

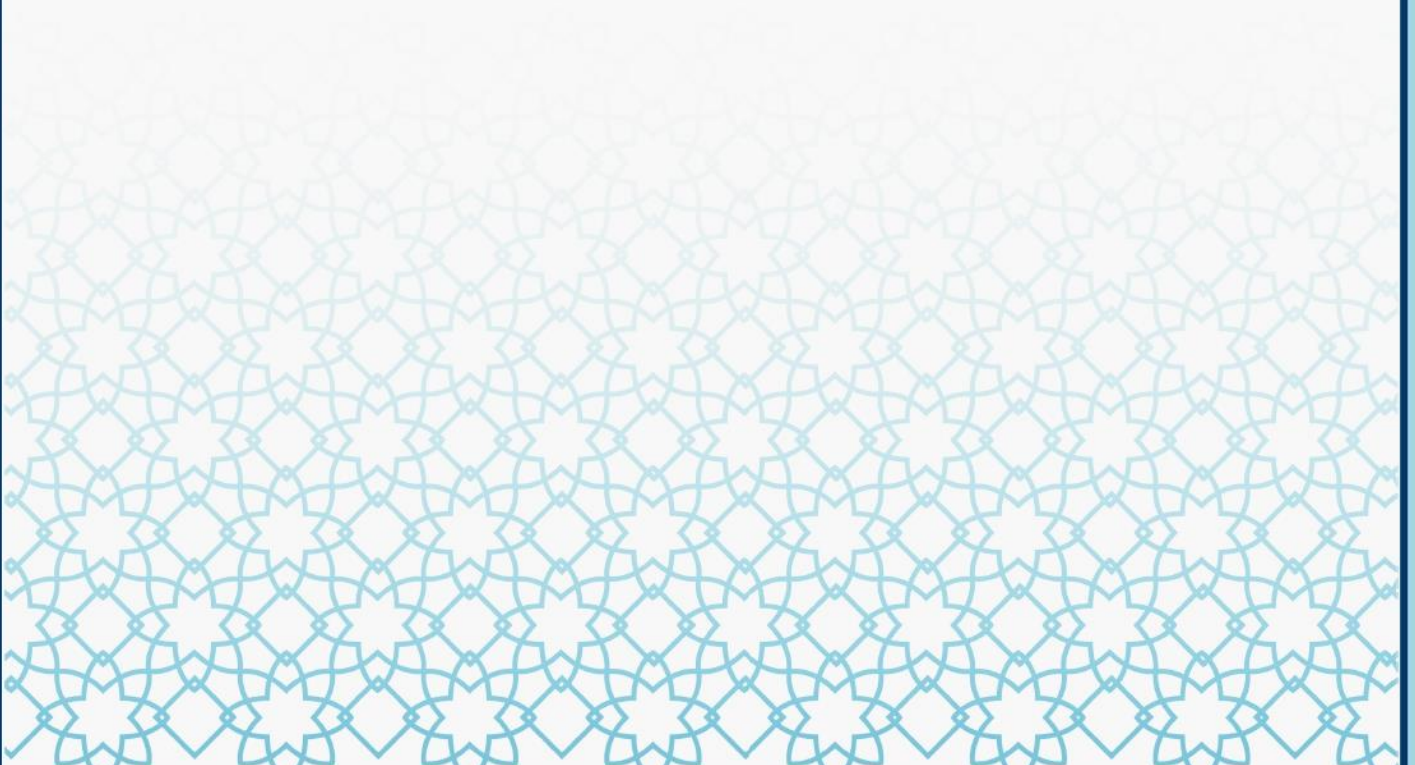
GAZİANTEP
İSLAM
BİLİM VE
TEKNOLOJİ
ÜNİVERSİTESİ

GAZİANTEP
ISLAM
SCIENCE AND
TECHNOLOGY
UNIVERSITY

GİBTÜ İSLAMİ ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

GISTU Journal of Islamic Studies

GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ

GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi

Yıl: 2024 Cilt: 5 Sayı: 2

GAZİANTEP ISLAM SCIENCE AND TECHNOLOGY UNIVERSITY

GISTU Journal of Islamic Studies

Year: 2024 Volume: 5 Number: 2

جامعة غازي عنتاب الإسلامية للعلوم والتكنولوجيا

مجلة الدراسات الإسلامية

السنة: 2024 المجلد: 5 العدد: 2

e-ISSN: 3062-0317

İmtiyaz Sahibi: Prof. Dr. Şehmus DEMİR

Yayımcı: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Editör: Doç. Dr. Eyyüp TUNCER

Editör Yardımcısı: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Nezir ESİN

Editör Yardımcısı: Dr. Öğr. Muhammed Mehdi AKSOY

Mizanpaj: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Nezir ESİN

Kapak Tasarımı: Özge Cennet Akbulut – Devrim Ertuğrul

Yayın ve Danışma Kurulu

Prof. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK

Prof. Dr. Saffet KÖSE

Prof. Dr. Doğan KAPLAN

Prof. Dr. Ahmet ÖZ

Prof. Dr. Mesut KAYA

Doç. Dr. Mahsum AYTEPE

Doç. Cuma KARAN

Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR

Doç. Dr. Fırat SEVİNÇ

Doç. Bekir KARADAĞ

Doç. Dr. Abdulvasıf ERASLAN

Doç. Dr. Murat AKKUŞ

Alan Editörleri

Doç. Dr. Ahmet AKBAŞ

Prof. Dr. Fadıl AYGAN

Doç. Dr. Behçet BATUR

Doç. Bekir KARADAĞ

Arş. Gör. Güneş GEZER

Arş. Gör. Ömer Faruk ÖZ

Arş. Gör. Malik MUSTAFAOĞLU

Arş. Gör. Ayşenur ÇALIŞKAN

Arş. Gör. Muhammet KALKAN

Arş. Gör. Mehmet KARATAPAN

Arş. Gör. Usame TOKLU

Arş. Gör. Şule BATDI

Arş. Gör. Mehmet Emin TÜLÜ

Dr. Öğr. Üyesi Nadir MENDERES

Doç. Dr. Aykut KÜÇÜKPARMAK

Dr. Öğr. Üyesi İsmail TANRIVERDİ

Dr. Öğr. Üyesi M. Sait MECİDOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ŞAHİN

Dil Editörleri

Arş. Gör. Muhammed KALKAN

Arş. Gör. Mehmet KARATAPAN

Arş. Gör. Usame TOKLU

Arş. Gör. Güllüzar CANPOLAT OĞUZ

Yazım Editörleri

Arş. Gör. Mehmet Emin TÜLÜ

Arş. Gör. Seyit Muhammed Enes
PINARBAŞI

Arş. Gör. Zeynep ARIÇ

Son Okuyucu

Arş. Gör. Ömer Faruk ÖZ

Arş. Gör. Malik MUSTAFAOĞLU

Arş. Gör. Güneş GEZER

Arş. Gör. Ayşenur ÇALIŞKAN

İçindekiler

1. Cuma Karan, “Baskılar Karşısında Tevhidî Duruş Sergileyen İmam Buhârî Üzerine Psikososyotarih (PST) Bir Değerlendirme”, **1-15**.
2. Abdulbari Azız Othman, “Depremzedelerin Cenaze Ahkâmı”, **16-35**.
3. Şakir Deniz, “Ebû İshâk Eş-Şîrâzî’ye Göre Fiilî Sünnet Ve Delâleti”, **36-54**.
4. Mohammad Taher Mobinyar, “Yakub-ı Çerhi Ve Tefsir-I Yakub-ı Çerhî Adlı Tefsiri Üzerine İnceleme”, **55-81**.
5. Mehmet Tütüncüler, “İlâhî Kitapların Tahrif Edilmesine Yönelik Kur’ân’da Yer Alan Eleştiriler”, **82-100**.

GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi

GISTU Journal of Islamic Studies

مجلة الدراسات الإسلامية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gibtuislamad>

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Aralık/ December)

Baskılar Karşısında Tevhidî Duruş Sergileyen İmâm Buhârî Üzerine Psikososyotarihsel (PST) Bir Değerlendirme

A Psychosociohistory (PST) Evaluation on Imam Bukhari with his Tawhidi Stance in the Face of Oppressions

Cuma Karan

Doç. Dr., Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Gaziantep Türkiye

Assoc. Dr., Gaziantep Islamic Science and Technology University, Faculty of Islamic Sciences, Islamic History and Faculty of Fine Arts, Gaziantep Türkiye

cumakaran@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9917-7903>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 5 Haziran/ June 2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 4 Kasım/ November 2024

Yayın Tarihi/Date Published: 31 Aralık/ December 2024

Atıf / Citation: Cuma Karan, “Baskılar Karşısında Tevhidî Duruşuyla İmâm Buhârî Üzerine Psikososyotarihsel (PST) Bir Değerlendirme”. GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi, 5/2, (Aralık/ December, 2024), 1-15.

<https://doi.org/10,56477/gibtuislamad.1496420>.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Yayıncı / Published by: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Öz

Mâverâünnehir, İslam dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri olarak pek çok âlim yetiştirmiştir, bunlar arasında İmâm Buhârî, hadis ilminde zirve isimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. İmâm Buhârî, tevhidî duruşu ve bu duruşunun psikososyotarihsel arka planı ile dikkat çekmektedir. Kur'ân ve Hz. Peygamber'in pratiğini temel alarak, sahih hadisleri tespit etmek için titiz çalışmalar yapmıştır. İlk eseri olan *et-Târîhu'l-kebîr*, ravîlerin biyografilerini inceleyerek hadis ilminde sağlam bir temel atmıştır. İmâm Buhârî, Mu'tezile, Cehmiyye ve Havâric gibi akımlara karşı ehl-i sünnet inancını savunmuş, bu uğurda büyük baskılar ve mihnelere maruz kalmıştır. Fikri duruşundan ödün vermeyecek güçlü akımlara ve devlet baskısına karşı direnmiştir. Meslektaşlarının bile baskıları karşısında boyun eğmeyen Buhârî, bu süreçte şehirden şehire hicret etmek zorunda kalmış ve dönüş yolunda vefat etmiştir. Yaşadığı dönemde çalışmaları yeterince anlaşılmamış olsa da, vefatının ardından *Sahih* eseri, Kur'ân'dan sonra en güvenilir kaynak olarak kabul edilmiştir. İmâm Buhârî'nin sağlam inancı, ilmî titizliği ve baskılara karşı gösterdiği direnç, eserin sonraki dönemlerdeki değerini artırmıştır. Bu çalışma, Buhârî'nin tevhidî duruşunu ve bu duruşun psikososyotarihsel arka planını analiz etmektedir.

Anahtar kelimeler: İslâm Tarihi, İmâm Buhârî, Mâverâünnehir, Mihne, Psikososyotarih, Tevhidî Duruş.

Abstract

Transoxiana has been one of the major centers of knowledge in the Islamic world, nurturing many scholars, among whom Imam al-Bukhari stands out as a pinnacle figure in the science of hadith. Imam al-Bukhari is distinguished by his unwavering monotheistic stance and the psychosocial and historical context that underpins it. Grounding his efforts on the Qur'an and the practices of the Prophet Muhammad, he undertook meticulous work to identify authentic hadiths. His first work, *al-Tarikh al-Kabir*, established a solid foundation in the field of hadith by analyzing the biographies of narrators. Imam al-Bukhari defended the creed of Ahl al-Sunnah against movements such as the Mu'tazila, Jahmiyya, and Khawarij, enduring immense pressure and trials in the process. He resisted strong ideological currents and state coercion without compromising his intellectual integrity. Even under pressure from his peers, al-Bukhari stood firm, leading to his migration from one city to another, ultimately passing away during his return journey. Although his work was not fully appreciated during his lifetime, after his death, his *Sahih* collection was recognized as the most reliable source after the Qur'an. Imam al-Bukhari's steadfast faith, scholarly rigor, and resilience against adversities significantly enhanced the value of his work in subsequent generations. This study analyzes al-Bukhari's monotheistic stance and the psychosocial and historical context that shaped it.

Keywords: Islamic History, Imam Bukhari, Mihna, Psychosociohistory, Tawhidi Stance.

Giriş

İslâm ilim ve kültür tarihinde değerli zamanlar ve coğrafyalar vardır. Tirmizî, Buhârâ, Semerkand, Merv gibi tarih boyunca İslâm coğrafyasına ışık saçan merkezler, başta İmâm Buhârî olmak üzere yetiştirdiği diğer âlimlerle İslâm medeniyeti açısından kıyamete kadar değerinden söz ettireceklerdir. Bize düşen bu değerli şahıs ve merkezleri yeni nesillere aktarmaktır. İslâm kültür ve düşüncesi, Arap yarımadasında doğmuş ise de Mâverâünnehir coğrafyasının bereketli topraklarında yetişen âlimlerle disiplinize edilerek tasnif ve zapt altına alınmış ve günümüze kadar gelmiştir. Dolayısıyla Arap yarımadası Kur'ân'ın inzaline merkez olmuş ise Mâverâünnehir bölgesi Kur'ân'ın anlaşılmasına ve yayılmasına ciddi katkılar sağlamıştır. Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine'de konuştuğu sözler buranın bereketli merkezlerini nurlandıran âlimler tarafından şerh ve yorumlarla İslâm dünyasının inşasının hizmetine sunulmuştur. Bu anlamda Mekke-Medine ne kadar kutsalsa, Tirmizî, Buhârâ, Semerkand, Merv Fergana, Harizm gibi Mâverâünnehir bölgesinin şehirleri de o kadar değerli ve tarihî misyonuyla saygındır.

Muâviye döneminin komutanlarından Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) ile İslâm hâkimiyetine giren Mâverâünnehir bölgesi daha sonra Kuteybe b. Müslim (86/705) zamanında askeri ve siyasi açıdan önemli bir bölge oldu. İçinde barındırdığı potansiyel itibarıyla kısa süre sonra bölge, İslâm kültür ve ilim merkezi konumuna geldi. Sâmânîler döneminde (819-1005) de burası gittikçe değerlenen nadir coğrafyalardan biri oldu. Hatta Mâverâünnehir'in bünyesinde barındırdığı Buhârâ ve Semerkand "İslâm Kubbesi"¹ olarak da adlandırılmıştır.

Bu çalışmamızda Kur'ân'dan sonra ikinci kaynağımız olan Hadis ilmi açısından Kütüb-i Sitte'nin² de en önemli ismi olan İmâm Buhârî'nin çalışmaları, yaşadığı dönemdeki mücadelesi ve buna karşın karşılaştığı zorluklarla beraber tevhidî duruşu uğruna maruz kaldığı baskı, sorgu ve işkence anlamına gelen mihnelere³ ile o dönemin sosyal, siyasal ve fikrî atmosferin üzerinden psikososyal tarih açısından bir değerlendirme yapacağız.

1. İmâm Buhârî

Buhârî nisbesiyle meşhur olan; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, 13 Şevval 194 (20 Temmuz 810) cuma günü Buhârâ'da doğdu. Doğduğu yere nispetle "İmâm Buhârî" olarak tanındı ve bu şekil ile anıldı. Sadece hadis konusunda değil, İslâm'ın diğer disiplinleri olan; Tarih, Kelam, Fıkıh, Tefsir gibi alanlarda

¹ Osman Gazi Özgüvendi, "Maverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 2003), 28/177-180.

² Ehl-i Sünnet tarafından en sağlam Hadis kaynakları olarak kabul edilen 6 Kitap şunlardır: *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Nesai*, *Sünen-i Tirmizî*, *Sünen-i Ebu Davud*, *Sünen-i İbn Mace*. Geniş bilgi için bkz. M Yaşar Kandemir, "Kütüb-i Sitte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 2003), 27/6-8.

³ <https://www.almaany.com/tr/dict/ar-tr/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AD%D9%86%D8%A9/?c=T%C3%BCm>

da söz sahibi, otorite olan bir insandı. Akyüz'ün de tespitiyle İmâm Buhârî, "rivayetleri mükemmel seçimiyle iyi bir hadisçi, tasnifinde ortaya koyduğu düşünceleriyle iyi bir kelimci, fıkıhçı⁴ ve ahlakçıdır. İnhisarçı bir anlayışla onu belirli bir kategoriye hapsedmek o zamanın bilimsel tasnifi açısından doğru olmadığı gibi görüşlerini ve eserini anlamak bakımından da ufuk daraltıcı olur."⁵ Onun kısacık ömründe ulaştığı tecrübe ve ilmi derinliği salt bir ezber veya eğitim ile sınırlandırmak yanlış olur. Onun hayatına psikososyotarih perspektifinden bakıldığında psikolojik, sosyolojik ve tarihi sürecin birleşiminden oluşan köklü tesirin varlığı dikkat çeker. Hiçbir başarının tesadüfi olmadığı bu dünyada İmâmı Buhârî'nin de başarısında bazı temel sebeplerin varlığı bu anlamda önemlidir. Zira ilim yolculuğunda gezdiği yerler, ders aldığı hocalar ve istifade ettiği ortamlar, onun psikolojisi üzerinde büyük bir özgüven oluşturdu. Genç yaşta iken Hac için Mekke'ye gelip burada kalması, sekiz defa Bağdat'a gidip bu arada Ahmed b. Hanbel ile görüşmesi, Basra'ya dört beş kez gidip oradaki âlimlerden istifade etmesi, daha sonra özellikle hadis tahsili amacıyla, Horasan, Belh, Şam, Hicaz, Kûfe, Şam, Basra, Medine, Merv, Mısır, Askalan, Hums, Rey, Herat ve Nişabur gibi âlimlerin merkezi olan bu yerleri gezmesi, bazı yerlere defalarca gidip gelmesi, hatta uzun süre kalması onun kişiliğinde ve sosyal yaşamında önemli bir etki bıraktı. Kendi ifadesine göre sadece kendilerinden hadis dinlediği şahıs sayısı 1080 kişidir.⁶

Buhârî, İslâm coğrafyasının en önemli merkezlerinden olan bu yerlerde ilim öğrenirken aynı zamanda oradaki siyasi, sosyal ve fikrî hareketlere, gelişmelere de bigâne kalmamıştır. Buhârî'yi farklı kılan bir başka etken ise yukardaki ismi geçen merkezlerde farklı fikir ve düşünce mensubu insanlardan istifade etmesidir. Tek bakışlı bir bilgi akışının aksine Buhârî'nin akli ve fikir havzası değişik düşüncelerle ona geniş ve derin bir analiz imkânı vermiştir. Aksi takdirde o da o dönemin herhangi bir âlimi gibi etrafında topladığı bir sosyal çevre ile müreffeh bir hayat yaşayabilir, adı sanı unutulmuş diğer âlimlerin sınıfına dâhil olabilirdi. Ancak o, kendi zamanından ziyade ümmet için uzun vadeli bir çalışmanın içine girerek Kur'ân'dan sonra ikinci derece değerli olan Hadis ve Sünnetin sağlam bir zemin üzerinde istikrar bulmasına ömrünü feda etmiştir. İşte İmâm Buhârî'nin ümmete miras olarak bıraktığı *Sahîh*'i bu çaba ve birikimin eseridir. ‘

Bu kadar geniş bir vizyona sahip olsa da İmâm Buhârî, Müslümanlar arasında genelde 16 senede⁷ tamamladığı *Sahîh*'i⁸ ile bilinir. Hâlbuki henüz yirmi yaşına basmadan ve kendi ifadesiyle, "Hz. Peygamber'in kabri başında mehtaplı gecelerde"

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Cengiz, "Buhârî'nin (ö. 256/870) Fıkhi/Usûlî Kimliği Üzerine Bir Analiz: İcma ve Kıyas Özelinde" *Ulum*, 4/2, (2021), 335-362.

⁵ Ali Akyüz, "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması" *I. İslâm Düşüncesi Sempozyumu* (26-27 Ekim, İstanbul 1996), 3-4.

⁶ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz ez-Zehebî(ö.748/1347), *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût ve dğr.), Müessesetü'r-risâle, I-XXIII, Beyrut: y.y., 1985), 12/395. Geniş bilgi için bkz. el-A'zami, "Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 1992), 6/368-376

⁷ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 12/405.

⁸ el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl (ö.256/870), *el-Câmi'u'l-Musnedü's-Şahîhu'l-Muhtasar* (nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsır), I-IX, (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001)

yazdığı *et-Târîhu'l-kebîr*⁹ onun ilk eserlerinden biridir.” Bu eser *Sahîh*'in temelini oluşturmuştur.

İslâm tarihinde Hadis alanında onu meşhur kılan *Sahîhi*'nde toplamış olduğu sahîh hadislerdir. İlk dönemde değeri çok fark edilmese de çalışmasının değeri ilerleyen zaman diliminde ona şöhret olarak dönmüştür. Ona bu özelliğin kazandırılmasında; ilk çalışmasının “tarih” olmasının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira 13.790 râvîyi¹⁰ içeren *et-Târîhu'l-kebîr* çalışması, hadis konusunda onu otorite yapmaya götürmüştür. Tarihle meşguliyeti ona olaylara ve kişilere bütüncül bakma, insanların yaşayışlarının yanı sıra onların fikir ve düşüncelerini de öğrenme fırsatı vermiştir. Dolayısıyla “Buhârî, önceleri *el-Câmiu's-Sahîh* ile değil *Tarih* ile tanınmıştır. Fakat zamanla *Sahîh*, *Tarih*'in önüne geçmiştir.”¹¹

İmâm Buhârî'nin *Tarih*'i öncelemeğini, psikososyotarih açısından derin bir arka planda aramak lazım. Hatırlanacağı gibi ilk dönemlerde İslâmî ilimler arasında keskin bir ayırım yoktu. Hadis, tefsir, siyer gibi temel alanların râvîleri ortak, aynı âlimlerdi. Ancak daha sonra siyasi ve fikrî tarafgirliklerden dolayı durum değişti. Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak olan hadis/sünnet ile ilgili uydurma hareketlerinin başlamasıyla rivayetlerin alınmasında zorunlu bazı kriterlerin aranması kaçınılmaz oldu.¹² Bu durumun neticesi olsa gerek İmâm Buhârî ilk çalışmasına bu kriterlerin merkezini oluşturan râvîlerin tanıtımını içeren “*Tarih*” çalışmasıyla başlamış, bunu ilk sıraya koymuştur.

“Buhârî'nin *Sahîh*'inde *Kitâbü'l-fiten*'den¹³ sonra *Kitâbü'l-ahkâm*'i¹⁴ zikretmesinin hikmetini belki de psikososyal süreçte aramak gerekir. Zira fitnenin egemen olduğu bir dönemde hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin öncelikli görevi; nereden ve kimden gelirse gelsin fitneye sebep olmamak ve fitneye düşmemek için her türlü çabayı sarf etmektir. Dolayısıyla Buhârî *fitne* uyarısından sonra yönetici/ıdareci konumunda bulunanlara toplumun barış ve huzuru için *ahkâm* açısından yapmaları gerekli olan görevleri hatırlatmaktadır.”¹⁵ Zira herkes vazife ve sorumluluklarına tam riayet ettiği vakit birçok problemin önü doğal olarak kapanır. Böylece fitne ortamına da izin verilmemiş olur. Aynı şekilde Buhârî'nin tenkit ettiği Mu'tezile'ye karşı reaksiyon değil bir aksiyon başlatması da bu anlamda dikkat çekicidir. Bu konuda Akyüz şunları söyler:

⁹ el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl el-Buhârî (ö.256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr* (nşr. Hâşim en-Nedvî), I-VIII, (Lübnan: Dâru'l-Fikr, ts.)

¹⁰ Ali Yardım, “Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, (İzmir 1989), 185.

¹¹ Kâmil Çakın, “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *İslâmî Araştırmalar* 10/1-2-3, (1997), 108

¹² Mehmet Emin Çiftçi, *Hadis Usulünde Sahîh Hadis*, (İstanbul: Siyer yayınları, 2023), 89.

¹³ el-Buhârî, *es-Şahîh*, 9/46.

¹⁴ el-Buhârî, *es-Şahîh*, 9/61.

¹⁵ Akyüz, “İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, 15.

“Buhârî, naslardan hüküm çıkarırken ince ve esrarlı münasebetler kurmasındaki mahareti sebebiyle zaman zaman eleştirilmiş, bâb ve hadis arasında münasebetin bulunmadığı gerekçesiyle tenkit bile edilmiştir. Öyle görünüyor ki Buhârî, kısmen itikadî içerikli bir bölüm olan *’tisam*'da böyle bir konuyu gündeme getirmesi ve bâblarda değerlendirdiği rivayetlerin de muhtevası onun, "aklın ekseninde vahy" telakkisine karşı olduğunu, bu anlayışın yerini, "vahy ekseninde akla" terk etmesi gerektiğini savunarak Mu'tezile'nin prensiplerini tenkit etmekte ve bir yöntem belirlemektedir. Bu sebeple o, derlediği rivayetleri, içinde bulunduğu kültürel şartların gerektirdiği ölçüde itikadî, amelî, ahlâkî ve metodik tercihlerini sunduğu, eleştirilerini yönelttiği, başka müelliflerde olmayan ilklerin sahibi olarak çeşitli bölüm ve bâblar çerçevesinde te'lif etmek suretiyle bir reaksiyon değil bir aksiyon başlatmış ve bu aksiyon büyük çapta başarıya da ulaşmıştır ...”¹⁶ Böylece tepkisel bir çatışmacı yöntem yerine alternatif üreten bir metotla pozitif bir duruş sergilemiştir.

İmam Buhârî, hem çağdaşları hem de kendisinden sonraki hadisçiler arasında özellikle rical bilgisiyle şöhret kazanmıştır. Başlangıçta, Buhârî daha çok *Tarih* adlı eseriyle tanınmışken, zamanla ve belki de sosyo-tarihsel süreçlerin de etkisiyle, *Sahîh* adlı eseri öne çıkmış ve Buhârî'nin ünü bu eserle pekişmiştir. Ancak, Buhârî'nin bu şöhretine ulaşmasının gecikmesinin ardında birkaç önemli faktör bulunmaktadır. Bunlardan en dikkat çeken, onun kelâmî açıdan "Halku'l-Kur'ân" inancına eğilimli olduğu yönündeki dedikodulardır. Bu iddia, onun ilmi kişiliğini ve duruşunu sorgulayan bir algı yaratmış, Buhârî'nin hak ettiği saygıyı zamanında kazanmasına engel olmuştur. Ayrıca, Buhârî'nin Zühî ile yaşadığı tartışma ve bu tartışmanın ardından yayılan olumsuz propaganda da şöhretinin gecikmesine yol açan diğer faktörlerdir. Bu menfi propagandalar, Buhârî'ye karşı olumsuz bir kamuoyu oluşturmuş ve onun ilmî şahsiyetinin tam olarak takdir edilmesi sürecini ertelemiştir. Tüm bu zorluklara rağmen, İmam Buhârî, zamanla hem ilmi mirası hem de eserleriyle İslam dünyasında büyük bir otorite kazanmış ve hadis ilminde benzersiz bir yer edinmiştir.¹⁷

Başta İmam Buhârî olmak üzere Kütüb-i Sitte âlimleri, herhangi bir mezhebe intisap etmeksizin ilim faaliyetlerini sürdürmüş ve bu yaklaşım, onların eserlerinin tüm mezhepler tarafından benimsenmesine ve istifade edilmesine olanak tanımıştır. Bu âlimler, büyük bir dikkat ve titizlikle hadisleri derleyerek, bir kuyumcunun hassasiyetiyle ve adeta bir kaşıkla topladıkları bu ilmî mirası, ümmetin hizmetine sunmuşlardır. Mezhepler üstü bir anlayışla çalıştıkları için onların ortaya koyduğu bu zengin birikim, İslam dünyasında sadece belirli bir grubun değil, bütün ümmetin ortak malı haline gelmiş, İslam ilim geleneğinin temel taşlarından biri olarak kabul edilmiştir. Böylelikle, bu eserler mezhepler arasındaki farklılıkları aşan birer ilim hazinesi olarak ümmetin vahdetine ve ilim sahasında gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

¹⁶ Akyüz, “İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, 174.

¹⁷ Çakın, “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci”, 108.

Buhârî'nin düşünce dünyasını tam anlamıyla kavrayabilmek için, onun yaşadığı dönemin itikadî, siyasî ve sosyal koşullarını dikkate almak büyük bir önem taşımaktadır. Yaşadığı dönemde meydana gelen olaylar, bizzat şahit olduğu ya da doğrudan muhatap kaldığı durumlar, onun psikolojisi ve düşünsel yapısı üzerinde derin izler bırakmıştır. Her insan gibi Buhârî de içinde bulunduğu toplumun ve dönemin şartlarından etkilenmiş; bu şartlara karşı bir duruş sergilemiş ve bu duruşu ilmi mirasına yansıtmıştır. Bu bağlamda, Buhârî'nin yaşamını ve düşüncelerini değerlendirirken yalnızca tarihî olaylarla sınırlı kalmamak, aynı zamanda psikolojik ve sosyolojik unsurları da dikkate alarak çok yönlü bir analiz yapmak gerekmektedir. Bu tür bir yaklaşım, "psikososyotarih" gibi multidisipliner bir yöntemle, onun düşünce dünyasını daha kapsamlı ve derinlikli bir şekilde anlamayı mümkün kılacaktır. Dolayısıyla, Buhârî'nin hem bireysel hem de toplumsal bağlamda şekillenen düşünsel mirasını doğru yorumlayabilmek için, yaşadığı dönemin koşullarını ve bu koşulların onun üzerinde oluşturduğu etkileri çok boyutlu bir bakış açısıyla ele almak kaçınılmazdır.

2. Yaşadığı Dönemin Siyasi Atmosferi

İslâm düşünce tarihi boyunca, toplumun ve ilmin yönünü derinden etkileyen önemli kırılma dönemleri yaşanmıştır. Bu kırılma noktalarından biri de "mihne" dönemi olarak bilinen, Mu'tezile'nin devlet gücünü kullanarak kendi görüşlerine aykırı düşünen âlimlere karşı sert bir tutum sergilediği ve bu tutumun fiziki şiddete kadar vardığı süreçtir. Mu'tezile'nin bu zorlayıcı politikası, İslâm toplumunda fikrî özgürlüğün ve ilmi çeşitliliğin sınındığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu dönem, sadece fikir çatışmalarıyla değil, aynı zamanda bu çatışmaların sosyal ve siyasal boyutlarıyla da İslâm dünyasında derin izler bırakmıştır. Mihne döneminde yaşananlar, ilim ve düşünce dünyasında yeni dinamiklerin ortaya çıkmasına neden olmuş, aynı zamanda İslâm ilim geleneğinin köklerini sarsacak boyutlara ulaşmıştır.

İmam Buhârî'nin kişiliğinin şekillendiği ve ilim yolculuğunu sürdürdüğü bu dönem, İslâm tarihinin belki de en hareketli ve çalkantılı süreçlerinden biri olmuştur. İlk olarak Mu'tezile'nin mihne politikası etkisini gösterirken, bu durumun ardından hadis âlimlerinin kendi savunmacı karşı-mihne hareketleri ortaya çıkmıştır. Buhârî'nin yaşadığı bu dönemde, farklı fikir ve inanç hareketleri hızla yayılmış; birçok fikrî, itikadî ve amelî tartışma ile birlikte siyasî çatışmalar birbirine karışmıştır. İmam Buhârî'nin ilmi ve ahlaki duruşu, bu çalkantılı dönemin sosyal, siyasî ve itikadî yapıları içerisinde şekillenmiş; bu sayede onun eserleri ve mirası, sadece kendi dönemi için değil, İslâm dünyasının genelinde uzun süre etkisini sürdürecektir bir derinliğe ulaşmıştır.

Toplumda farklılıkların ifrat ve tefrit boyutuna vardığında, siyasilerin dönemde meseleye müdahil oldukları tarih boyunca görülmüştür. Bu aşırılığın baş gösterdiği dönemlerden biri de “mihne” olarak bilinen “Halku'l-Kur'ân”¹⁸ konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesidir.¹⁹ Abbasi halifelerinden Me'mun, Mu'tasım ve Vasık²⁰ dönemlerini kapsayan yaklaşık kırk yıllık bir baskı dönemi olarak da bilinen “mihne” dönemi, dinin farklı yorumuna iktidarın taraf olmasının talihsiz bir örneğidir. Unutmayalım ki siyaset ne zaman devletin gücünü arkasına alarak herhangi bir din, mezhep veya düşüncenin lehine de olsa müdahil olması, ilerleyen dönemlerde o din, mezhep veya düşüncenin aleyhinde olmuş sonuçlanmıştır. Zira siyaset, bunları kendi menfaatleri doğrultusunda yamultmuş, onları istikametlerinden alıkoyduğu tarihi bir vakadır. Maalesef mihne döneminde İslâm tarihi, İslâm'ın hoşgörüsüne asla yakışmayan kara bir döneme tanıklık etti. Halku'l Kur'ân meselesi evvel emirde ilim çevrelerinin bir konusu iken Me'mun ile bu konu siyasetin ana konularında biri haline geldi. Devletin resmi mezhebi haline gelen Mu'tezile anlayışı birçok noktadan kendini hissettirdi. Hatta bazı insanlar bu mihne sebebiyle ölünceye kadar zindanlara mahkûm edildi.²¹

Özellikle Yahya b. Ma'ın (ö. 847), İbrahim ed-Devrakî (ö. 860) ve Ahmed b. Hanbel gibi dönemin saygın imâmları, “Halku'l-Kur'ân” görüşünü kabul etmeye zorlanmış ve bu dönemdeki ideolojik baskılara maruz kalmışlardır. İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan bu âlimler, sadece ilmi görüşleriyle değil, aynı zamanda devletin dayattığı zorlamalarla da karşı karşıya kalmışlardır. Bu baskılar, özellikle “Kur'an'ın mahlûk olduğu” fikrinin yayılmaya çalışıldığı dönemde daha da yoğunlaşmış, söz konusu âlimler, siyasi iktidarın etkisi altında kalmışlardır. İmam Buhârî'nin hocası olan Ahmed b. Hanbel ise, bu dönemin en belirgin örneklerinden biri olarak, siyasi otoritenin baskılarına direnen ve onları reddeden bir sembol haline gelmiştir. Ahmed b. Hanbel, yalnızca ilmî otoritesiyle değil, aynı zamanda bu ideolojik ve siyasi baskılara karşı gösterdiği direnişle de, dönemin saygın âlimlerinin sembol unutulmaz ismi olmuştur. Bu bağlamda, Ahmed b. Hanbel'in duruşu, sadece kendi döneminin değil, sonraki dönemlerin de ilmi ve siyasi ortamında önemli bir rol oynamıştır.²²

¹⁸ el-Muḥâsibî, Ebû 'Abdullâh el-Ḥârîş b. Esed (ö.243/858), *Fehmu'l-Kur'ân ve Me'ânih* (nşr. Ḥuseyn el-Kuvvetlî), Beyrut: Dâru'l-Kindî, 1398), 1/252, İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), *el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Reddu 'alâ'l-Cehmiyye ve'l-Muşebbihe* (nşr. Ebû 'Omer 'Omer b. Maḥmûd), (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1412/1991), 1/38 vd. Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kur'ân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 1997), 15/371-375.; Nurullah Agitoğlu, “Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı,” *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, (2014/2). 99-123.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *el-Musned* (nşr.), I-VI, (Kahire: Mu'essesetu Kurtuba, ts), 2/364.

²⁰ Ahmed b. Hanbel, *eş-Şalât*, 28.

²¹ Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî (ö.463/1071), *Târîhu Bağdâd* (nşr. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf), I-XVI, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 15/419; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz ez-Zehabi (ö.748/1347), *el-'Uluvv li'l-'Aliyyi'l-Ğaffâr fi İddâhi Şahîhi'l-Aḥbâr ve Şakîmihâ* (nşr. Ebû Muhammed Eşref b. 'Abdılmağsûd), (Riyâd: Mektebetu Eğvâ'i's-Selef, 1416/1995), 172.

²² İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' (ö.230/845), *et-Ṭabaĳātu'l-Kubrâ - Mutemmimu't-Tâbi'in* (nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr), (Medîne: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Ĥikem, 1408 H), 1/37.

Bütün bu ağır baskılara rağmen, Ahmed b. Hanbel, ilmi duruşundan ve inancından hiçbir şekilde taviz vermedi. Siyasi iktidarın ve ideolojik baskıların hedefi haline gelmesine rağmen, fikirlerinden ve prensiplerinden sapmadı, direnişiyle İslam dünyasında büyük bir saygı kazandı. İmam Buhârî, bu süreçteki olayları bizzat yaşamamış olsa da, Ahmed b. Hanbel'in çektiği sıkıntıları çok yakından takip etti. Hatta İmam Buhârî, Basra'da bulunduğu sırada, Velid et-Teyyalisi'den duyduğu bir sözle bu zorlu sürecin ne kadar büyük bir kahramanlıkla mücadeleye dönüştüğünü aktarmıştır. Velid et-Teyyalisi, Ahmed b. Hanbel'in maruz kaldığı işkenceleri anlatırken, "Eğer Ahmet b. Hanbel'in çektiklerini Beni İsrail'den biri çekseydi büyük bir kahraman olurdu" demiştir. Bu ifade, Ahmed b. Hanbel'in direnişinin büyüklüğünü ve İslam toplumundaki etkisini vurgulamakla birlikte, onun fikirlerinden sapmadan karşılaştığı zorlukları aşmak için gösterdiği cesareti de gözler önüne sermektedir. Bu olay, aynı zamanda İmam Buhârî'nin Ahmed b. Hanbel'in mücadeleye olan hayranlığını ve ona olan derin saygısını da gösteren önemli bir anekdotur.²³

İmam Buhârî'nin yaşadığı dönemdeki siyasi atmosfer, onun ilmî kariyerini ve toplumdaki yerini derinden etkilemiştir. Bu zorlayıcı koşullarla birlikte, Ahmed b. Hanbel ve diğer büyük âlimlerin düşünceleri ve kişilikleri, İmam Buhârî için hem bir model hem de bir örnek teşkil etmiştir. Ancak bu durumun, İmam Buhârî'nin kendi asrında veya en azından bir sonraki asırda geniş bir şöhret kazanmasını engellediği de söylenebilir. Çünkü Buhârî, dönemindeki bu büyük âlimlerin kurduğu köklü otoritelerle, özellikle Ahmed b. Hanbel ve İmam Malik b. Enes gibi isimlerin gölgesinde kalmış ve bu durum onun daha geniş bir tanınma sürecine girmesini zorlaştırmıştır. Her ne kadar İmam Buhârî, kendi ilmiyle büyük bir miras bırakmış olsa da, bu büyük âlimlerin kurduğu etkili otoriteler ve toplumdaki güçlü yerleri, onun hak ettiği tanınma ve şöhretin önünde bir süreliğine engel oluşturmuştur. Bu bağlamda, Buhârî'nin sahip olduğu ilmi derinlik ve katkılarının zamanında yeterince değer görmemiş olması, dönemin siyasi ve kültürel şartlarından kaynaklanan bir durum olarak değerlendirilebilir.²⁴

3. Sosyal ve Siyasal Baskılar

Abbasi halifesi Me'mun döneminde (813-833) "Mihne" etkili bir şekilde uygulanmıştır. Mihne döneminin ilk ve en tanınmış mağdurlarından biri, İmam Ahmed b. Hanbel olmuş ve onun bu zorlu süreçteki sabırlı ve kararlı duruşu, İslâm düşüncesinde önemli bir örnek teşkil etmiştir. İmam Buhârî'nin hocaları arasında Ahmed b. Hanbel gibi bir şahsiyetin yer alması, onun hem tevhidî duruşunda hem de kişiliğinde derin bir etki bırakmıştır. Ancak siyasî atmosfer, yalnızca Me'mun dönemiyle sınırlı kalmamış, sonraki yıllarda da etkisini sürdürerek Buhârî'nin yaşadığı dönemde de ilim adamlarını ve toplumu derinden etkilemiştir. Bu çalkantılı ortamda,

²³ İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. 'Abdullâh b. 'Abdi'l-Muhsin et-Turkî), I-XXI, (Kahire: Dâru Hicr, 1418/1997), 14/406.

²⁴ Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 108.

İmam Buhârî de siyasî zulümden nasibini almış ve özellikle “Kur’ân lafzı itibarıyla mahlûktur” şeklindeki ifadesi nedeniyle büyük tepkilere maruz kalmıştır. Bu durum, onu doğup büyüdüğü şehir olan Buhârâ’dan ayrılmak zorunda bırakmış ve ömrünün geri kalanında da huzursuz bir hayat sürmesine neden olmuştur. İmam Buhârî’nin hayat hikâyesi, dönemin siyasî ve itikadî baskılarının ilim dünyasında nasıl derin yaralar açtığını ve âlimlerin bu zorlu koşullarda dahi hakikati savunma gayretinden vazgeçmediğini gösteren önemli bir örnek olarak dikkat çekmektedir.²⁵ Böylece İmâm Buhârî sadece yazdıklarıyla değil yaşadıklarıyla da çağdaşlarından ayrıldı. Düşüncesi uğruna öz yurdundan çıkarılmayı göze alarak, fikirleri ve duruşu uğruna bedel vermekten çekinmedi.

4. Fikrî Akımların Saldırıları ve İmâmı Buhârî’nin Tevhidî Duruşu

Maveraünnehir, sadece coğrafi açıdan zor bir bölge olmanın ötesinde, tarihsel olarak pek çok farklı düşüncenin, inancın ve fikrin kök saldıği bir bölge olarak önemli bir rol oynamıştır. Bu coğrafyada, her biri farklı düşünsel ve inançsal miraslardan beslenen birçok fikir akımı ortaya çıkmış ve birbirleriyle etkileşimde bulunmuştur. İmam Buhârî, işte bu zengin düşünsel çeşitliliğin ortasında, tüm bu akımların etkisiyle şekillenen bir dönemde, büyük bir gayretle ilim dünyasında iz bırakmış bir âlimdir. Hem kendi şahsiyetinde hem de talebelerinde, özellikle İmam Tirmizî gibi seçkin âlimlerde, bu farklılıkların zenginleştirici birer fırsata dönüşmesi için büyük çabalar sarf edilmiştir. Buhârî, sadece ünlü bir muhaddis olmakla kalmamış, aynı zamanda itikadî meselelerle de yakından ilgilenmiş ve Selef inancına aykırı görüşler ileri süren Cehmiyye, Mu’tezile, Havâric ve Şîa mezheplerini sert bir şekilde tenkit etmiştir. Bu tavrı, onun Ehl-i Sünnet inancının temellerinin güçlenmesine önemli bir katkı sağlamış ve bu süreçte o, Sünnî âlimlerin öncülerinden biri olarak kabul edilmiştir. Buhârî’nin ve onun gibi ilim adamlarının, Maveraünnehir gibi zengin kültürel ve dini çeşitliliğe sahip bir coğrafyada, doğru bilgiye dayalı bir inanç ve ilim yapısının oluşmasına katkıda bulunmaları, İslam dünyasında uzun süre etkisini sürdüren bir miras bırakmıştır.²⁶

Cehmiyye’ye reddiye yazdı.²⁷ Böylece yazdığı kitaplarla, yetiştirdiği öğrencilerle halkı bilinçlendirmeye çalıştı. İmâm Buhârî ve İmâm Tirmizî gibi muvahhit âlimler, yeri gelince bedel ödemekten de geri durmadılar. İmâm Buhârî’nin bu çabası, tevhidî duruşu samimi Müslümanları sevindirdiği kadar emellerine engel gören başka insanları da rahatsız etti. Özellikle de dönemin iktidarıyla yakın ilişki içinde olan ve ondan nemalanan dönemin bazı âlimleri de bu işin başında yer aldı.

²⁵ eş-Şeybânî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. el-Hasen (ö.189/805), *el-Asîl* (nşr. Muhammed Boynukalın), I-XII, Beyrut: Dâru İbn Hâzm, 2012), 100.

²⁶ Yavuz, “Buhârî (Akaid’e Dair Görüşleri), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul. TDV. Yayınları, 1992), 6/372.

²⁷ Ebî Şeybe, *el-Arş*, 276. Yazdığı kitap için bkz. el-Buhârî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm (ö.256/870), *Halku ‘Ef‘âli’-‘İbâd* (nşr. Fehd b. Suleymân), I-II, (Riyâd: Dâru Atlâsi’l-‘Hadrâ’, 2005)

Buhârî'nin, kitabında diğer âlimlerin aksine *Kitabu bedi'l-vahy*²⁸ bâbını ilk sıraya alması daha sonra da ikinci sıraya *Kitabu'l-iman*²⁹ konusunu alması tesadüf olmayıp, o dönemin fikir ve inanç ortamıyla doğrudan ilgili olmalıdır. Ayrıca bu durum aynı zamanda "Kendisinden ne önce ne de sonra mevcut olmayan böyle bir bölümle eserine başlayan Buhârî, vahiy merkezli bir düşünceyi ortaya koyma gayreti içinde olmuştur."³⁰ Dikkat edilirse "Buhârî'nin gezdiği ve ilim tahsili amacıyla bulunduğu bölgelere bakıldığında dönemin bütün farklı telakki ve düşünce ekollerini en üst düzeyde temsil eden kültür merkezleri olduğu görülmektedir. Bu sebeple Buhârî İslâm toplumunun iç dinamikleri/etkenleri sebebiyle ortaya çıkan, Kûfe merkezli *Şiîliği* ve *Hâricîliği*, Şam merkezli *Rafiziliği*, dış amillerin yani daha çok yabancı kültür temasının sonucu ortaya çıkan Basra merkezli *Mu'tezile* ve bu akımın nüvesini teşkil eden, *Cehmiyye*, *Kaderiyye*, *Cebriyye* ve *Mürchie* gibi fikrî akımları yakından tanıdı."

31

Böylece İmâm Buhârî, yaşadığı ve İslâm coğrafyasının etkisinde kaldığı yukarıda değindiğimiz birçok fikrî düşünce ile adeta tek başına mücadele etme çabasında olmuştur. Bu çabası ehl-i sünnetin iki itikadî ekolünden biri olan *Eş'arîliğin* de alt yapısını oluşturmuştur.³² Özellikle de siyasi otoriteyi arkasına alan bazı fikirlerin bütün tehdit ve baskılarına rağmen dik ve muvahhit duruşundan zerre kadar taviz vermemiştir. O dönemde her biri başlı başına bir ekol olan, bazılarının ise hem siyasette hem de halk nezdinde destek buldukları, Hâricîlik, Mürchie, Mu'tezile ve Şîa gibi birbirlerinden farklı bu tür bütün fikir akımlarına karşı mücadele etmiştir. Dolayısıyla "İmâm Buhârî, imanın söz ve amel olduğunu, artıp-eksileceğini ifade etmekte ve bu görüşünü âyet ve hadislerle delillendirmektedir. Böylece amelin imandan bir cüz olduğunu söylemekle Mürchie'yi reddederken, günahların mümin birini dinden çıkarıp ebediyyen cehenneme girdirmeyeceğini söyleyerek Hâricîleri, "el-menzile beynel-menzileteyn" olamayacağını ifadeyle Mu'tezile'yi reddetmektedir. Ensâr'ı sevmeyi amelden ve imandan bir cüz olarak kabul etmek suretiyle hem Mürchie'yi hem Hâricîyye'yi hem de Şîa'yı reddeder. Ganimetlerden humus'un ödenmesinin dinden olması görüşüyle hem iman-amel irtibatını reddeden Mürchie'ye hem de kanaatlerinin bütünlüğü içinde bakıldığında siyasi otoriteye başkaldırma temayülü sergileyen Hariciliğe eleştiri yöneltmiştir."³³

İmâm Buhârî dik duruşunu sadece fikrî platformda göstermedi. İlmin vakarına yakışacak şekilde âlim ve ilmin haysiyetini de aynı şekilde korumaktan geri kalmadı. Horasan Valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühî bir adamını göndererek İmâm Buhârî'ye;

²⁸ el-Buhârî, *es-Şahîh*, 1/6.

²⁹ "İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir." hadisiyle başlamıştır. Bkz. el-Buhârî, *es-Şahîh*, 1/10.

³⁰ Akyüz, İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", 165.

³¹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, cev. İzzet Akyol vd. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 1/214. Geniş bilgi için bkz. Akyüz, 163.

³² el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. İsmail el-Eş'arî (ö.324/936), *Risâle ilâ Ehli's-Şîğar bi'Bâbi'l-Ebvâb* (nşr. 'Abdullâh Şâkir Muhammed el-Cenîdî), (Medine: 'Imâdetu'l-Bahşi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1413/1993), 14.

³³ Akyüz, İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", 166.

“kitaplarını getir, bize oku”, demesi üzerine İmâm, dik bir duruş sergileyerek valiye: “İlmin izzeti, haysiyeti vardır. İlim, insanların ayaklarına götürülmez, ihtiyacı olan mescide gelir onu dinler. Beğenirse devam eder, değilse beni meneder. Böylece bana da mazeret olmuş olur.” diyerek emirin ayağına gelmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Buhâra’yı terk etmek zorunda kalan İmâm Buhârî, burayı da terk ederek Semerkand’a vardı. Oradaki bazı akrabalarının da yer aldığı Hartenk köyüne yerleşti. Abdulkuddus es-Semerkandî, İmâm Buhârî’nin Buhârâ’dan çıkarılması üzerine; “Allah’ım! Yeryüzü bunca genişliğine rağmen bana dar geldi, artık emanetini al” diyerek dua ettiğini nakleder. Hartenk köyünde 256/87 yılında 62 yaşında iken Ramazan Bayramı gecesinde; yatsı namazından kısa süre sonra vefat etti. Ramazan Bayramı’nın birinci günü öğle namazında aynı köyde defnedildi.³⁴

5. Maruz Kaldığı Mihne

O dönemin en tehlikeli düşüncelerinin başında siyasi konjonktürün topluma dayattığı “Kur’ân’ın mahlûk olduğu” konusu gelmekteydi. Başta İmâm Ahmed b. Hanbel olmak üzere birçok âlim bu baskıya maruz kaldı. İmâm Buhârî de bu baskıya maruz kalanların başındaydı. Dönemin siyasi konjonktürünün aksine-daha sonra da Eşari ve Maturidiler tarafından sistemleştirilen İmâm Buhârî’nin; “ağzımızdan çıkan sözler mahlûktur” düşüncesi, özellikle de dönemin meslektaşları tarafından biliniyordu. Bu sefer meslektaşları olan bazı muhaddislerin karşıt mihnelerine maruz kaldı. İmâm Buhârî’ye insanlar teveccüh edince muhaddis olan Muhammed b. Yahyâ, Buhârî’nin itibarının kırmanın yollarını aradı. “ilmi enaniyet” burada da devreye girdi İtibarını kırmak amacıyla ona birini göndererek bu düşüncesinin halk tarafından da bilinmesi için bu konudaki düşüncesini sordurdu. Buhârî de bu gelen kişiye “Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı.”³⁵ âyetini de delil getirerek; “Ağzımızdan çıkan kelimeler de mahlûktur” demesi üzerine adam meclisi terk ederek Buhârî’yi protesto edip gitti. Bunu planlayan Muhammed b. Yahya’ya haber ulaşınca İmâm Buhârî’yi hedef alıp kamuoyunda onu tecrit etmek amacıyla içindeki kini dışa vurdu. Hedef aldığı İmâm Buhârî’ye yönelik olarak; “kim ki *ağzımdan çıkan kelimeler mahlûktur* derse o bid’atçıdır ve onunla konuşulmaz, oturulmaz, onunla oturup kalkanlar da onun yanına gidenler de bid’atçılıkla itham edilir. Zira onun meclisine de ancak onun gibi ehl-i bid’atçı olanlar gider.”³⁶ diyerek İmâm Buhârî’yi hem devlet nezdinde hem de halk nezdinde hedef tahtasına oturttu. Muhaddis olan meslektaşları tarafından bu yargısız infaz karşısında İmâm Buhârî, ders verdiği Neysâbûr’ı terk ederek Buhârâ’ya gitmek zorunda kaldı.

İmam Buhârî’ye uygulanan baskı, sadece meslektaşları olan hadisçilerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda dönemin siyasi otoriteleri tarafından da büyük bir tehdit olarak görülmüştür. Bu baskılardan biri, Neysâbur’dan ayrılmasının temel sebeple-

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Sıbt İbnul-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu (ö.654/1256), *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân* (nşr. Muhammed Berekat vdğr.), I-XXIII, (Dimeşk: y.y., 1434/2013), 15/379.

³⁵ Saffât, 37/96.

³⁶ Sıbt İbnul-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/378.

rinden biri olmuştur. İmam Buhârî'nin "ağzımızdan çıkan lafızlar mahlûktur" şeklindeki görüşü, Neysâbur'da geniş bir yankı uyandırmış ve bu fikir, dönemin valisi olan Hâlid b. Ahmed ez-Zühî tarafından büyük bir tepki oluşturmuştur. Vali, Buhârî'nin bu görüşünü kabul edilemez bularak, "Böyle muhaddis mi olur?" diyerek onu öldürmek ve ortadan kaldırmak istemiştir. Buhârî'nin ölüm listesine alınması, onun sadece ilmi değil, aynı zamanda siyasi bir tehdit olarak da görülmesine yol açmıştır. Ancak, bu durumu duyan İmam Buhârî, son anda şehirden kaçarak, ölümden kıl payı kurtulmuştur. Bu olay, İmam Buhârî'nin yaşadığı dönemdeki hem ilmî hem de siyasî baskıların ne denli yoğun olduğunu ve onun bu zorlu koşullar altında bile hakikat arayışını sürdürmeye devam ettiğini gösteren önemli bir örnek teşkil etmektedir.³⁷

Sonuç

Mâverâünnehir'in bereketli ilim coğrafyasında başta İmâm Buhârî ve onun arkasından gelen birçok âlim yetişti. Bu âlimlerin arkada bıraktığı eserlerin her biri İslâm ilim tarihinde birer köşe taşı mesabesinde oldular. Bu çalışmamızda vardığımız sonuçları maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

1- İmam Buhârî'nin, İslam coğrafyasının farklı merkezlerinde bulunması ve oradaki âlimlerden istifade etmesi, ona geniş bir bakış açısı kazandırmıştır. Buhârî, yalnızca hadisleri nakleden bir âlim olmamış, aynı zamanda bu hadisleri derinlemesine yorumlayan ve anlayışını ilmî temellere dayandıran bir şahsiyet olmuştur. Onun ilmi yaklaşımı, sadece metinlerin doğru bir şekilde aktarılmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda metinlerin anlamını ortaya koyma ve doğru bir şekilde yorumlama çabasıyla da dikkat çekmiştir. Buhârî'nin, farklı coğrafyalarda eğitim alması ve farklı âlimlerle etkileşimde bulunması, ona sadece hadis ilminde değil, aynı zamanda diğer ilimlerde de derinlemesine bir anlayış kazandırmıştır. Bu çok yönlü bakış açısı, onun hadisleri toplarken uyguladığı titiz metodolojide ve eserlerinin değerinde kendini göstermektedir. Bu sayede İmam Buhârî, sadece bir nakilci değil, aynı zamanda ilmi alandaki en önemli mütefekkirlerden biri olarak kabul edilmiştir.

2- İmam Buhârî, ilim amacıyla gezdiği ve bulunduğu ilim merkezlerinden, farklı hocalardan istifade etmekle kalmamış, aynı zamanda değişik düşünce ve fikir hareketleriyle de tanışmış ve bunlara karşı kendini yetiştirme imkânı bulmuştur. Bu geniş entelektüel yolculuk, onun ilmi perspektifini derinleştirmenin yanı sıra, sosyal ve siyasi bakış açılarını da şekillendirmiştir. Psikososyotarih açısından bakıldığında, Buhârî'nin bu süreçleri, onun kişisel sosyal ve siyasi duruşunu belirleyen önemli etkenler olmuştur. İslam dünyasının farklı köy ve şehirlerinde karşılaştığı çeşitli sosyal yapılar ve siyasi ortamlar, onun düşünsel dünyasında önemli izler bırakmış ve bu etkiler, onun ilmi çalışmalarına ve yazdığı eserlere de yansımıştır. Buhârî, karşı-

³⁷ Sıbt İbnul-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/379.

laştığı bu fikrinsel çeşitliliği yalnızca öğrenme ve ilmi gelişim olarak değil, aynı zamanda kendi sosyal ve politik duruşunu geliştirme fırsatı olarak görmüş ve bu süreç, onun hayatta ve ilmî kariyerinde güçlü bir kişilik oluşturmaya katkı sağlamıştır.

3- İmam Buhârî, yaşadığı dönemdeki farklı fikir hareketlerinin ve toplumda var olan kargaşanın etkisiyle, fitneye karşı daha dikkatli bir yaklaşım sergilemeye başlamıştır. Bu toplumsal karışıklıklar, onun ilmi duruşunu ve özellikle hadis toplama sürecini derinden etkilemiştir. Buhârî, fitnenin yayılmasının önüne geçebilmek ve doğru bilgiye dayalı bir toplum inşa etmek amacıyla, Sahîh’inde fitne konusu üzerine müstakil bir bab (bölüm) açmıştır. Bu bölüm, sadece bir ilmî çaba olmanın ötesinde, İmam Buhârî’nin toplumun moral ve sosyal yapısını düzenlemeye yönelik bir adım olarak da görülebilir. Bu tasnif, onun fitneye karşı duyduğu hassasiyeti ve doğru bilginin yayılmasındaki sorumluluğunu gözler önüne sererken, aynı zamanda toplumun huzuru ve birlikteliği için ilmi bir rehberlik sunduğunu da ortaya koymaktadır.

4- Toplumdaki cari olan kargaşadan mülhem fitnenin arka planında Hz. Peygamber adına söz ve eylemlerin uydurulduğunu görmesine karşın öncelikle işe buradan başlamış ve hadiste râvî ve onun güvenilirliğini incelemiştir. Bu amaçla 22 yaşında iken 13000’den fazla râvînin ele alındığı *Tarihu’l Kebîr’ini* yazmıştır.

5- İmam Buhârî, her türlü düşünceye karşı gösterdiği hoşgörü ve siyasi baskılara rağmen, tevhidî duruşundan asla taviz vermemiştir. Yaşadığı dönemdeki ideolojik çatışmalar, mezhep farklılıkları ve siyasi baskılara rağmen, her zaman doğruyu ve gerçeği savunmuş, İslam inancının özünden sapmamaya özen göstermiştir. Buhârî’nin bu kararlı duruşu, onun ilmî çalışmalarında ve hadis toplama sürecinde de kendini göstermiştir. O, her türlü dış etkiden bağımsız olarak, yalnızca muvahhid bir duruşla ilmî çalışmalarını sürdürmüştür.

6- Sırtını dönemin iktidarına dayandıran meslektaşlarının iftira ve karalama kampanyalarına boyun eğmeyerek hicreti tercih etmiştir. Neticede bir hicret yolculuğu esnasında memleketine varamadan vefat etmiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *el-Musned* (nşr.), I-VI, Kahire: Mu’essesetu Kurtuba, ts.
- Agitoğlu, Nurullah “Halku’l-Kur’ân ve Rü’yetullah Konuları Bağlamında İbnü’l-Mülakkın’ın Buhârî’nin Bab Başlık-larına Yaklaşımı,” *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, (2014/2). 99-123.
- Akoğlu, Muharrem, “Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me’mun Dönemi Abbasoğulları Yönetiminde Alioğulları Politikası”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, (2011/1), 55-74.
- Akyüz, Ali, “İmâm Buhârî’nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 11, (2003), 161-176.
- Cengiz, Mehmet “Buhârî’nin (ö. 256/870) Fikhî/Usûlî Kimliği Üzerine Bir Analiz: İcma ve Kıyas Özelinde” *Ulum*, 4/2, (2021), 335-362.
- Çakın, Kâmil, “Buhârî’nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *İslâmî Araştırmalar* 10/1-2-3, (1997), 100-109.
- Çiftçi, Mehmet Emin. *Hadis Usulünde Sahîh Hadis*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2023.

- el-Buĥârî, Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm (ö.256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr* (nşr. Hâşim en-Nedvî), I-VIII, Lübnan: Dâru'l-Fikr, ts.
- el-Buĥârî, Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm (ö.256/870), *Ĥalku 'Ef'âli'l-İbâd* (nşr. Fehd b. Suleymân), I-II, Riyad: Dâru Atlasi'l-Ĥadrâ', 2005.
- el-Eş‘arî, Ebû'l-Ĥasen ‘Alî b. İsmail el-Eş‘arî (ö.324/936), *Risâle ilâ Ehli's-Şîğar bi'Bâbi'l-Ebvâb* (nşr. ‘Abdullâh Şâkir Muĥammed el-Cenîdî), Medine: ‘Imâdetu'l-Baĥşi'l-‘İlmî bi'l-Câmi‘ati'l-İslâmiyye, 1413/1993.
- el-Muĥâsibî, Ebû ‘Abdullâh el-Ĥariş b. Esed (ö.243/858), *Fehmu'l-Ĥur‘ân ve Me‘ânih* (nşr. Ĥuseyn el-Ĥuvvetlî), Beyrut: Dâru'l-Kindî, 1398.
- eş-Şeybânî, Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. el-Ĥasen (ö.189/805), *el-Asl* (nşr. Muĥammed Boynukalın), I-XII, Beyrut: Dâru İbn Ĥazm, 2012.
- eż-Żehebî, Şemsüddîn Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. Aĥmed b. ‘Osmân b. Kâymâz (ö.748/1347), *el-Uluvv li'l-‘Aliyyi'l-Ĥaffâr fi İdâhi Şaĥîhi'l-Aĥbâr ve Saĥîmihâ* (nşr. Ebû Muĥammed Eşref b. ‘Abdilmakşûd), Riyâd: Mektebetu Edvâ‘i's-Selef, 1416/1995.
- eż-Żehebî, Şemsüddîn Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. Aĥmed b. ‘Osmân b. Kâymâz *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût ve dğr.), Müessesetü'r-risâle), I-XXIII, Beyrut: y.y., 1985.
- Ĥaĥîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aĥmed b. ‘Alî (ö.463/1071), *Târîhu Bağdâd* (nşr. Beşâr ‘Avvâd Ma‘rûf), I-XVI, Beyrut: Dâru'l-Ĥarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hodgson, Marshall Goodwin Simms, *İslâm'ın Serüveni*, cev. İzzet Akyol vd. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ’ İsmâ‘îl b. ‘Omer b. Keşîr ed-Dimeşķî (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. ‘Abdullâh b. ‘Abdi'l-Muĥsin et-Turķî), I-XXI, Kahire: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Ĥuteybe, Ebû Muĥammed ‘Abdullâh b. Muslim b. Ĥuteybe ed-Dineverî (ö.276/890), *el-İĥtilâf fi'l-Lafz ve'r-Reddu ‘alâ'l-Cehmiyye ve'l-Muşebbihe* (nşr. Ebû ‘Omer ‘Omer b. Maĥmûd), Riyâd: Dâru'r-Râye, 1412/1991.
- İbn Sa‘d, Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. Sa‘d b. Menî‘ (ö.230/845), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ -Mutemmi-mu't-Tâbi‘în* (nşr. Ziyâd Muĥammed Mansûr), Medîne: Mektebetu'l-‘Ulûm ve'l-Ĥikem, 1408H.
- Kandemir, M Yaşar, “Kütübi Sitte”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/6-8. İstanbul: TDV. Yayınları, 2003.
- Muĥammed b. ‘Osmân b. Ebî Şeybe, Ebû Ca‘fer Muĥammed b. ‘Osmân el-Kûfî (ö.297/910), *el-Arş vemâ Ruvîye fih* (nşr. Muĥammed b. Ĥalîfe b. ‘Alî et-Temîmî), Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1418/1998.
- Özğüvendi, Osman Gazi, “Maveraünnehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. İstanbul: TDV. Yayınları, 2003.
- Sıbt İbnul-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoĝlu (ö.654/1256), *Mir‘âtu'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A‘yân* (nşr. Muĥammed Berekât vdğr.), I-XXIII, Dimeşķ: y.y., 1434/2013.
- Yardımlı, Ali, “Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr’i”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, (İzmir 1989), 181-193.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Buhârî” (Akaid’e Dair Görüşleri), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/372-374. İstanbul: TDV. Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Halku'l-Kur‘ân” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul. TDV. Yayınları, 1997), 15/371-375.
- <https://www.almany.com/tr/dict/arttr/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AD%D9%86%D8%A9/?c=T%C3%BCm>

GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi

GISTU Journal of Islamic Studies

مجلة الدراسات الإسلامية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gibtuislamad>

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Aralık/ December)

أحكام الجنائز لضحايا الزلازل

Depremzedelerin Cenaze Ahkâmları

Funerals for Earthquake Victims

Abdulbari Azız Othman

Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Van Türkiye

Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences,

Van Türkiye

azizosman2015@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1372-2961>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 16 Mayıs/ May 2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 4 Kasım/ November 2024

Yayın Tarihi/Date Published: 31 Aralık/ December 2024

Atıf / Citation: Abdulbari Azız Othman, “Depremzedelerin Cenaze Ahkâmları”. GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi, 5/2, (Aralık/ December, 2024), 16-35. <https://doi.org/10,56477/gibtuislamad.1484655>.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Yayıncı / Published by: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

ملخص البحث

تعرض الأرض بين حين وآخر لكوارث طبيعية عظيمة مثل : الزلازل والبراكين والفيضانات وغيرها. وينبغي في هذه الأثناء إزالة آثارها الكارثية والمدمرة ، والتخفيف على المنكوبين باللجوء إلى وسائل وطرق استثنائية . والزلازل من هذه الكوارث الطبيعية التي تحدث بين حين وآخر ومن بلد لآخر وكان آخرها الزلزال المدمر الذي ضرب جنوب تركيا وشمال سوريا في السادس من شهر شباط سنة 2023 . والدين الإسلامي الذي أرسله الله تعالى رحمة للعالمين يتضمن أحكاما ملائمة لجميع جوانب حياة الناس سواءً في الأمن والرخاء أو في الكوارث والآفات والحوادث والظروف الصعبة. وقد بحث الفقه الإسلامي بتفصيل كبير كل ما يتعلق بالميت المسلم بدءاً من غسله وتكفينه والصلاة عليه إلى أن يوضع في القبر ، وكيفية كُفِّ مرحلة من تلك المراحل بالتفصيل والبيان . والزلازل لا سيما الكبيرة منها تُخَلِّف وراءها آلاف الضحايا والموتى حيث تتراكم الجثث التي تحتاج إلى الغسل والتكفين والصلاة عليها ومن ثم دفنها ، وبما أن الإسلام دينٌ يُسِرُّ ومراعاةً للتيسير والرخصة ورفعاً للضرر والخرج الواقع بسبب كارثة الزلزال فإن الأحكام المتعلقة بضحايا الزلزال من غسل وتكفين وصلاة على الجنازة والدفن قد تتغير وتتبدل وذلك بسبب تعذر فعل الأصل من تلك الأحكام بسبب أعداد الموتى والضحايا ، فيُصار أحياناً إلى التيمم بدل الغسل ودفن العديد من الضحايا في قبر واحد والصلاة على مجموعة أو مجموعات من الضحايا معاً وغيرها من الأحكام المتعلقة بهذه الحالة الاستثنائية بسبب الزلزال . سيكون موضوع بحثنا هذا الأحكام المتعلقة بالجنازات لضحايا الزلازل والله ولي التوفيق .

الكلمات المفتاحية: الزلزال، أحكام، ضحايا، الصلاة، الدفن.

Öz

Yeryüzü, tarih boyunca pek çok doğal felakete tanıklık etmiştir ve bu felaketler arasında depremler, volkanik patlamalar, seller gibi olaylar önemli yer tutmaktadır. Bu tür büyük felaketler, sadece maddi tahribatlara yol açmakla kalmaz, aynı zamanda binlerce insanın hayatını kaybetmesine neden olabilir. Bu gibi durumlar, toplumları büyük bir psikolojik ve manevi yıkıma uğrattırırken, aynı zamanda cenaze işlemleri gibi dini hükümleri de zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, özellikle büyük ölçekli felaketlerde, mağdurların cenaze işlemleri gibi dini yükümlülüklerin yerine getirilmesinde esneklik ve olağanüstü yöntemlerin uygulanması gerekebilir. İslam dini, zorlukları ortadan kaldırmaya ve kolaylık sağlamaya yönelik bir yaklaşım benimsemektedir. Bu bakımdan, deprem gibi büyük felaketlerde cenaze işlemleriyle ilgili özel hükümler getirilmiştir. Depremler sonrasında hayatını kaybedenlerin cenaze yıkama, kefenleme, cenaze namazı ve gömme gibi işlemleri, normalde takip edilen yöntemlerden farklılık gösterebilir. Özellikle çok sayıda ölü olduğunda, yıkama yerine teyemmüm yapılabilir, birden fazla cenaze aynı mezara gömülebilir ve toplu cenaze namazı kılınabilir. Bu tür esneklikler, hem dini sorumlulukların yerine getirilmesini sağlar hem de felaketin yarattığı sıkıntıları hafifletir. İslam hukuku, deprem gibi olağanüstü durumlarla ilgili çözüm önerileri sunarak, mağdurların cenaze işlemleri ve diğer dini sorumlulukları yerine getirirken karşılaştıkları zorlukları en aza indirmeye çalışır. Depremzedelerin cenaze işlemleriyle ilgili olarak, İslam fıkhı; zaman, mekân ve şartlara göre farklı uygulamaları kabul eder ve en uygun çözümleri önerir. Bu durum, İslam'ın esneklik sağlayan ve insanları zor durumda bırakmayan bir dini perspektife sahip olduğunu gösterir. Dolayısıyla, büyük felaketlerde dini hükümleri uygulamak, zorlayıcı bir hal almak yerine, insanlara kolaylık ve rahatlık sunarak yerine

getirilmesi gereken ibadetleri en uygun şekilde yerine getirme imkânı sağlar. Bu çalışma, depremzedelerin cenaze işlemleri ile ilgili olarak İslam hukukunun öngördüğü düzenlemeleri detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlamakta ve bu tür olağanüstü durumlarla karşılaşıldığında alınması gereken tedbirleri tartışmaktadır. Bu tedbirler, hem dini esaslar hem de sosyal pratikler göz önünde bulundurularak, en uygun çözüm yollarını sunmayı hedefler.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Felaketler, Depremler, Cenaze Namazı, Toplu Defin.

Abstract

Throughout history, the Earth has witnessed many natural disasters, including earthquakes, volcanic eruptions, and floods, which hold significant places among such calamities. These major disasters not only cause material destruction but also result in the loss of thousands of lives. In such situations, societies face immense psychological and emotional devastation, while also encountering difficulties in carrying out funeral procedures and other religious obligations. Therefore, in the case of large-scale disasters, flexibility and extraordinary measures are required to fulfill the religious duties, such as funeral rites, for the victims. Islam promotes a principle of alleviating hardship and providing ease. In this regard, it has set forth specific rulings concerning funeral procedures in the aftermath of earthquakes and similar disasters. The traditional methods for washing, shrouding, performing the funeral prayer, and burying the deceased may vary under these circumstances. When there are many victims, the washing of the bodies may be replaced with tayammum (dry ablution), multiple bodies may be buried in the same grave, and collective funeral prayers may be offered. These kinds of flexibilities not only ensure the fulfillment of religious responsibilities but also ease the burden caused by the disaster. Islamic law offers solutions for extraordinary situations like earthquakes, aiming to minimize the difficulties encountered in performing funeral rites and other religious duties. In such circumstances, Islamic jurisprudence permits different practices based on time, place, and conditions, providing the most suitable solutions. This demonstrates Islam's approach of flexibility, ensuring that it does not place undue hardship on people. Therefore, in large-scale disasters, applying religious rulings becomes a means of providing ease and comfort, allowing the necessary rituals to be carried out in the most appropriate way. This study aims to examine, in detail, the regulations outlined in Islamic law regarding the funeral procedures for earthquake victims and to discuss the necessary measures that should be taken in such extraordinary situations. These measures aim to offer the most suitable solutions, considering both religious principles and social practices.

Keywords : Earthquake, Rulings, Victims, Prayer, Burial.

مقدمة

خلق الله تعالى الإنسان وجعل حياته ومعاشه على هذه الأرض التي تتعرض بين الحين والآخر لكوارث تهدد الحياة والمعاش ، فالكوارث الطبيعية التي تضرب الأرض كالفيضانات والبراكين والزلازل ما هي إلا قوة إلهية يصعبُ مواجهتها ، حيث تترك خلفها خسائر جسيمة في الأرواح والممتلكات والثمرات . لكن هناك كوارث تحدث بفعل الإنسان بسبب سوء استخدامه التقنيات التكنولوجية أو الإهمال في استعمالها ، وما ينتج الحروب عن الحروب المدمرة التي تؤدي إلى كوارث بيئية تدمر الأخضر واليابس وتقتل آلاف البشر .

ومنهما: الزلازل التي تضرب الأرض بين الحين والآخر، وهي ظاهرة طبيعية تحدث نتيجةً لاهتزاز سطح الأرض ومن ثمَّ تحرك الصفائح الصخرية في القشرة الأرضية والتي قد تستغرق وقتاً قصيراً ، بضع ثوان أو أكثر ، لكنها تخلف وراءها دماراً هائلاً وخسائر جسيمة في الأرواح والممتلكات ، فبعض هذه الزلازل خلّفت وراءها آلاف الضحايا والجرحى والمفقودين، وعبر التاريخ حدثت العديد من الزلازل المدمرة للبشرية والأرض . وفي عصرنا حدثت مجموعة من الزلازل المدمرة في العالم كزلازل جنوب شرق آسيا سنة 2004 ، الذي خلّف أكثر من 230 ألف قتيل ، وزلزال هايتي سنة 2010 والذي بلغت ضحاياه قرابة 200 ألف قتيل ، وزلازل أخرى كزلازل كشمير وفي الصين وإيران وغيرها من الدول ، وآخر هذه الزلازل المدمرة كان زلزال تركيا وسوريا في السادس من شهر شباط سنة 2023 .

وفي مواجهة آثار الزلازل المدمرة على الإنسان ينبغي على الجهات المسؤولة التحرك بالسرعة القصوى لإزالة الآثار الواقعة على الإنسان والطبيعة . ففي بحثنا هذا سنقف على ما يخلفه الزلزال من ضحايا وموتى يحتاجون إلى الغسل والتكفين والدفن والصلاة على الجنازة، وهذا الأمر قد يجد صعوبةً بالغةً في وقت حدوث الزلزال لكثرة عدد الضحايا التي يصعب التعامل معها كما في الأوقات العادية ، والإسلام دين الرحمة للبشرية يتضمن أحكاماً شرعية مناسبة وملائمة لكافة جوانب حياة الإنسان سواءً في الرخاء والأمن، أو في الكوارث والحوادث والآفات والظروف الصعبة والاستثنائية، فنجد أن الفقه الإسلامي قد بحث بتفصيل كبير كل ما يتعلق بالميت المسلم في الأحوال العادية من الغسل والتكفين والصلاة على الجنازة والدفن مع بيان شروط وأحكام كل مرحلةٍ من هذه المراحل، كما بحث الفقه الإسلامي الأحكام الطارئة التي تتعلق بالكوارث الطبيعية -كالزلازل مثلاً التي تخلف خلفها آلاف الجثث - في كيفية التعامل السريع مع هذا الوضع من تراكم أعداد الموتى والجثث . وبما أن الإسلام دين يُسرِّ وَيُنْفِي العُسر، وانطلاقاً من المقاصد الشرعية للشرع الحنيف،

ومراعاةً للتيسير والرخصة ورفعاً للحرج والضرر الحاصل بسبب كارثة الزلزال فإن الأحكام المتعلقة بضحايا الزلزال من غسل وتكفين وصلاة ودفن قد تتبدل وتتغير وذلك بسبب تعذر فعل الأصل في ذلك، لأن أعداد الضحايا والموتى كبير لا يمكن التعامل معها بأريحية وهدوء كما في الأحوال العادية عندما يموت الميت واحداً ، فالغسل قد يُصار إلى التيمم بدلاً عنه، وعدم التكفين بسبب تعذر الكفن ، ودفن أكثر من ميت في قبر واحد بدل الميت الواحد ، والصلاة على مجموعة أو مجموعات بدل الواحد، كذلك صلاة الغائب لتعذر الصلاة مباشرة على الميت أو الموتى .

إن الكوارث الطبيعية ومن ضمنها الزلازل تخضع في أحكامها الشرعية وتقييمها إلى مقاصد الشرع الحنيف والقواعد الفقهية، ولأن شريعة الإسلام صالحة لكل زمان ومكان فإن الحكمة من اللجوء إلى الأحكام الفقهية الخاصة بحالات الضرورة كما في الزلازل هو رفع الحرج عن المتضررين جراء ذلك، ورفع الحرج من أهم ميزات وسمات الشريعة الإسلامية ، وأن الله تعالى جعل ديننا رحمة للناس ويُسرّاً ، وأيضاً جلب المصلحة ودرءُ المفسدة، ففي حالة حصول الكارثة الطبيعية كالزلزال مثلاً، فلا بدّ من تفعيل هذه القاعدة المهمة والتي تقتضي البحث عن أفضل الطرق وأنجعها للتخفيف عن الناس جراء المآسي التي خلفها الزلزال في بحثنا هذا سنتناول الأحكام الفقهية المتعلقة بضحايا وموتى الزلزال من غسل وتكفين وصلاة ودفن ، والأحكام البديلة نتيجة للضرورة الحاصلة من أجل السرعة في إزالة الآثار.

قسّمت البحث إلى مقدمة ومبحثين :

المقدمة: تتناول بيان الكوارث الطبيعية ومنها الزلازل وما تخلفه من آثار جسيمة على الإنسان والطبيعة .

المبحث الأول : يتضمن مطلبين: الأول: التعريف بالحكم والجناز لغة واصطلاحاً . الثاني : التعريف بالزلزال .

المبحث الثاني: أحكام ضحايا الزلزال ويتضمن أربعة مطالب هي :

الأول : الغسل.

الثاني : التكفين.

الثالث : الصلاة على الجنازة.

الرابع : الدفن.

الخاتمة : تتضمن أهم نتائج البحث .

1. التعريف بالحكم والجنائز لغة واصطلاحاً .

1.1 الحكم لغة واصطلاحاً .

الحكم في اللغة : مصدر حَكَمَ ، وله في اللغة عدة معانٍ منها : حكم أي قضى ، ومنه الحُكْم أي القضاء ، ويجمع على أحكام ، والحكم أيضاً القاضي، ومنه : الحاكم: مُنقِّدُ الحكم ويُجمع على حُكَّام . ومن معانيه أيضاً الحكمةُ ، ويقصد بها معرفة أفضل الأشياء وأحسنها بأفضل العلوم ¹ . ومنه الثبوت ، أي إثبات أمرٍ لأمرٍ أو نفيه عنه، والحكم والقضاء أصله : " المنع " ، يُقال : " حكمت عليه بكذا إذا منعت من خلافه فلا يقدر على الخروج من ذلك ، وحكمت بين القوم : فصلت بينهم " ² .

الحكم في الاصطلاح : عرّف علماء الأصول الحكم بما يلي : " خطاب الله المتعلق بأفعال المكلفين بالاقتضاء أو التخيير أو الوضع والاقتضاء إذا تعلق بأفعال المكلفين، فيتضمن إما طلب الفعل أو تركه، والطلب إما هو جازم ويسمى الإيجاب، أو غير جازم ويسمى بالندب، أما طلب الترك فيتضمن الجزم أيضاً وهو التحريم، أو بغير جزم وهو الكراهة ، أما التخيير بين الفعل أو الترك فهو ما يُسمى بالإباحة ، وبهذا تكون الأحكام التكليفية الخمسة " ³ .

و هي الإيجاب والندب والتحريم والكراهة والإباحة . أما الفقهاء فقد عرّفوا الحكم بأنه : " هو الأثر المترتب على الخطاب " ⁴ ، أي ما تضمنه هذا الخطاب ، مثاله قول الله جل وعلا : " وَلَا تَقْرُبُوا الزَّيْنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا " ⁵ ، فما تضمنه هذا الخطاب هو حرمة الزنى ، أما عند الأصوليين فهو الحكم.

1.2 الجنائز لغة واصطلاحاً:

1 ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم الأفرريقي المصري، لسان العرب، (دار صادر، بيروت ، 1955) ، 141/12 .
2 الفيومي، أحمد بن محمد بن علي المقري، المصباح المنير، (القاهرة ، دار الحديث ، 2003) ، ص90 .
3 الرازي، محمد بن عمر بن الحسين ، المحصول في علم الأصول، تحقيق طه جابر فياض العلواني ، (الرياض، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، 1979) ، ط 1 ، 1 / 107 .
4 زيدان، عبدالكريم ، الوجيز في أصول الفقه ، (بيروت ، مؤسسة الرسالة ، 1990) ، ط3 ، ص 25 .
5 سورة الإسراء ، الآية 32 .

- الجنائز لغة : " جَنَزَ الشيءَ يَجْنِزُهُ جَنْزاً أي ستره ، والجِنَازَةُ والجَنَازَةُ : الميت ، والجِنَازَةُ مفرد الجنائز . قال ابن سيده : " الجِنَازَةُ بالفتح : الميت ، والجِنَازَةُ بالكسر السرير الذي يُحْمَلُ عليه الميت " . قال الفارسي : " لا يُسَمَّى جنازة حتى يكون عليه ميت ، وإلا فهو سرير أو نعشٌ " 6 .

- الجنائز اصطلاحاً : هي الميت على السرير المعدّ للدفن ، فالنعشُ أو السرير إذا كان عليه الميتُ سُمِّيَ جِنَازَةً أو جِنَازَةً 7 . فالمسلم إذا فاضت روحه إلى بارئها وَجِبَ على المسلمين القيام بعملية الغسل والتكفين والصلاة على الجِنَازَةِ ومن ثمّ دفنه في القبر ، ومن السنة التعجيل بتجهيز الميت .

1.3.1 الزلازل .

- الزلزال لغة : مصدر زلزل والجمع زلازل ، وتزلزلت الأرض زلزلة : تحركت واضطربت 8 . وجاء في المحيط : " الزلزلة تحريك الشيء والزلازل مثله " 9 .

- الزلزال اصطلاحاً : هي اهتزازات ارتجاجية في سطح الأرض ، ويمكن أن يحدث في أي مكان من العالم ، وينشأ عن تحرك الصفائح الصخرية ومن ثمّ حدوث تشققات في الأرض ، وينجم عنها خسائر بشرية ومادية كبيرة أحياناً 10 . إذا الزلزال ظاهرة طبيعية ناجمة عن اهتزاز أو مجموعة من الاهتزازات الارتجاجية المتتالية لسطح الأرض ، وتستغرق ثوان معدودة غالباً أو أكثر ، وتخلّف وراءها العديد من الضحايا والجرحى والمفقودين والخسائر المادية .

فمن آثار الزلازل كثرة الضحايا والموتى وتراكم الجثث التي تحتاج إلى الإسراع في تجهيزها من غسل وتكفين وصلاة ودفن ، وهذه الخطوات بحثها الفقه الإسلامي بالتفصيل التام لكل مرحلة منها ، ولكن في حالة الزلازل يصعبُ أحياناً التعامل مع جثث الضحايا كما هو مُبَيَّنٌ في الفقه الإسلامي ، فيُصار عندئذٍ إلى البدائل لذلك ، وهذه البدائل بدورها تطرق إليها الفقه الإسلامي أيضاً لأن الإسلام دين يُسرِّ ويسعى من خلال مصادره وقواعده إلى رفع الحرج عن الناس لا سيما في حالات الضرورة القصوى ، فما هي هذه البدائل ؟ وكيف يتم التعامل مع الأعداد الكبيرة من الجثث والضحايا ؟ هذا ما سنبحثه في المبحث التالي .

2. أحكام ضحايا الزلازل ويتضمن أربعة مطالب

6 الفيومي، المصباح المنير ، ص 70 - 71.

7 عبدالمنعم ، محمود عبدالرحمن، معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية ، (القاهرة ، دار الفضيلة ، بدون تاريخ طبع) ، ص 540.

8 الفيومي، المصباح المنير ، ص 155.

9 ابن عباد، إسماعيل ، المحيط في اللغة ، تحقيق محمد حسن آل ياسين ، (بيروت ، دار عالم الكتب، 1994) ، ط 1 ، 9 / 11.

10 ياسين ، حاج أيوب، أحكام الكوارث الطبيعية في الفقه الإسلامي ، (الجزائر ، جامعة غرداية ، 2022) ، ص 25.

الموت حقٌّ على كل إنسان ، وتختلف أسبابه ما بين مرضٍ أو فُجاءةٍ أو حادثٍ أو غير ذلك من الأسباب الكثيرة ، ومن الأسباب الزلازل التي تحدث فجأةً مُخَلِّفةً وراءها مئات بل أحياناً آلاف الضحايا والجثث التي تحتاج إلى الإسراع في دفنها وفق الشريعة الإسلامية، فعملية تجهيز الميت المسلم عبر أربعة مراحل هي : الغسل ، التكفين ، الصلاة عليه، الدفن . واتفق فقهاء المسلمين على أنه إذا تأكد الموت يُبادر إلى تجهيز الميت للدفن ، ولا يؤخر لأنه قد يتغير جسده وتصبح فيما بعد معالجته .

2.1. غسل الميت : تعميم بدن الميت بالماء بطريقة مسنونة ، فإذا مات المسلم وجب على مجموعة من المسلمين المبادرة إلى غسله ، فقد اتفق العلماء أن غسل الإنسان المسلم فرضٌ على المسلمين أو واجبٌ على الكفاية عند انتفاء الموانع . قال ابن حزم : " اتفقوا على أن غُسله - أي المسلم - والصلاة عليه إن كان بالغاً وتكفينه ما لم يكن شهيداً أو مقتولاً ظلماً في قصاص فرض " ¹¹ . ويراعي القائمون على عملية الغسل ما يلي ¹² :

- 1- غسل الميت ثلاثاً فأكثر وذلك حسب تقدير المغسلين والقائمين على غسل الميت .
- 2- أن تكون الغسلات وتراً .
- 3- أن يُخلط بالماء ما يقوم به التنظيف كالسدر أو الصابون لاكتمال عملية التنظيف .
- 4- تسريح شعر الميت ، ونقض الضفائر وغسلها جيداً .
- 5- البدء بأعضائه اليمنى وأماكن التي تستعمل في الوضوء منه .
- 6- أن يقوم الرجال بغسل المسلم الذكر ، والنساء غسل الأنثى ¹³ .

هذه بعض الأمور التي تُراعى عند غسل الميت المسلم ، ولكن قد يتعذر غسل الميت لأسباب عديدة كفقد الماء أو عدم وجود المغسل أو كثرة الضحايا أو تفسخ الجثث أو احتراقها أو تقطعها فيُصار عندئذٍ إلى التيمم بدل الغسل إن أمكن التيمم، وإن صعب ذلك يُصلى عليهم بدون غسل أو تيمم. يقول النووي : " إذا تعذر غسل الميت لفقد الماء أو احتراق بحيث لو غسل لتهرى، لم يغسل بل ييمم، وهذا التيمم واجب لأنه

¹¹ ابن حزم ، علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي، مراتب الإجماع في العبادات والمعاملات والاعتقادات ، (بيروت ، دار ابن حزم ، 1998) ، ط 1 ، ص 61.

¹² الألباني، محمد ناصر ، أحكام الجنائز وبدعها ، (الرياض، مكتبة المعارف ، 1992) ، ط 1 ، ص 64.

¹³ القحطاني، سعيد بن علي بن وهف ، أحكام الجنائز ، بدون دار نشر أو تاريخ نشر ، ص 216.

تطهير لا يتعلق بإزالة نجاسة ، فوجب الانتقال فيه عند العجز عن الماء إلى التيمم كغسل الجنابة ، أو خيف على الغاسل يمم " 14 . وقال النووي أيضاً في المنهاج : " ومن تعذر غسله يمم " 15 .

وقال ابن قدامة : " والمجدور والمحترق والغريق إن أمكن غسله غُسِّلَ ، ومن خيف تقطعه بال غسل صبَّ عليه الماء صبًّا ولم يمس ، فإن خيف تقطعه بالماء لم يغسل وييمم إن أمكن كالحي الذي يؤذيه الماء ، وإن تعذر غسل الميت لعدم الماء يُيمم ، وإن تعذر غسل بعضه دون بعض غسل ما أمكن غسله ، وييمم الباقي كالحي سواء " 16 . يقول الدسوقي : " من تعذر غسله وتيممه كما إذا كثرت الموتى جداً ، فغسله مطلوب ابتداءً لكن يسقط للتعذر ولا يسقط الصلاة عليه " 17 . ويقول ابن مفلح : " وإن تعذر غسل بعضه غسل ما أمكن وييمم للباقي " وعنه أيضاً : " يُكفَّن ويصلى عليه بلا غسل ولا تيمم لأن المقصود بال غسل التنظيف " 18 .

من خلال ما تقدم من أقوال الفقهاء أنه يجوز الانتقال إلى التيمم بدل الغسل بسبب التعذر أو الضرورة كفقد الماء أو تقطع الجثث أو مكوثها مدةً تحت الأنقاض والهدم وخوفاً من تفتتها ، أو ترك الغسل والتيمم معاً عند الضرورة القصوى .

وقد افتى الاتحاد العالمي لعلماء المسلمين بجواز ترك غسل الميت أو التيمم عند الضرورة حيث قال : " أما في الأحوال الطارئة والاستثنائية كما في أوقات الزلازل والكوارث والآفات الكبرى والارتفاع الكبير لأعداد الموتى والضحايا فيجوز في هذه الأحوال ترك الغسل والقيام بدلاً ذلك بالتيمم للميت ، كما يجوز أيضاً ترك التيمم للميت المسلم ودفنه بالكيس الذي وضع فيه أو بملابسه التي عليه بعد انتشاره من تحت الأنقاض دون غسل أو تيمم ما دامت هناك حاجة وضرورة ملحةً لذلك ككثرة أعداد الضحايا أو تغير حالة الجثث من تشوه أو تعفنٍ بسبب طول المكث تحت الأنقاض . وقد قرّر الفقه الإسلامي جملةً من القواعد الفقهية التي تُراعي وتساير الظروف والأحوال الاستثنائية وحالات الضرورة القصوى ، مثال ذلك : (الضرورات تبيح

14 النووي، محي الدين بن شرف النووي، المجموع شرح المذهب ، تحقيق محمد نجيب المطيعي، (جدة ، مكتبة الإرشاد، بدون تاريخ طبع) ، 139/5 .

15 النووي، محي الدين أبو زكريا يحيى بن شرف الدين النووي، منهاج الطالبين وعمدة المفتين ، (جدة ، دار المنهاج، 2005) ، ط 1 ، ص 156 .

16 ابن قدامة ، موفق الدين عبدالله بن أحمد بن محمد قدامة المقدسي ، المغني ، تحقيق عبدالله بن عبد المحسن التركي ، عبدالفتاح محمد الحلو، (الرياض، عالم الكتب ، 1997) ، 2 / 402 .

17 الدسوقي، محمد بن أحمد بن عرفة ، حاشية الدسوقي مع الشرح الكبير، (بيروت ، دار الفكر، بدون تاريخ طبع) ، 1 / 408 .

18 ابن مفلح ، برهان الدين أبو إسحاق إبراهيم بن محمد ، المُبدعُ شرح المقنع، (الرياض، دار الكتب العلمية ، 2003) ، 2 / 218 .

المحظورات) و (المشقة تجلب التيسير) و (لا تكليف إلا بمقدور)¹⁹ وقوله تعالى : " وما جعل عليكم في الدين من حرج " 20

وإذا وجد جزءٌ من الميت المسلم عُسِّل هذا الجزءُ وجُعِل في كَفْنِهِ ، أما إذا كانَ هناك جزء من ميتٍ وهو غير معروف لمن هو فهل يغسل أم لا ؟ ذهب الحنابلة و الشافعية إلى أن هذا الجزءُ يغسل لا فرق في ذلك سواءً أكان قليلاً من البدن أو كثيراً ، واستدلوا بواقعة الطائر الذي ألقى يداً بمكة أيام موقعة الجمل ، فعرف الناس أنها يد عبدالرحمن بن عتاب بن أسيد ، فقام أهل مكة بغسلها والصلاة عليها²¹ .

يتضح لنا من خلال أقوال العلماء أنه إذا تعذر تغسيل الميت لسبب من الأسباب كما في حال الزلزال حيث تكون أعداد القتلى مرتفع أو لفقد الماء بسبب تضرر شبكات المياه وللحاجة إلى دفن الموتى بسرعة ففي هذه الحالة يصار إلى التيمم بدلاً عن الغسل ، وربما يتم دفن الميت أو الموتى دون غسل أو تيمم بسبب بقائه تحت الأنقاض مدةً طويلة مما أدى إلى تغير الجثة ، كذلك لعدم وجود المغسل في حال كان الميت أنثى وليس هناك محرم لها أو نساء يقمن بذلك ، أو رجل بين مجموعة من النساء الأجنبية . ذهب الليث بن سعد أنه لا يغسل كل منهما الآخر ، بل يدفن من غير غسل و لا تيمم²² ، ووجه ذلك أن عملية الغسل تؤدي إلى مس كل واحد منهما عورة الآخر أو النظر إلى ذلك ، لذلك يسقط الغسل ويسقط معه ما يُحِلُّ محله وهو التيمم²³ .

2.2. تكفين الميت . التكفين لغة : مصدر من كفن ، ومثله الكفن ، ويعنيان في اللغة : الستر والتغطية ، ومنه تم تسمية الكفن للميت لأنه يستر الميت ، قال ابن سيده : " الكفن لباس الميت معروف ، والجمع أكفان ، ويقال : ميت مكفون ومُكفَّنٌ " 24 . أما التكفين اصطلاحاً : فالمعنى الاصطلاحي للكفن لا يخرج عن المعنى اللغوي ، فهو أيضاً يعني الستر والتغطية .

19 سورة الحج ، الآية 78 .

20 الفتوى رقم " 1 " لسنة 1444 هـ الصادرة عن لجنة الاجتهاد والفتوى في الاتحاد العالمي لعلماء المسلمين بشأن زلزال تركيا وسوريا .

21 الكاساني، علاء الدين أبو بكر بن مسعود الكاساني الحنفي، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، تحقيق علي محمد معوض ،

(بيروت ، دار الكتب العلمية ، 2003) ، ط 2 ، 314 / 2 ؛ ابن قدامة ، المغني ، 3 / 480 .

22 ابن رشد، محمد بن أحمد بن محمد بن رشد الحفيد، بداية المجتهد ونهاية المقتصد ، تحقيق محمد صبحي حسن حلاق ، (القاهرة ، مكتبة

ابن تيمية ، 1415 هـ) ، ط 1 ، 13/2 .

23 أبو يحيى ، محمد حسن ، حقوق الميت وأحكامه في الإسلام ، (الأردن ، دار يافا العلمية ، 2010) ، ط 1 ، ص 82 .

24 ابن منظور ، لسان العرب ، 13 / 358 .

اتفق الفقهاء على أن الكفن من حقوق الميت المسلم يجب الوفاء به وذلك تكريماً له ، لأن الله تعالى قد كرم الإنسان سواءً أكان حياً أم ميتاً ، فتكفين الميت بما يستره فرض على الكفاية وهو يتبع الغسل ، ودليل ذلك قوله صلى الله عليه وسلم: "البسوا هذه الثياب البيض فإنها أطهر وأطيب، وكفنوا فيها موتاكم"²⁵ . ففي الحديث دلالة واضحة على وجوب تكفين الميت وأن التكفين حق له، وهناك أدلة عديدة من السنة على وجوب التكفين للميت وعلى هذا أجمع المسلمون²⁶ . أما صفة التكفين فالفقهاء ذهبوا إلى أن الميت المسلم يُكفّن بعد غسله وتطهيره بنوع من اللباس ما هو جائز له حال وجوده في الحياة ، ولا يجوز تكفينه بالحرير لأنه حال الحياة ليس جائزاً له بعكس المرأة فيجوز لها التكفين بالحرير لأنه جائز لها في الحياة ولكن الحرير فيه كراهة لما فيه إضاعة المال والإسراف²⁷ .

اختلف الفقهاء في ما هو واجب من الكفن على قولين : القول الأول : أقل الكفن وما يُجزئ هو القدر الذي يستر عورة الميت ، وهذا القول هو الراجح والصحيح عند الشافعية²⁸ ، واختاره ابن عبد البر²⁹ . الثاني : أقل تكفين الميت يكون بثوب واحد يستر جميع البدن ، وهذا القول هو مذهب الحنابلة³⁰ واختاره الشوكاني³¹ ، ولكل قول من القولين مجموعة من الأدلة لا مجال لذكرها هنا لأن البحث لا يسع لذلك . ويستحب في الكفن للرجل أن يُكفّن في ثلاثة أثواب ليس فيها عمامة و لا قميص لحديث عائشة رضي الله عنها " أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كُفّن في ثلاثة أثواب يمانية بيض سَحُولِيَّة من كُرْسُفٍ ليس فيهن قميص ولا عمامة " ³² .

أما المرأة فتُكفّن في خمسة أثواب باتفاق المذاهب الأربعة³³ . ففي حالة الزلازل حيث كثرة عدد الضحايا والجثث ، فرمما يكون الحصول على الكفن صعباً وللسرعة في القيام بالدفن يجوز الدفن في كفن واحد

²⁵ أبو داود، سليمان بن الأشعث السجستاني، سنن أبي داود، تحقيق شعيب الأرنؤوط ، محمد كامل ، كتاب اللباس، باب في البيضاء، رقم الحديث (4061) ، (دمشق، دار الرسالة ، 2009)، 167/6.

²⁶ الكاساني، بدائع الصنائع، 322/2.

²⁷ مجموعة من العلماء ، الموسوعة الفقهية الكويتية، (الكويت ، مطبعة ذات السلاسل ، 1988) ، ط 2 ، 238 / 13.

²⁸ النووي، المجموع شرح المذهب، 150 / 5.

²⁹ ابن عبد البر، أبو عمر يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبد البر النمري الأندلسي ، الاستنكار، (دمشق ، دار قتيبة ، 1993) ، ط 1 ، 8 / 210.

³⁰ المقدسي ، شرف الدين موسى بن أحمد بن سالم أبو النجا الحجاوي المقدسي، الإقناع لطالب الانتفاع ، تحقيق عبدالله المحسن التركي، (السعودية ، دار هجر ، 2002) ، ط 3 ، 344/1.

³¹ الشوكاني ، محمد بن علي الشوكاني، الدراري المضية شرح الدرر البهية ، (بيروت ، دار الكتب العلمية ، 1987) ، ط 1 ، 135/1.

³² مسلم ، مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، صحيح مسلم، تحقيق مركز البحوث وتقنية المعلومات ، (القاهرة ، دار التأصيل ، 2014) ، ط 1 ، رقم الحديث " 949 " ، 116/3.

³³ المرغيناني، برهان الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر، الهداية شرح بداية المبتدي ، (باكستان، منشورات دار القرآن، 1417)، ط 1 ، 142/2 ؛ الشريبي، شمس الدين محمد بن الخطيب ، مغني المحتاج ، (بيروت ، دار المعرفة ، 1997) ، ط 1 ، 502 / 1 ؛ ابن قدامة ، المغني، 391 / 3.

أو بالملايس التي يلبسها أي الثياب الملبوسة . والدليل على ذلك من السنة النبوية ، فقد روى ابن عباس رضي الله عنهما : " أن رجلا كان مع النبي صلى الله عليه وسلم فَوَقَصَتْهُ نَاقَتُهُ وهو مُحْرَمٌ فمات ، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اغسلوه بماء وسِدْرٍ وكَفَنوه في ثوبيه و لا تَمْسُوهُ بطيب و لا تُحْمَرُوا رأسه فإنه يُبعثُ يوم القيامة مليئاً " ³⁴ ، ونُقل عن ابن الملتن : " أن الإجماع في ذلك بجواز دفن الميت بالملايس الملبوسة " ³⁵ .

وإذا قلَّت الأكَفان وزاد عدد الموتى وكثُرَت الجثث جاز تكفين الجماعة في الكفن الواحد ، وإذا لم يكن هناك إلا اليسير من الكفن فيُغطى بالموجود عورة الميت إذا لم يكفي إلا لما يستر به إلا العورة ، فإن زاد عن العورة الكفنُ سُتر بقية بدن الميت على حسب الموجود من الزيادة.

وقد أجاز الاتحاد العالمي لعلماء المسلمين في الفتوى الصادرة عنه بخصوص زلزال تركيا وسوريا أن يتم دفن الجثث المستخرجة من تحت الأنقاض في الأكياس التي وضعت فيها بسبب كثرة أعداد الجثث أو تغييرها بسبب طول المكث تحت الأنقاض ³⁶ .

2.3. الصلاة على الجنازة . الحق الثالث من حقوق الميت هو الصلاة عليه بعد غسله وتكفينه ،

وهو - أي الصلاة - فرض على الكفاية إذا فعله البعض زال الإثم عن البقية ، فقضاء حق الميت يحصل بصلاة بعض المسلمين عليه ودليل ذلك قوله صلى الله عليه وسلم: " إن أخواً لكم قد مات فقوموا فصلوا عليه " ³⁷ والحكمة من صلاة الجنازة هي الاستغفار والدعاء والشفاعة له ، فالدعاء للميت هو الغاية المهمة من صلاة الجنازة وما قبله من غسل وتكفين مقدمة له ³⁸ ، والصلاة على الميت هي حق من حقوق الميت المسلم على إخوانه المسلمين، لذلك يُندبُ كثرة عدد المسلمين المصلين على الجنازة . ويشترط لصلاة الجنازة عدة شروط منها :

- أن يكون الميت مسلماً، لأن الصلاة دعاء وشفاعة للميت ، والكافر ليس أهلاً لذلك ³⁹ .

³⁴ مسلم ، صحيح مسلم ، رقم الحديث 1206.

³⁵ ابن الملتن ، عمر بن علي بن أحمد الأنصاري الشافعي، الإعلام بفوائد عمدة الأحكام ، تحقيق عبدالعزيز بن أحمد بن محمد المشيقح، (الرياض، دار العاصمة ، 1997) ط 1 ، 4/ 455.

³⁶ الفتوى الصادرة عن لجنة الاجتهاد والفتوى في الاتحاد العالمي لعلماء المسلمين ، رقم " 1 " سنة 1444 هـ .

³⁷ مسلم ، صحيح مسلم ، رقم الحديث 952 ، 5/ 164.

³⁸ الشربيني، مغني المحتاج ، 1/ 342.

³⁹ النووي ، يحيى بن شرف الدين النووي محي الدين أبو زكريا ، روضة الطالبين ، (دمشق، المكتب الإسلامي، 1991) ، ط 3 ، 2/ 116.

- طهارة الميت إذا كان الغسل ممكناً وإلا يُجْم ، وإن لم يكن ذلك بأن تم دُفنه قبل عملية الغسل و لا يمكن إخراج الجثة إلا بالنبش ففي هذه الحالة تجوز الصلاة على القبر للضرورة⁴⁰ .
- تكفين الميت إن كان الأمر ممكناً وإلا فيسقط حق التكفين كما سبق لعدم الكفن أو غير ذلك .
- أن تكون الجنازة حاضرة بين يدي الإمام ، فلا تصح الصلاة على الجنازة المحمولة أو خلف الجدار ولا على محمول كدابة⁴¹ . أما في حالة الزلزال وكثرة الجثث تكون الأحكام التالية :

2.3.1. عند تعدد الجنازات تكفي صلاة واحدة للجميع ، لأن المقصود من الصلاة هو الدعاء وقد تم ذلك بالصلاة . قال الحنابلة : "إذا اجتمعت جنازات عديدة فجمعهم في الصلاة عليهم فذلك أفضل من الصلاة على كل واحد منهم منفرداً ، وعللوا ذلك لأجل السرعة والتخفيف " ⁴² .

2.3.2. قد يتمزق جسد الشخص نتيجة للهدم الذي نجم عن الزلزال ، فقد اتفق الفقهاء على أنه لا يصلى على جزء قليل من الميت كالشعر أو السنّ أو الظفر ، لأن الصلاة على الجنازة دعاءٌ لصاحبها وشفاعة له ، والعضو لا حكم له في العقاب أو الثواب⁴³ . بيد أن الفقهاء اختلفوا على قولين فيما لو وُجد بعض الميت أو كثير من بدنه : الأول : إذا عُثِر على بعض من بدن الميت المسلم عُثِل هذا الجزء ويصلى عليه ، و لا فرق عند هؤلاء بين القليل أو الكثير من الميت وهو مذهب الشافعي⁴⁴ والحنابلة⁴⁵ ، غير أنهم أي الحنابلة استثنوا من قليل البدن الشعر والسن والظفر⁴⁶ .

واستدلوا بذلك على إجماع الصحابة، قال ابن قدامة : " ولنا إجماع الصحابة رضي الله عنهم ، قال أحمد : صلى أبو أيوب على رجلٍ ، وصلى عمر على عظام بالشام ، وصلى أبو عبيدة على رؤوس بالشام ... " ، وذلك لأن بعض الميت هو من جملة ما تجب عليه الصلاة فيصلى عليه كالأكثر⁴⁷ . الثاني : أنه لا

⁴⁰ رقية أسعد صالح ، أحكام التصرف بالجثة في الفقه الإسلامي ، رسالة ماجستير ، (فلسطين ، جامعة النجاح الوطنية ، 2010) ، ص 97 .

⁴¹ الرحيباني، مصطفى السيوطي، مطالب أولي النهى في شرح غاية المنتهى ، (بيروت ، المكتب الإسلامي ، 1961) ، ط1 ، 1 / 885 .

⁴² البهوتي، منصور بن يونس بن إدريس ، كشف القناع عن متن الإقناع ، (بيروت ، دار عالم الكتب ، 1983) ، 2 / 112 .

⁴³ الكاساني ، بدائع الصنائع ، 302 / 1 .

⁴⁴ النووي، المجموع ، 5 / 253 .

⁴⁵ ابن قدامة ، المغني ، 2 / 401 .

⁴⁶ البهوتي، كشف القناع ، 2 / 124 .

⁴⁷ ابن قدامة ، المغني ، 2 / 402 .

يُصلى على بعض الميت المسلم إلا إذا كان كثيراً، وهذا القول هو للحنفية⁴⁸ والمالكية⁴⁹ ، وتعليقهم لذلك أن الصلاة على أكثر البدن تُجزئ عن الكل ، فإذا وجد الباقي فلا يحتاج إلى الصلاة عليه⁵⁰ .

2.3.3. صلاة الجنازة على القبر فيما لو تم دفن الميت أو الأموات لأجل السرعة قبل الصلاة على الجنازة فإنه يجوز الصلاة على القبر بعد أن تم الدفن.

فعند الشافعية : أن الصلاة على الجنازة تجوز على المقبور لمن فاتته الصلاة عليه قبل دفنه ، و الرأي المعتمد لديهم : " الجواز لمن كان من أهل فرض الصلاة عليه وقت الموت⁵¹ . وحكى الترمذي عن ابن المبارك أنه قال: " إذا دُفن الميت ولم يصل عليه صلي على القبر " ⁵²، وكذلك المر عند الحنفية بجواز الصلاة على القبر لم دفن ولم يصل عليه⁵³ . والدليل على جواز الصلاة على القبر بعد الدفن : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم صلى على قبر بعد دفنه⁵⁴ .

2.3.4. الصلاة على الجنازة في الأوقات المكروهة وهي عند شروق الشمس أو الغروب أو استوائها منتصف النهار، فالعلماء في هذه المسألة فريقان : الأول : جواز صلاة الجنازة في الأوقات المنهية عنها ، وهذا مذهب الشافعي⁵⁵ ، ورواية عن مالك⁵⁶ وأحمد⁵⁷ واختاره ابن حزم⁵⁸ .

الثاني: لا تُصلى على الجنازة في هذه الأوقات المكروهة ، وهذا مذهب الحنفية⁵⁹ والحنابلة⁶⁰ . ولعل الأنسب لحالة الزلزال والحاجة إلى السرعة والتخفيف عن الناس بدفن الموتى والصلاة على الجناز هو

48 الكاساني ، بدائع الصنائع ، 1 / 311.

49 الخرشي، محمد ، الخرشي على مختصر سيدي خليل ، (مصر ، المطبعة الأميرية ، 1317هـ) ، ط 2 ، 2 / 141.

50 الكاساني ، بدائع الصنائع ، 1 / 311.

51 الشريبي ، المغني ، 1 / 346 .

52 ابن رشد ، محمد بن أحمد بن رشد القرطبي ، المقدمات الممهيات ، تحقيق محمد حجي ، (بيروت ، دار الغرب الإسلامي ، 1988) ، ط 1 ، 1 / 234 .

53 الكاساني ، بدائع الصنائع ، 1 / 315.

54 البخاري ، صحيح البخاري ، رقم الحديث 1247.

55 النووي ، المجموع ، 5 / 213 .

56 ابن عبد البر ، يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبد البر النمري الأندلسي ، التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد ، (المغرب ، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية ، 1412 هـ) ، ط 2 ، 4 / 23 .

57 ابن قدامة ، المغني ، 2 / 82 .

58 ابن حزم ، علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي ، المحلى بالآثار ، تحقيق عبدالغفار سليمان البنداري ، (بيروت ، دار الكتب العلمية ، 2003) ، ط 1 ، 2 / 48 .

59 الزليعي ، عثمان بن علي ، تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق ، (بولاق ، المطبعة الأميرية ، 1314هـ) ، ط 1 ، 1 / 85 .

60 ابن قدامة ، المغني ، 2 / 82 .

العمل بالقول الأول ، فالإسلام دين يسر ويسعى دائما إلى رفع الحرج والضرر عن الناس لاسيما في مثل هذه الأوقات العصبية .

2.3.5. صلاة الغائب على ضحايا الزلزال ، أو على غائب غير حاضر، فهناك قولان في هذه المسألة: الأول : أنه لا يصلى على الميت الغائب ، وهذا القول للحنفية⁶¹ ، والمالكية⁶² ، والحنابلة في رواية عنهم⁶³ ، وعلل هؤلاء بأن من شروط صحة صلاة الجنائز أن تكون حاضرة أمام المصلي واستقبال القبلة . الثاني : للشافعية⁶⁴ ، والحنابلة⁶⁵ ، بجواز الصلاة على الجنائز الغائبة في بلد آخر بالنية، فيستقبل المصلي القبلة ولا ضير في أن يكون الغائب في أي جهة كان ، وكذلك المسافة قصيرة كانت أو طويلةً ، أما شرط حضور الجنائز فيسقط للضرورة والحاجة أو لتعذر إحضارها . ولكلا الفريقين أدلة يحتجون بها على صحة قولهم ، بيد أنه لا مجال لذكرها والوقوف عليها كون البحث لا يسع لذلك .

3. الدفن . الدفن لغة: هو الستر والموارة ، نقول دَفَنَ الرجل الميت : أي واره ، ودفن سره : أي كتّمه⁶⁶ . واصطلاحا: الفن هو موارة الميت المسلم في التراب⁶⁷ .

فالدفن هو الحق الرابع من حقوق الميت المسلم بأن يدفن في قبر ، و عملية الدفن هي فرض كفاية على المسلمين إذا قام به البعض زال الإثم عن الآخرين . و الله تعالى أكرم الإنسان بالدفن ولم يتركه فوق الأرض فيتأذى الناس من رائحته ، والأفضل أن يتم دفن الميت في المقبرة بين أموات المسلمين ، فإن تم دفنه بين مقابر المشركين فيجب نبش القبر وإخراجه ونقله لمقابر المسلمين أو أي مكان آخر ليس فيه للكفار مقابر⁶⁸ .

هناك ثلاثة أوقات نهى الرسول صلى الله عليه وسلم أن يُدفن فيها الميت إلا للضرورة عندها يجوز ، وذلك للحديث الذي رواه عقبة بن عامر الجهني ك " ثلاث ساعات كان رسول الله صلى الله عليه وسلم ينهانا أن نصلي فيهن أو أن نقبر فيهن موتانا : حين تطلع الشمس بازغة حتى ترتفع ، وحين يقوم قائم الظهيرة ، وحين تضيف الشمس للغروب حتى تغرب " ⁶⁹ .

61 الكاساني ، بدائع الصنائع ، 1 / 312.

62 الدسوقي ، حاشية الدسوقي ، 1 / 427.

63 ابن قدامة ، المغني ، 2 / 195.

64 الدمياطي ، عثمان بن شطا البكري، إعانة الطالبين على حل ألفاظ فتح المعين ، (مصر ، مكتبة عيسى البابي ، 1300 هـ) ، 2 / 134.

65 ابن قدامة ، المغني ، 2 / 195 .

66 الفيومي ، المصباح المنير ، ص 120.

67 الدسوقي ، حاشية الدسوقي ، 1 / 407.

68 الألباني، محمد ناصر الدين ، أحكام الجنائز وبدعها ، (الرياض، مكتبة المعارف ، 1993) ، ط 1 ، ص 172 - 173.

69 مسلم ، صحيح مسلم ، رقم الحديث ، 832 ، 2 / 565.

بيد أن هذه الكراهة تزول في وقت الزلزال وكثرة الضحايا ، فيجوز الدفن في أي وقت كان ليلاً أو نهاراً أو في الأوقات المنهية عنها الواردة في الحديث الذي سبق ذكره.

من السنة أن يدفن الميت المسلم في قبر خاص به ، وأن يدفن في مقابر المسلمين ، وقد كره الفقهاء أن يدفن الميت في الدار ، يقول ابن عابدين : " وكذلك الدفن في مدفن خاص كما يفعله من يبني مدرسة ونحوها ويبنى بقربه مدفناً " 70 ، بيد أن هذه الكراهة تزول للضرورة . ويجوز أن يجمع عدد من أفراد العائلة في مقبرة واحدة لسهولة زيارتهم والترحم عليهم 71 .

أما إذا وجدت بعض أجزاء الميت ففي ذلك آراء للفقهاء : الحنفية يقولون : إذا وجد أطراف ميت أو بعض بدنه فيدفن دون غسل أو صلاة عليه 72 ، أما الشافعية فقالوا : يجب في دفن الجزء ما يجب في دفن الجملة 73 أما الحنابلة فقالوا عن جزء الميت بعد دفنه بأنه يغسل ويصلى عليه ويدفن بجانب القبر 74 .
ففي حالة ضحايا الزلزال قد يكون هناك العديد من أجزاء الموتى ولا يعرف أصحابها فتغسل وتكفن ويصلى عليها ثم تدفن .

أما حكم دفن أكثر من شخص في القبر الواحد ، فيجوز الأمر للضرورة ، قال النووي : " أما إذا حصلت ضرورة بأن كثر القتلى أو الموتى في وباء أو هدم وغرق أو غير ذلك وعُسِرَ دفن كل واحد في قبر فيجوز دفن الاثنين والثلاثة وأكثر في قبر بحسب الضرورة .. " 75 .

وقال ابن الملقن : " واختلفوا في دفن الاثنين والثلاثة في قبر ، فكرهه الحسن البصري وأجازه غير واحد من أهل العلم فقالوا : لا بأس أن يدفن الرجل والمرأة في القبر الواحد وهو قول مالك وأبي حنيفة والشافعي وأحمد وإسحاق ، غير أن الشافعي وأحمد قالوا : ذلك موضع الضرورات .. " 76 . وقال العظيم آبادي : " فيه جواز الجمع بين جماعة في قبر واحد ولكن إذا دعت الحاجة إلى ذلك " 77 .

70 ابن عابدين ، حاشية ابن عابدين ، 600 / 1 .

71 ابن قدامة ، المغني ، 509 / 2 ؛ النووي ، روضة الطالبين ، 142 / 2 ؛ الدسوقي ، حاشية الدسوقي ، 421 / 1 .

72 ابن عابدين ، حاشية ابن عابدين ، 576 / 1 .

73 النووي ، روضة الطالبين ، 117 / 2 .

74 ابن قدامة ، المغني ، 540 / 2 .

75 النووي ، المجموع ، 285 / 5 .

76 ابن الملقن ، سراج الدين أبو حفص عمر بن علي بن أحمد ، التوضيح لشرح الجامع الصحيح ، (دمشق ، دار النوادر ، 2008) ، 10 /

62

77 العظيم آبادي ، محمد أشرف بن علي بن حيد ، عون المعبود شرح سنن أبي داود ، (بيروت ، دار الكتب العلمية ، 1415 هـ) ، 25 / 9 .

وهناك أقوال أخرى نستنتج منها جميعاً أن الأصل أن يدفن الميت المسلم في قبر واحد ، أما عند الضرورة كحالة الزلزال وكثرة أعداد الموتى والضحايا فيجوز دفن أكثر من شخص في قبر ، وهذا ما نشاهده أثناء الزلازل حيث يتم دفن الموتى في مقابر جماعية للسرعة والتخفيف على الناس .

الخاتمة

- بعد هذا العرض السريع لأحكام الجنائز لضحايا الزلزال نتوصل إلى النتائج التالية للبحث :
- الزلزال من الكوارث الطبيعية التي تحدث بين الحين والآخر في العالم مخلّفاً وراءه خسائر جسيمة في الأرواح والممتلكات .
 - كرم الله تعالى الإنسان في حياته وبعد مماته ، فبعد وفاته أمر الإسلام بغسل الميت المسلم وتكفينه والصلاة عليه ومن ثم دفنه في قبر واحد خاص به .
 - الإسلام دين يسر ورحمة ، فأحكامه وقواعد تدعو إلى التيسير عن الناس لا سيما في الحالات الطارئة ، وهي ملائمة لكل الأحوال والأزمات ترفع الحرج عن المسلمين وتيسر عليهم .
 - بيّن الفقه الإسلامي أن للميت المسلم أربعة حقوق بعد تأكد وفاته وهي : الغسل والتكفين والصلاة عليه ومن ثم دفنه ، ولكل مرحلة تفصيل تام في الفقه الإسلامي .
 - تتبدل الأحكام المتعلقة بالميت المسلم إلى بدائل أخرى كالتييم بدل الغسل ، والدفن في الملابس الملبوسة أو ببعض الكفن ، والصلاة على القبر أو على الغائب ، ودفن أكثر من شخص في قبر واحد وذلك للضرورة والتخفيف عن الناس وللسرعة في إزالة آثار الزلزال .
 - الفقه الإسلامي يحوي على العديد من القواعد والأحكام التي تراعي الظروف الاستثنائية والطارئة كحال الزلزال ، فيصار إلى الأحكام البديلة .

المصادر والمراجع

- التهوّتي، منصور بن يونس بن إدريس ، كشاف القناع عن متن الإقناع ، بيروت ، دار عالم الكتب، 1983 .
- الشربيني، شمس الدين محمد بن الخطيب ، مغني المحتاج ، بيروت ، دار المعرفة ، 1997، ط1 .
- ابن الملقن ، سراج الدين أبو حفص عمر بن علي بن أحمد ، التوضيح لشرح الجامع الصحيح ، دمشق ، دار النوادر ، 2008 .
- ابن الملقن ، عمر بن علي بن أحمد الأنصاري الشافعي، الإعلام بفوائد عمدة الأحكام ، تحقيق عبدالعزيز بن أحمد بن محمد المشيقح، الرياض، دار العاصمة ، 1997 ط1 .
- ابن حزم ، علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي ، المحلى بالآثار ، تحقيق عبدالغفار سليمان البنداري ، بيروت ، دار الكتب العلمية ، 2003 ، ط1 .

ابن حزم ، علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي، مراتب الإجماع في العبادات والمعاملات والاعتقادات ، بيروت ، دار ابن حزم، 1998 ، ط 1 .
ابن رشد ، محمد بن أحمد بن رشد القرطبي ، المقدمات الممهدة، تحقيق محمد حجي، بيروت ، دار الغرب الإسلامي ، 1988، ط 1.
ابن رشد، محمد بن أحمد بن محمد بن رشد الحفيد، بداية المجتهد ونهاية المقتصد ، تحقيق محمد صبحي حسن حلاق ، القاهرة ، مكتبة ابن تيمية ،
1415 هـ ، ط 1 .

ابن عباد، إسماعيل ، المحيط في اللغة ، تحقيق محمد حسن آل ياسين ، بيروت ، دار عالم الكتب، 1994 ، ط 1
ابن عبد البر، أبو عمر يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبد البر النمري الأندلسي ، الاستدكار، دمشق ، دار قتيبة ، 1993، ط 1 .
ابن عبد البر، يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبد البر النمري الأندلسي ، التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد، المغرب ، وزارة الأوقاف والشؤون
الإسلامية ، 1412 هـ ، ط 2 .

ابن قدامة ، موفق الدين عبدالله بن أحمد بن محمد قدامة المقدسي ، المغني ، تحقيق عبدالله بن عبد المحسن التركي ، عبدالفتاح محمد الحلو،الرياض، عالم
الكتب ، 1997 ، .

ابن مفلح ، برهان الدين أبو إسحاق إبراهيم بن محمد ، المبدع شرح المقنع، الرياض، دار الكتب العلمية ، 2003 .
ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم الأفرقي المصري، لسان العرب، دار صادر، بيروت ، 1955.
أبو يحيى ، محمد حسن ، حقوق الميت وأحكامه في الإسلام، الأردن ، دار يافا العلمية ، 2010 ، ط 1 .

الألباني، محمد ناصر ، أحكام الجنائز وبدعها ، الرياض، مكتبة المعارف ، 1992 ، ط 1 .

بو داود، سليمان بن الأشعث السجستاني، سنن أبي داود، تحقيق شعيب الأرنؤوط ، محمد كامل ، دمشق، دار الرسالة ، 2009.

الخرشي، محمد ، الخرشي على مختصر سيدي خليل ، مصر ، المطبعة الأميرية ، 1317 هـ ، ط 2 .

الدسوقي، محمد بن أحمد بن عرفة ، حاشية الدسوقي مع الشرح الكبير، بيروت ، دار الفكر، بدون تاريخ طبع .

الدمياطي ، عثمان بن شطا البكري، إعانة الطالبين على حل ألفاظ فتح المعين ، مصر ، مكتبة عيسى البابي ، 1300 هـ .

الرازي، محمد بن عمر بن الحسين ، المحصول في علم الأصول، تحقيق طه جابر فياض العلواني ، الرياض ، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية،
1979 ، ط 1 .

الرحبياني، مصطفى السيوطي، مطالب أولي النهى في شرح غاية المنتهى ، بيروت ، المكتب الإسلامي ، 1961 هـ .

رقية أسعد صالح ، أحكام التصرف بالجنة في الفقه الإسلامي ، رسالة ماجستير ، فلسطين ، جامعة النجاح الوطنية ، 2010 .

زيدان، عبدالكريم ، الوجيز في أصول الفقه ، بيروت ، مؤسسة الرسالة ، 1990 ، ط 3 .

الزليعي، عثمان بن علي ، تبين الحقائق شرح كنز الدقائق ، بولاق ، المطبعة الأميرية ، 1314 هـ ، ط 1 .

الشوكاني ، محمد بن علي الشوكاني، الدراري المضية شرح الدرر البهية ، بيروت ، دار الكتب العلمية ، 1987 ، ط 1 .

عبدالمنعم ، محمود عبدالرحمن، معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية ، القاهرة ، دار الفضيلة ، بدون تاريخ طبع .

العظيم آبادي، محمد أشرف بن علي بن حيد ، عون المعبود شرح سنن أبي داود ، بيروت ، دار الكتب العلمية ، 1415 هـ .

الفيومي، أحمد بن محمد بن علي المقرئ، المصباح المنير، القاهرة ، دار الحديث ، 2003 .

القحطاني، سعيد بن علي بن وهف، أحكام الجنائز ، بدون دار نشر أو تاريخ نشر .

الكاساني، علاء الدين أبو بكر بن مسعود الكاساني الحنفي، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، تحقيق علي محمد معوض ، بيروت ، دار الكتب العلمية ،
2003 ، ط 2 .

مجموعة من العلماء ، الموسوعة الفقهية الكويتية، الكويت ، مطبعة ذات السلاسل ، 1988 ، ط 2 .

المرغيناني، برهان الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر، الهداية شرح بداية المبتدي ، باكستان، منشورات دار القرآن ، 1417، ط 1 ،

مسلم ، مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، صحيح مسلم، تحقيق مركز البحوث وتقنية المعلومات، القاهرة ، دار التأصيل ، 2014 ، ط 1 .

المقدسي ، شرف الدين موسى بن أحمد بن سالم أبو النجا الحجاوي المقدسي، الإقناع لطالب الانتفاع ، تحقيق عبدالله عبدالمحسن التركي، السعودية ، دار هجر ، 2002 ، ط3 .

النووي ، يحيى بن شرف الدين النووي يحيى الدين أبو زكريا ، روضة الطالبين ، دمشق، المكتب الإسلامي، 1991 ، ط3.

النووي، يحيى الدين أبو زكريا يحيى بن شرف الدين النووي، منهاج الطالبين وعمدة المفتين ، جدة ، دار المنهاج، 2005، ط1 .

النووي، يحيى الدين بن شرف النووي، المجموع شرح المهذب ، تحقيق محمد نجيب المطيعي، جدة ، مكتبة الإرشاد، بدون تاريخ طبع.
ياسين ، حاج أيوب، أحكام الكوارث الطبيعية في الفقه الإسلامي ، الجزائر ، جامعة غرداية ، 2022 .

Kaynakça

el-Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. İdrîs. *Keşşâfû'l-kınâ' an metni'l-iknâ'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Âlemiyye, 1983.

eş-Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. el-Hatîb. *Muğnî'l-muhtâc*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rifet, 1997.

İbnü'l-Mülakken, Sırâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed. *et-Tavzîh li şerhi'l-Câmi'î's-Sahîh*. Dimaşk: Dârü'n-Nevâdir, 2008.

İbnü'l-Mülakken, Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî eş-Şâfiî. *el-İ'lâm bi fevâidi umdeti'l-ahkâm*. Thk. Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Meşîkah. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1997.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Said el-Endelüsî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. Thk. Abdülgafûr Süleyman el-Bendârî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Said el-Endelüsî. *Merâtibu'l-icmâ' fi'l-ibâdât ve'l-mu'âmelât ve'l-i'tikâdât*. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1998.

İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî. *el-Mukaddimâtü'l-mümahhidât*. Thk. Muhammed Haccî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Hafîd. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. Thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415.

İbn Abbâd, İsmâil. *el-Muhîr fi'l-luga*. Thk. Muhammed Hasan Âl Yâsîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Âlemiyye, 1994.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed el-Endelüsî. *el-İstizkâr*. Dimaşk: Dâr Kuteybe, 1993.

İbn Abdilberr, Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed el-Endelüsî. *et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' minel-me'ânî ve'l-esânîd*. Fas: Vakıf ve Dinî İşler Bakanlığı, 1412.

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *el-Muğnî*. Thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Abdülfettâh Muhammed el-Hilû. Riyad: Âlemü'l-Kütüb, 1997.

İbn Muflih, Burhânüddîn Ebû İshak İbrahim b. Muhammed. *el-Mübdî' Şerhu'l-Muknî'*. Riyad: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâr Sâdir, 1955.

Ebû Yahyâ, Muhammed Hasan. *Hukûku'l-meyyit ve ahkâmuhu fi'l-İslâm*. Ürdün: Dâr Yafâ el-İlmiyye, 2010.

el-Elbânî, Muhammed Nâsır. *Ahkâmü'l-cenâiz ve bid'uhâ*. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1992.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Şuayb el-Arnaût ve Muhammed Kâmil. Dimaşk: Dârü'r-Resâle, 2009.

el-Harşî, Muhammed. *el-Harşî 'alâ Muhtasari Seyyidi Halîl*. Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye, 1317.

- ed-Desûkî, Muhammed b. Ahmed b. Arfe. *Hâşiyetü'd-Desûkî ma'a's-Şerhi'l-Kebîr*. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- ed-Dimyâtî, Osman b. Şettâ el-Bekrî. *Î'ânetü't-Tâlibîn 'alâ halli elfâzi Fethi'l-Mu'în*. Kahire: Mektebetü İsa el-Bâbî, 1300.
- er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl*. Thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî. Riyad: İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi, 1979.
- er-Ruhaybânî, Mustafa es-Süyûtî. *Matâlibü üli'n-nühâ fî Şerhi Gâyeti'l-Müntahâ*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1961.
- Rukiyye Es'ad Sâlih. *Ahkâmü't-Tasarruf bi'l-cüsa fî'l-fikhi'l-İslâmî*. Yüksek Lisans Tezi, Filistin: Neccah Millî Üniversitesi, 2010.
- Zeydân, Abdülkerîm. *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1990.
- ez-Zeylaî, Osman b. Ali. *Tebyi'nu'l-hakâik şerhu Kenzid-Dekâik*. Bulak: Matbaatü'l-Emîriyye, 1314.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali. *ed-Derâri'l-mudiyye Şerhu'd-Durâri'l-Behiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- Abdül Mün'im, Mahmûd Abdürrahmân. *Mu'cemu'l-mustalahât ve'l-elfâzi'l-fikhiyye*. Kahire: Dârü'l-Fazîlet.
- el-Azîmâbâdî, Muhammed Eşref b. Ali. *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed. *el-Misbâhu'l-münîr*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2003.
- el-Kahtânî, Saîd b. Ali b. Vehf. *Ahkâmü'l-cenâiz*. t.s.
- el-Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Hanefî. *Bedâi'u's-Sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. Thk. Ali Muhammed Ma'vaz. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Komisyon. *el-Mevsûatü'l-fikhiyye'l-Kuveytiyye*. Kuveyt: Matbaatu Zâtü's-Selâsil, 1988.
- el-Merginânî, Burhânüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekir. *el-Hidâye Şerhu bidâyeti'l-mübtedî*. Pakistan: Menşûrâtü Dârü'l-Kur'ân, 1417.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhü Müslim*. thk. Merkezü'l-Buhûs ve Teknolojiyâ el-Ma'lûmât. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 2014.
- el-Makdisî, Şerefüddîn Mûsâ b. Ahmed b. Sâlim. *el-İknâ' li tâlibi'l-intifâ'*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Suudi Arabistan: Dârü Hacer, 2002.
- en-Nevevî, Muhyiddîn Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *Ravzatü't-tâlibîn*. Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1991.
- en-Nevevî, Muhyiddîn b. Şeref. *Minhâcü't-Tâlibîn ve 'umde'tü'l-müftîn*. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2005.
- en-Nevevî, Muhyiddîn b. Şeref. *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*. thk. Muhammed Necîb el-Mutîfî. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd.
- Yâsîn, Hâc Eyyûb. *Ahkâmü'l-kevârisü't-tabî'iyye fî'l-fikhi'l-İslâmî*. Cezayir: Gardâye Üniversitesi, 2022.

GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi

GISTU Journal of Islamic Studies

مجلة الدراسات الإسلامية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gibtuislamad>

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Aralık/ December)

Ebû İshâk eş-Şîrâzî'ye Göre Fiilî Sünnet ve Delâleti

Actual Sunnah and its Evidence According to Abû Ishâq al-Shîrâzî

Şakir Deniz

Dr., Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi Temel İslam

Bilimleri Bölümü, Hadis Ana Bilim Dalı

Dr., Siirt University, Institute of Social Sciences, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Hadith, Siirt, Türkiye

msakirdeniz@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9905-2016>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 16 Mayıs/ May 2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 4 Kasım/ November 2024

Yayın Tarihi/Date Published: 31 Aralık/ December 2024

Atıf / Citation: Şakir Deniz, “Ebû İshâk eş-Şîrâzî'ye Göre Fiilî Sünnet ve Delâleti”, GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi, 5/2, (Aralık/ December, 2024), 36-54.

<https://doi.org/10,56477/gibtuislamad.1486699>.

Etik Beyan: Bu çalışma, *Şâfiî Usûlünde Hadis/Sünnet -Ebû İshâk eş-Şîrâzî Örneği-* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Yayıncı / Published by: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Öz

Hadis usulü eserlerinde *fiilî sünnet* kavramıyla ifade edilen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiilleri, fıkıh usulünde *ef'âlu'r-Resûl* kavramıyla ele alınmaktadır. Hz. Peygamber'e aidiyetinin tespit edilmesi açısından kavli ve takrîrî sünnetle aynı kriterlere sahip olan *fiilî sünnet*, delâletinin tespiti açısından farklı olmaktadır. Bu farklılık ilk dönemden itibaren İslam âlimleri tarafından tartışıla gelmiştir. Bu âlimlerden biri olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), günümüze ulaşan ilk usûlî fıkıh eserlerinden bir kısmının müellifi olması hasebiyle onun fiilî sünnetin delâletiyle ilgili görüşleri önem arz etmektedir. Konuya dair ihtilafları eserlerinde *Ef'âlu'r-Resûl* başlığı altında zikreden Şîrâzî, tercih ettiği görüşleri naklî ve akli delillerle savunmuş; karşıt görüşleri eleştirmiştir. Ona göre fiilî sünnet, delâlet açısından ibadet maksadıyla yapılan ve ibadet maksadıyla yapılmayan olmak üzere iki türdür. İbadet maksadıyla yapılan fiiller ise bir emre ittibâ, bir emrin beyanı ve ibtidâi/mücerred yani yeni bir hükmün inşası maksadıyla yapılan fiiller şeklinde üç kısma ayrılır. Bu son kısımdaki fiiller, şer'î hükmü bilinen ve şer'î hükmü bilinmeyen olmak üzere iki şekildedir. Bu itibarla fiilî sünnetin delâlet ettiği hükümler, bu kısımlara göre değişmektedir. Bu çalışmada bunlara temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şîrâzî, Sünnet, Fiilî Sünnet, Hz. Peygamber'in Fiillerinin Delâleti

Abstract

The Prophet's (s.a.s.) actions, which are expressed with the concept of actual sunnah in the works of hadith methodology, are handled with the concept of ef'âl al-Rasûl in fiqh methodology. The actual sunnah, which has the same criteria as the oral and tacrîrî sunnah in terms of determining its belonging to the Prophet, is different from them in terms of determining its evidence. This difference has been discussed by Islamic scholars since the early period. Abu Ishâq al-Shîrâzî (d. 476/1083), one of these scholars, is the author of some of the first works of usul al-fiqh that have survived to the present day, and his views on the evidence of the actual sunnah are important. Shîrâzî, who mentioned the disputes on the subject in his works under the title of 'Ef'âl al-Rasûl, defended his preferred views with narrative and rational arguments and criticized the opposing views. According to him, the Sunnah in action is of two types in terms of evidence: those that are performed for the purpose of worship and those that are not performed for the purpose of worship. The acts performed for the purpose of worship are divided into three parts: obedience to a command, the declaration of a command, or acts performed for the purpose of ibtidâi/mujarrad, that is, the construction of a new ruling. The acts in this last section are of two types: those whose rulings are known and those whose rulings are unknown. In this respect, the rulings evidenced by the sunnah in action vary according to these parts. These are touched upon in this study.

Keywords: Shîrâzî, Sunnah, Actual Sunnah, Evidence of the Prophet's Actions

Giriş

Hadis usulü ilminde *fiilî sünnet* kavramıyla ifade edilen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiilleri, ona atfedilen sünnetin bir kısmı olarak zikredilirken fıkıh usulü alanında *ef'âlu'r-Resûl* kavramıyla ele alınmıştır. Hücciyeti ve Hz. Peygamber'e aidiyetinin tespit edilmesi açısından kavli ve takrîrî sünnetle aynı kriterlere sahip olan *fiilî sünnet*, delâlet açısından onlardan farklı olmaktadır. Bu bağlamda fiili sünnetin delâletinin tespiti, hadisin doğru anlaşılması ve yorumlanması hususunda önemli bir meseledir. Zira Sünnet, ya Kur'ân'ın hükümlerinin aynısını ihtiva eder ya da Kur'ân'da yer alan bazı hükümleri nesh, tahsîs ve takyîd eder. Diğer bir ihtimal ise Kur'ân'a ek yeni hükümler koyar. Fiilî sünnet de sünnetin bir kısmı olduğuna göre dînî hükümlerin bilinmesi ve tespit edilmesinde büyük bir öneme sahiptir.

İlk dönemlerden itibaren İslam âlimleri tarafından tartışıla gelen fiili sünnet ve delâleti¹ konusunu ele alan Ebu İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) görüşleri, bu konuya katkı olması açısından önem arz etmektedir. Fiili sünnete dair görüşlerini *Ef'âlu'r-Resûl* başlığı altında zikreden Şîrâzî, tercih ettiği görüşleri nakli ve aklî delillerle savunmuş; karşıt görüşleri eleştirmiştir. Bu çalışmada Şîrâzî'nin fiilî sünnet ve delâleti ile ilgili görüşleri incelenecektir. Konuya geçmeden önce kendisine ve ilmi kişiliğine kısaca değinmede fayda mülâhaza ediyoruz.

Tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî el- Fîrûzâbâdî olan Şîrâzî, Hicrî 393 yılında Şîrâz'ın Fîrûzâbâd beldesinde doğmuştur.² İlk eğitimini

¹ Konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalar: Nurullah Agitoğlu, "el-Mahsûl Adli Eseri Çerçevesinde Şâfiî Usûlcü Fahreddin er-Râzî'nin Hz. Peygamber'in Fiillerine Yaklaşımı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (Şubat 2017), 51-62; Muhammed Abdulkadir Arûsî, *Ef'âlu'r-Resûl ve delâletuha ale'l-ahkâm* (Cidde: Dâru'l-Müctema' li'n-Neşr ve't-Tevzi, 1991); Muhammed Süleyman Aşkar, *Ef'âlu'r-Resûl ve delâletuha ale'l-ahkâmî's-şer'iyye*. 2 Cilt (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2003); Muhammed Avvâme, *Hucciyetu ef'âli Rasûlillâh usûliyyen ve hadisyyen ve fihî İsmetuhû mine'l-hata' ve'l-hatîe* (Cidde: Daru'l-Minhâc, 2. Basım, 1434/2013); Dursun Aygün, "Hz. Peygamberin Fiil ve Takrirlerinin Delil Değeri" *Diyanet İlmî Dergi* 32/3 (1996), 107-128; Ali Bakkal, "Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri Hakkında Bir Değerlendirme", *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar I* (2017), 39-57; Ahmet Batur, Şevkânî'nin İrşâdü'l-Fuhûl Adlı Eserinde Ef'âlu'r-Rasûl "Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Muhammed Furkan Taha Demirbaş - Mehmet Özşenel, "Hz. Peygamber'in Fiillerinin Hükme Tesiri Meselesine Aliyyü'l-Kârî'nin Yaklaşımı", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 39 (2022), 195-226; Abdulvasif Eraslan, "Mu'tezile'ye Göre Hz. Peygamber'in Fiillerinin Bağlayıcılığı", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi / journal of ilahiyat researches* 53 (Haziran / June 2020/1), 163-185; Nejla Hacıoğlu, "Cassâs'a Göre Hz. Peygamberin Fiilleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Tokat İlmîyat Dergisi* 2/2 (2014), 165-189; Abdullah Kahraman, "Caferî Usûlcü Tûsî'ye Göre Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası* 1/3 (Mart 2005), 11-28; Ridvan Kalaç, "Hz. Peygamber'in Fiillerinin Teşriî Değeri -Bedruddin el-Makdisî Örneği-", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2020), 215-229; İbrahim Özdemir, *Nebevi Fiil ve Terklerin Teşriî Değeri* (Ankara: İlayât, 2016); Davut Tekin, "Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri: Hüseyin b. Ali b. Muhammed es Saymerî Örneği", *Van İlahiyat Dergisi* 10/19 (Aralık 2023), 9-21; İsmail Hakkı Ünal, "Hanefî Usulcülere Göre Hz. Peygamberin Fiilleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1997), 191-199.

² Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût ve diğerleri (Beirut: Muessesetü'r-Risâle, 1402/1972), 18/452-464; Ebû Nasr Abdulvehhab b. Ali b. Abdulkâfî es-Sübkî, *Tabakâtu's-şâfiîyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfetah Muhammed el-Halevi ve Mahmut Muhammed et-Tanâhî (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1992), 4/215-255; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-şâfiîyye*, 1/430-443; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, thk. Abdullah b. Abdül-Muhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 1417/1997), 16/86-88; Heytû, *el-İmâmu's-Şîrâzî: Hayatuhu ve ârauhu'l-usûliyye*, 45; Zekeriyâ Abdurrezzak el-Mısırî. *el-İmâmu's-Şîrâzî beyne'l-İlmi ve'l-Amel ve'l-Mu'tekad ve's-Sulûk* (Beirut: Muessesetü'r-Risâle, 1413/1992), 7; Bilal Aybakan, "Şîrâzî, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/184-186.

Fîrûzâbâd'da, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer eş-Şîrâzî'den (ö. ?) almıştır.³ Burada belli bir seviyeye geldikten sonra, hicrî 410 yılında 17 yaşında iken Şîrâz'a gitmiştir. Şîrâz'da ilk olarak Ebû Abdillâh el-Celâb'tan (ö. ?) fıkıh dersleri alan Şîrâzî, ayrıca birçok ulemanın ders halkasına da katılmıştır.⁴ Daha sonra ilim öğrenmek için Basra'ya gitmiş ve bir süre Basra'da kalıp buradaki fakihlerden de dersler almıştır. Basra'daki eğitiminden sonra hicrî 415 yılında 22 yaşında iken Bağdat'a gitmiş ve burada Ebu't-Tayyîb et-Taberî (ö. 450/1058) ve diğer birçok hocadan hadis, fıkıh, usul, münazara ve hilâf ilimleri gibi ilimler öğrenmiştir.⁵ Hayatının son demlerine kadar Nizâmîyye Medresesi'nde dersler veren Şîrâzî, 476/1083 tarihinde Bağdat'ta vefât etmiştir.⁶

Fıkıh, kelâm ve sünnet ilimlerinde büyük bir âlim olan Şîrâzî, hitabet ve münazarada da son derece başarılı olmuştur. Ders okutmak ve talebe yetiştirmek hususunda çok gayret eden Şîrâzî, mala ve paraya düşkün olmayıp, kanaatkâr bir kişiliğe sahiptir. Ayrıca Nizâmülmülk'e (ö. 485/1092) yakın olmasına rağmen, onun iltifat ve ikramlarına rağbet göstermemiştir.⁷ İlmî açıdan büyük bir mevkiye sahip olan Şîrâzî, kendi zamanındaki Şâfiî mezhebinin imam ve önde gelen âlimlerinden- dir. Öyle ki onun hakkında "İmam Şâfiî onu görmüş olsaydı, onunla iftihar ederdi" şeklinde övgüler aktarılmıştır.⁸

Şîrâzî'nin sünnet bilgisine ve hadis kaynaklarına vakıf olması hakkında herhangi bir şüphe zikredilmemiştir. Zira usul ve furû' ilimlerinde bu derece ilerlemek, şer'î delillerin ikinci kaynağı olan sünneti de iyi derecede bilmeye bağlıdır. Nitekim kaynaklara bakıldığında Şîrâzî, Bağdat'ta hadis şeyhi olan Ebû Ali b. Şâzân (ö. 420/1029), Ebû Bekir b. el-Berkânî (ö. 425/1033) ve Ebu't-Tayyip et-Taberî gibi muhaddisler hadis sema etmiştir.⁹ Kaynaklarda onun yanında tahsîl gören çok sayıda büyük hadis âlimleri zikredilir. Bazıları şunlardır: Hatîb el-Bağdadî (ö. 463/1071), Ebu'l-Velîd el-Bâcî (ö. 494/1081), Ebu'l-Bedr el-Kerhî (ö. 532/1137), Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-Humeydî (ö. ?), İsmail b. es-Semerkindî (ö. ?), Ebu'l-Hasan b. Abdisselâm (ö. ?) ve Ahmed b. Nasr b. Himmân el-Hemezânî (ö. ?).

Şîrâzî hadis, fıkıh, fıkıh usulü, münazara, hilâf, kelâm, tabakât, tanım ve ahla- ka dair alanlarda birçok eser telif etmiştir. Bu eserlerin birçoğu günümüze ulaşır- ken bir kısmı ise ulaşmamıştır. Şîrâzî'ye nisbet edilen bazı eserler şunlardır:¹⁰ *Mu- lehhas fi'l-hadîs*,¹¹ *et-Tenbîh fî fikhi's-Şâfiî*, *el-Mühehezzeb fî fikhi'l-İmâmi's-Şâfiî*,

³ Zehebî, *Siyer*, 18/453; Sübkî, *Tabakât*, 4/217; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfiîyye*, 1/436; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/86-87.

⁴ Sübkî, *Tabakât*, 4/217.

⁵ Zehebî, *Siyer*, 18/353; Sübkî, *Tabakât*, 4/217-219.

⁶ Zehebî, *Siyer*, 18/353; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/88.

⁷ Abdu'l-Mecîd et-Turkî, *Mukaddime Şerhu'l-Luma'* (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 1/45.

⁸ Zehebî, *Siyer*, 18/459-460.

⁹ Zehebî, *Siyer*, 18/453; Sübkî, *Tabakât*, 4/218; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfiîyye*, 1/430.

¹⁰ Mısırî, *el-İmâmu's-Şîrâzî*, 133-155.

¹¹ Hadise dair bu eser hakkında klasik kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamadı. Ancak Şîrâzî'nin, *Şerhu'l-Luma'*ı tahkik eden Abdulmecîd et-Turkî ilgili eserin mukaddimesinde *Mulehhas fi'l-hadîs* isimli eseri

et-Tebşıra fî usulî'l-fıkh,¹² *el-Luma' fî usulî'l-fıkh*,¹³ *Şerhu'l-luma'*,¹⁴ *el-Mulehhas fî'l-cedel*,¹⁵ *el-Ma'ûne fî'l-cedel en-Nuket fî'l-mesâilî'l-muhtelefi fihâ beyne-ş-Şâfiyyî'l-muttalibıyyî'l-hâşimıyyî'l-kuraşî ve beyne Ebî Hanîfe, Nuketü'l-mesâil el-mehzuf minhâ ûyûnî'l-delâlıl, el-İşâre ilâ mezhebi ehli'l-hakk, Akıdetü'l-selef, Tabakâtu'l-Fukahâ, Kitâbu'l-hudûd ve en-Nushu ehli'l-ilm.*

1. Fiilî Sünnet

Sözlük anlamı itibarıyla “sünnet”; yol, usul, âdet, iyi ve kötü gidişat gibi manalara gelmektedir.¹⁶ İslam âlimleri farklı bakış açılarıyla sünnet kavramını tanımlamışlardır. Sünnetin en geniş tanımı muhaddisler tarafından yapılmıştır. Nitekim muhaddisler, Hz. Peygamber'e -ister peygamberlikten önce ister sonra farkektmeksiniz- nisbet edilen söz, fiil, takrir, ahlaki ve fitri vasıflar olarak tanımlarlar.¹⁷ Onların bu tanımı, Hz. Peygamber'i üsve-i hasene ve tâbi olma açısından bir hidayet rehberi olarak kabul etmelerinden kaynaklanır. Bundan dolayı onlar, Hz. Peygamber'le ilgili her şeyi, yani ister peygamberlikten önce ister sonra; İster şeriatla alakalı ister gündelik hayata ilişkin olsun istinasız ona nisbet edilen söz, fiil, takrîrleri ile fitrî ve ahlakî vasıflarının tamamını söz konusu etmişlerdir.¹⁸ Bu tanım üzerinden usulcüler ise hadisçilere nazaran daha dar bir çerçeve çizmişlerdir. Zira onlara göre sünnet kavramı, Hz. Peygamber'e nisbet edilen söz, fiil ve takrîrler için kullanılır.¹⁹ Onların bu kullanımı, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrîrlerini hüküm içeren ve hükmü onaylayan, dinin delillerinden bir delil ve dini hükümlerin asıllarından bir asıl olarak kabul etmelerinden kaynaklanır.²⁰

Şîrâzî'ye nisbet etmektedir. Zikrettiği bu kitabın Paris'teki Vataniyye Kütüphanesi'nin 1395 sayılı rakamda diğer kitaplarla birlikte 19-21 sayfa aralığından üç sayfalık bir el yazması bulunduğunu aktarır. (Türkî, *Mukaddime Şerhu'l-Luma'*, 1/56)

¹² Fıkıh usûlüne dair bu eserde Şîrâzî, hadis usûlü ile ilgili ihtilafları ve kendisine ait ilgili görüşleri “*Mesâilü'l-Efâl*” (Şîrâzî, *Tebşıra*, 240) ve “*Mesâilü'l-Ahbâr*” (Şîrâzî, *Tebşıra*, 289) altında ele almaktadır. “*Mesâilü'l-Efâl*” bölümünde toplam 4 meseleyi ele alırken, “*Mesâilü'l-Ahbâr*” bölümünde ise toplam 27 meseleyi incelemektedir. Ayrıca tahsîs, nesih, teâruz ve tercih sebepleri gibi hadis gibi diğer alanlarında ilgilendiren konulara da değinmektedir. (Şîrâzî, *Tebşıra*, 240-289)

¹³ Şîrâzî bu eserinde de “*Efâlu'r-Resûl*” (Şîrâzî, *el-Lume'*, 187) ve “*Ahbâr*” (Şîrâzî, *el-Lume'*, 193) başlıkları altında hadis usûlü ve anlama konularıyla ilgili ihtilafları ve görüşlerini zikretmektedir. Bunun yanında sünnette tahsîs, nesih, teâruz ve tercih sebepleri gibi hadis alanını ilgilendiren konuları da özet bir şekilde incelemektedir.

¹⁴ Şîrâzî, *el-Lume'* de haber ve sünnetle ilgili yer verdiği meseleleri, bu eserde detaylı bir şekilde ele almaktadır.

¹⁵ Şîrâzî bu eserde sünnetin kavfî, fillî, Takrîrî ve sükutî olmak üzere dört kısma ayırır ve bunlarla istidlal etme usûlüyle ilgili tartışma ve bu tartışmalara yapılan itirazları verir. Özellikle sünnetin reddedilmesine ilişkin tartışmaları, isnad tenkidi ve sünnet metninin yorumuna dair mezhepler arasındaki farklı görüşleri değerlendirmeye çalışır. (Şîrâzî, *el-Mulehhas*, 1/236-448)

¹⁶ İbn Manzûr Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed, *Lisânu'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır), 13/224-225; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV yayınları, 2018), 367.

¹⁷ Tâhir b. Salih el-Cezâiri, *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûlî'l-eser*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrût: Mektebetü'l-Metbû'âtü'l-İslamiyye, 1995), 1/40; Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü kable't-tedvîn (Sünnetin Tesbiti)*, çev. Mehmet Aydemir (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005), 35; Nurettin İtr *Usûlu'l-cerh ve't-ta'dîl ve ilmu'r-ricâl* (Dimaşk: Dâru'l-Yemâme, 1422/2001), 28.

¹⁸ Mustafa es-Sibâ'î, *es-Sünnet ve mekânetuha fî teşrî'i'l-İslâmî* (el-Mektebetü'l-İslâmî Dâru'l-Verrâk), 67.

¹⁹ Muhammed b. Bahâdir b. Abdillâh ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, *el-Bahri'l-muhîr fî usûlî'l-fıkh*, thk. Abdulkadir Abdullâh el-Ânî (Kuveyt: Dâru's-Safve, 1413/1992), 4/164.

²⁰ Sibâ'î, *es-Sünnet ve mekânetuha*, 67.

Şîrâzî, “sünnet” kelimesinin sözlükte hem iyi hem de kötü yol anlamında kullanıldığını belirtmiştir.²¹ *Kitâbu'l-hudûd* isimli eserinde “*sünnetin hakikatı*” maddesi altında “*takip edilmesi gereken yol*” şeklinde tarif etmektedir.²² Usul ile ilgili eserlerinde ise sünnetin tanımına yer vermez. Ancak istidlâl açısından sünneti, Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrîrleri için kullanır. Aynı zamanda usulcüler gibi Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrîrlerini, hüküm içeren ve hükmü onaylayan dinin delillerinden bir delil ve dînî hükümlerin asıllarından bir asıl olarak kabul etmektedir.²³

Fiilî sünnet (ef’âlu’r-Resûl), “Kur’ân’ı Kerim dışında Hz. Peygamber’den sadır olan, sahâbe tarafından görülüp nakledilen davranışlar” şeklinde tarif edilmiştir.²⁴ Hz. Peygamber’in fiillerini eserlerinde²⁵ “Ef’âlu’r-Resûl” başlığı altında müstakil bir şekilde ele alan Şîrâzî, konuyla ilgili herhangi bir tanıma yer vermemektedir. Ancak onun fiili sünneti ele alışından anlaşıldığı kadarıyla, yukarıda verilen tanıma paralel bir tarifi kabul ettiği söylenebilir. Çünkü verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere ona göre fiilî sünnet Hz. Peygamber’in sözleri dışında yaptıklarıdır.

Şîrâzî, sünneti aslî deliler arasında Kur’ân’dan sonra ikinci kaynak olarak zikreder. Nitekim fıkıh usulü ile ilgili eserlerinde şer’î delillerden bahsederken, Allah ve Resûl’ünün hitabının beyanını Kur’ân’la aynı bölüm içerisinde ele alır. Zira ona göre Kur’ân ve Resûl’ünün hitabı bütün şer’î delillerde aslî kaynaklardandır.²⁶

2. Fiilî Sünnetin Delâleti

İslâm âlimleri delalet açısından fiilî sünneti farklı şekillerde kategorize etmişlerdir.²⁷ Şîrâzî de onlar gibi fiilî sünneti delâlet açısından farklı kısımlarda mütâlaa

²¹ Ebû İshâk İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, thk. Abdülmecid et-Turkî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988-1408), 1/287.

²² Şîrâzî, *Kitâbu'l-Hudûd*, thk. Abdulaziz b. Muhammed b. İbrahim el-Uveyd (Riyâd: Dâru'l-Rekâiz, 1442-2021), 360.

²³ Şîrâzî, el-Mulahhas fi'l-cedel fi usulî'l-fıkh, thk. Muhammed Yusûf Ahned Cân Niyâzî (Mekke: Cami'etu'l-Kurâ, Kuliyyetu's-Şer'iyye ve Dirasatu'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1407), 1/37.

²⁴ Accâc, *es-Sünne kable't-tedvîn*, 36.

²⁵ Şîrâzî, *Tebşira*, 240; a.mlf, *el-Lume'*, 187; a.mlf, *Şerhu'l-Lume'*, 1/545.

²⁶ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lume'*, 1/162-163.

²⁷ Bk. “*Hanefî usulcülerden Cessâs (ö. 340/952), Hz. Peygamber’in fiillerini şer’î açıdan mübâh, müstahâb, vâcib olarak üçlü taksime ayırmış, Debbûsî (ö. 430/1039), buna zelleyi de eklemiş, Pezdevî (ö. 482/1089) de zelle yerine farzı bu taksime eklemiştir. Mâlikîlerden İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) de Hz. Peygamber’in fiillerini, kendisinde yaratılıştan kaynaklı, Hz. Peygamber’e has olan ve bunların dışında beyan olan ve olmayan şeklinde, beyan olan kısmı da sıfatı bilinen ve sıfatı bilinmeyen şeklinde taksim etmiştir. Hanbelîlerden Ferrâ (ö.458/1066) ef’âlu’r-rasûlü, kurbet yoluyla olmayan ve kurbet yoluyla olan fiil olarak önce iki kısma ayırmış, sonra son kısmı beyan, bir emre uyma ve herhangi bir sebep olmaksızın meydana gelen fiiller olarak üç kısma ayırarak açıklamıştır. Hanbelîlerden de Ferrâ (ö.458/1066) ef’âlu’r-rasûlü, kurbet yoluyla olmayan, kurbet, taat ve ibadet yoluyla olan fiil olarak önce iki kısma ayırmış ondan sonrada son kısmı beyan, bir emre uyma (imtisâl) ve herhangi bir sebep olmaksızın meydana gelen fiiller olarak üç kısma ayırarak açıklamıştır. Şâfiîlerden Zerkeşî (ö. 794/1392) de Hz. Peygamber’in fiillerini, beşerî hareketler, ibadetle ilgisi olmayıp yaratılış gereği olan, demamda dolayı teşrî’ olma ihtimali olan, Hz. Peygamber’e has olan, vahyi beklemeden sebebiyle sadır olan fiil, başkasına ceza olsun diye yapılan fiil, iyilik olsun diye yapılan fiil ve bahsi geçen kayıtlardan hali olan fiil olmak üzere sekiz kısma ayırmıştır. En detaylı taksimi yapan Şevkânî (ö. 1250/1834) ise ef’âlu’r-rasûlü, Hz. Peygamber’den sadır olan beşerî hareketler, ibadetle alakası olmayan fiiller, cibiliyetten (yaratılış) çıkıp teşrî’e yakın olan fiiller, Hz. Peygambere has olan fiiller, vahyi beklemeden dolayı müb-*

etmiştir. Ona göre Hz. Peygamber'in fiilleri, istidlâl edilip edilmeme hususunda kurbiyet maksadıyla yapılan ve kurbiyet maksadı bulunmayan şekilde iki türlüdür.²⁸ Bundan dolayı Şîrâzî, fiilî sünnetin delâletini bu iki kısım üzerine bina etmektedir. Bunun için, "İbadet Maksadıyla Yapılmayan Fiiller" ve "İbadet Maksadıyla Yapılan Fiiller" başlıkları altında fiilî sünnetin delâleti ele alınacaktır.

2.1. İbadet Maksadıyla Yapılmayan Fiiller

Hz. Peygamber'in bir beşer olarak, ibadetle alakası olmayan ve yaratılışın gereği açık olan yeme, içme, kalkma, oturma ve uyku gibi yaptığı fiilleri, iktidâ edilip edilemeyeceği hususunda usul âlimlerinin farklı görüşler serdetmesine sebep olmuştur. Cumhura göre, bu fiillerde iktidâ/imtisâl söz konusu olmayıp sadece ibâhaya delâlet vardır.²⁹ Ancak bazı muhaddislere göre bu tür davranışlarda Hz. Peygamber'e tabi olmak mendûbtur. Gerekçe olarak da İbn Ömer'in (ö. 73/693), Hz. Peygamber'den sadır olan bu tür fiilleri araştırıp onlara uymasını gösterirler.³⁰

Şîrâzî uyumak, yemek, yürümek, giymek, durmak, oturmak gibi yapılan fiilleri bu kısım için örnek vermektedir. Ona göre bu tür fiiller, Allah'a yakınlaşma maksadıyla yapılmadığı için ibâhaya delâlet etmektedir.³¹ Dolayısıyla o, bu tür fiillerin ümmet tarafından yapılmasını câiz görmektedir. Zira Hz. Peygamber, meşrû olmayan fiilleri yapmaz.³² Bunlardan hareketle Şîrâzî'ye göre yaratılış gereği beşer kaynaklı olarak Hz. Peygamber'in yaptığı fiiller, ibâhaya delâlet etmekte ve yapılması câiz olmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) de, bu konuda aynı anlayışa sahiptir.³³ Cüveynî (ö. 478/1085), bu fiillerde Hz. Peygamber'e imtisâlin olmayacağını ifade etmektedir.³⁴ Aynı şekilde Gazzâlî (ö. 505/1111) de "Hz. Peygamber'in fiillerinin vücûbiyetine delâlet edecek bir karîne yoksa ve yapılan fiil yemek-içmek, oturmak-kalkmak, yaslanmak ve uyumak gibi gündelik hayata dairse (elaf'âlül-mu'tâde ise), kesin olarak buna hüküm taalluk etmediğini ifade etmiştir. Ayrıca

hem (belirsiz) bıraktığı fiiller, birilerine ceza olsun diye yaptığı fiiller ve zikredilen kayıtlardan mücerred (soyutlanmış) olan fiiller olmak üzere yedi kısımda ele almıştır." (Ahmet Batur, Şevkânî'nin İrşâdü'l-Fuhûl Adlı Eserinde Ef'âlu'r-Resûl (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 65-67.

²⁸ Şîrâzî, *Lume*, 187; a.mlf, *Şerhu'l-lume*, 1/545.

²⁹ Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fekîh ve'l-Mutefekkih*, thk. Âdil b. Yusûf el-Ğazâzî (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1417/1996), 1/350; Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef, *İhkâmu'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*, thk. Abdullah Muhammed el-Cabûrî (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1409/1989), 223; İmamul-Haremeyn Ebû'l-Mu'âli Abdülmelik b. Abdullah b. Yusûf el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh*, thk. Selâl b. Muhammed b. Avîde (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/181; Ebû'l-Muzaffer Mensûr b. Muhammed b. Abdulcebbar es-Sem'ânî, *Kevâtî'u'l-edille fî usûli'l-fıkıh*, Thk. Abdullah b. Hafız b. Ahmed el-Hakemî (Riyâd: Dâru's-Semî'î, 1418/1998), 2/175; Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî eş-Şâfî, *el-Bahri'l-muhîf fî usûli'l-fıkıh*, thk. Abdulkadir Abdullah el-Ânî (Kuveyt: Dâru's-safve, 1413/1992), 4/177; Muhammed İbrahim el-Hafnâvî, *Dirâsât usûliyye fî sünnet'l-Nebeviyye* (el-Mensûre: Dâru'l-Vefâ, 1412/1991), 65.

³⁰ Muhammed Süleyman el-Akşar, *Ef'âlu'r-Resûl ve delâletuha ale'l-ahkâmi's-ser'iyye* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1424/2003), 1/228.

³¹ Şîrâzî, *Lume*, 187.

³² Şîrâzî, *Şerhu'l-lume*, 1/545.

³³ Hatîb, *el-Fekîh ve'l-mutefekkih*, 1/349.

³⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/183.

bazı muhaddislerin, Hz. Peygamber'e bütün fiillerinde benzemeyi sünnet sanmalarını da yanlış olduğunu belirtmiştir."³⁵

2.2. İbadet Maksadıyla Yapılan Fiiller

Şîrâzî, namaz, oruç, hac gibi Hz. Peygamber'in kurbiyet maksadıyla yaptığı fiilleri bu kısım için örnek verir. Ona göre bu tür fiillerin mahiyetleri, bir emre ittibâ, bir emrin beyanı veya ibtidâi/mücerred yani bir emre ittibâ veya bir emrin beyanı olmaksızın meydana gelen fiiller olmak üzere üç kısma ayrılırlar.

2.2.1. Bir Emre İttiba Mahiyetinde Olan Fiiller

Hz Peygamber'in, Allah'a itaat etmek gayesiyle yapmış olduğu eylemler ittibâ/tenfizi/temsîlî fiiller ifadeleriyle zikredilmektedir.³⁶ Âlimlere göre Hz Peygamber'in bu tür fiillerinin hükümleri, tabi olunan emrin hükmünü alır.³⁷

Şîrâzî'ye göre ise Hz. Peygamber'in ibadet maksadıyla yaptığı eylemler, bir emre uymak için yapılmış olabilir. Ona göre bu maksatla yapılan fiillerin hükmü, tabi olunan emrin gereği olarak değerlendirilir. Yani tabi olunan emrin ne maksatla yapıldığına bakılır, emir vâcib ise fiilin de vâcib olduğuna, emir mendûbsa fiilin de mendûb olduğuna hükmedilir. Kısacası Hz. Peygamber'in fiili, uyduğu emrin hükmü neyse o emrin hükmünü alır.³⁸

2.2.2. Bir Emrin Beyanı Mahiyetinde Olan Fiiller

Hz. Peygamber'in kurbiyet maksadıyla yaptığı eylemleri, herhangi bir konuyu açıklamak mahiyetinde iseler, beyan ettikleri konunun (mübeyyen) hükmüne tabi olurlar. Usul âlimlerine göre bu şekildeki fiiller, tartışmasız olarak dinî konularda delildirler.³⁹

Şîrâzî, Hz. Peygamber'in ibadet maksadıyla ve bir şeyin beyanı için yaptığı fiillerin mübeyyenin hükmünü aldığı kanaatindedir. Şöyle ki Hz. Peygamber'in fiiliyle açıklanan emir vâcib ise fiil de vâcib; mubah ise fiil de mubah hükmünü alır. Bundan dolayı mücmel olarak ayetlerde geçen namaz, oruç ve hac gibi ibadetler, Hz. Peygamber'in fiilleriyle açıklandıkları için onun bu fiilleri ibadetin hükmünü almıştır.⁴⁰

2.2.3. İbtida Mahiyetinde Olan Fiiller

³⁵ Halil Kaya, "Gazzâlî'de Haber ve Hadis Kavramları", Hadis tetkikleri dergisi, Cilt: XIV, Sayı: 2, (2016), 38-39.

³⁶ Aşkar, *Ef'âlü'r-Resûl*, 1/303.

³⁷ Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, 2/176; Aşkar, *Ef'âlü'r-Resûl*, 1/304.

³⁸ Şîrâzî, *Lume*, 187; a.mlf, *Şerhu'l-lume*, 1/545.

³⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Acil Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vezâretü'l-avkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1414/1994), 3/231; Hatîb, *el-Fekîh ve'l-mutefekkih*, 1/350; Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl* 223; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/183; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, 2/176; Âmidî, *İhkâm*, 1/232; Zerkeşî, *Bahru'l-muhît*, 4/180; Aşkar, *Ef'âlü'r-Resûl*, 1/291.

⁴⁰ Şîrâzî, *Lume*, 187; a.mlf, *Şerhu'l-lume*, 1/545.

Şîrâzî'ye göre ibtidâi/mücerred fiiller, bir emre ittibâ veya bir emrin beyanı olmaksızın Hz. Peygamber'in ibadet maksadıyla yaptığı fiillerdir.⁴¹ Yani herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın bağımsız olarak Hz. Peygamber'in yaptığı fiillerdir. Şîrâzî bu tür fiilleri, yeni bir hükmün ortaya konması için yapıldıklarını beyan eder ve şer'î hükmü bilinmeyen ile şer'î hükmü bilinen olmak üzere ikiye ayırarak ele alır.⁴²

2.2.3.1. Şer'î Hükmü Bilinmeyen İbtidâi Fiiller

Hz. Peygamber'in herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın bağımsız olarak yaptığı fiillerin şer'î hükmü bilinmediği takdirde, ibadet maksadıyla yapılan ve ibadet maksadıyla yapılmayan şeklinde iki ihtimal söz konudur. Şîrâzî'nin Hz. Peygamber'in bir beşer olarak, ibadetle alakası olmayan ve yaratılıştan kaynaklanan ibtidâi fiillerinin hükmü ile ilgili görüşlerine "İbadet Maksadıyla Yapılmayan Fiilleri" kısmında zikredildiği için burada yer verilmeyecektir. İbadet maksadıyla yapılıp şer'î hükmü bilinmeyen fiiller ile ilgili bazı usul âlimleri vâcib, mendûb, mubâh veya tevakkuf edilmesi gereken durumlar şeklinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁴³ Diğer bazı usul âlimleri mubâh haricindeki diğer üç görüşü ileri sürmüşlerdir.⁴⁴

Şîrâzî ise, ibadet maksadıyla yapılan bu tür fiillerin hükmü hakkında yukarıda zikredilen ibâha dışındaki üç görüşü incelemektedir.

a. Tevakkuf Edilmesi

Hz. Peygamber'in herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın ibtidâen yaptığı fiillerin şer'î hükmü hakkında Şîrâzî'nin incelediği birinci görüş, tevakkuftur. Mâlikiler'den el-Bâkılânî (ö. 403/1013),⁴⁵ Şâfiîlerden ed-Dekkâk (ö. 392/1002),⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)⁴⁷ ve Râzî (ö. 606/1210)⁴⁸ gibi âlimlerin yanında Eş'arî âlimlerinin çoğunun da bu kanaate sahip olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹

Şîrâzî'ye göre Hz. Peygamber'in bu şekildeki fiillerinin vucûba veya nedbe delâlet ettiklerini gösteren herhangi bir delil yoksa onların hükümleri hakkında tevakkuf edilmelidir.⁵⁰

Şîrâzî, bu görüşü şu şekilde temellendirir: Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yapılan fiiller; vucûb, istihbâb ve ibâhaya muhtemeldir. Bütün bu ihtimaller içinde fiil bir tek şekildedir. Bu ihtimaller söz konusu olduğu için, bu ihtimallerden biri diğerine tercih edilemez. Bir delil ortaya çıkana kadar bu tür fiiller hakkında tevakkuf

⁴¹ Şîrâzî, *Şerhu'l-lume'*, 1/545

⁴² Şîrâzî, *Lume'*, 187-188.

⁴³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/184; Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Mehsûl fî ilmi usûli'l-fikh*, thk. Câbir Feyyâd el-Alevâvî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâl), 3/229-230; Âmidî, *İhkâm*, 2/233; Aşkar, *Ef'âlü'r-Resûl*, 1/322-326.

⁴⁴ Hatîb, *el-Fekîh ve'l-mutefekkih*, 1/350; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, 2/176-178.

⁴⁵ Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, 316.

⁴⁶ Râzî, *Mahsûl*, 3/230.

⁴⁷ Hatîb, *el-Fekîh ve'l-mutefekkih*, 1/350

⁴⁸ Râzî, *Mahsûl*, 3/230.

⁴⁹ Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, 2/178.

⁵⁰ Şîrâzî, *Tebssira*, 242; a.mlf, *Lume'*, 187; a.mlf, *Şerhu'l-lume'*, 1/546.

kuf edilmesi gerekmektedir. Bunun yanında icmâa göre fiili sünnetin kabul edilmesi için, Hz. Peygamber'in maksadına itibar edilir. Zira Hz. Peygamber'in vâcib olarak yaptığını bildiğimiz bir fiili mendûb olarak yapmış olması muhtemeldir. Hz. Peygamber'in mendûp olarak yaptığını bildiğimiz bir fiili, vâcib olarak yapılması ise câiz değildir. Ayrıca Hz. Peygamber'in fiillerine riayet etmek için, onun maksadının bilinmesi gereklidir. Hz. Peygamber'in gayesi de delilsiz bilinemez. Bunun için, fiillerdeki kastı bilinene kadar onun bu tür fiilleri hakkında tevakkuf edilir/edilmelidir.⁵¹

b. Vâcib Olması

Hz. Peygamber'in herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın yaptığı fiillerinin hükmü hakkında Şîrâzî'nin incelediği ikinci görüş, vâcib olmasıdır. Şîrâzî'nin aktardığına göre İbn Süreyc (ö. 306/918), Ebû Ali b. Hayrân (ö. 310/923), Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027) ve Malikî mezhebi ile Irak âlimlerinin çoğunluğu bu görüştedirler.⁵² Bu görüşe katılmayan Şîrâzî, ilgi görüşten olan âlimlerin ileri sürdüğü naklî ve aklî delillerini kaydedip eleştirmektedir.

Naklî deliller:

1. "*Ona (Resûlullah'a) tabi olun*"⁵³ ayetidir. Onlara göre bu ayette geçen emir, vucûba delâlet etmektedir. Şîrâzî'ye göre ise bu ayetteki emir, Hz. Peygamber tarafından yapılan fiilin hükmüne tabi olmaktır. Zira Hz. Peygamber'in vâcib olarak yaptığı bir fiilin, nedb olarak yapılması ona ittibâ sayılmaz. Çünkü asıl olan onun fiillerinin maksadına itibar edilmesidir. Bunun için, onun yaptığı fiilin hükmü bilinmediğinde, ona uymak mümkün olmaz. Çünkü fiiller surettir ve suretlere tabi olmak da mümkün değildir. Zira onun yaptığı bir fiili biz vucûb olarak telakki ederken, nedb olma ihtimâli de söz konusudur. Bu durumda amacımız ona tabi olmakken ona muhalefet etmiş oluruz. Bu ise câiz değildir.⁵⁴

2. "*Artık onun emrine muhalefet edenler, başlarına bir belanın gelmesinden veya elem dolu bir azaba uğramaktan sakınsınlar*"⁵⁵ ayetidir. Onlar, bu ayetteki emrin onun hem sözüne hem de fiiline tabi olmayı içerdiğini söylemektedirler. Zira Allah'ın "*Gökten yere kadar bütün işleri Allah yürütür*"⁵⁶ ve "*İşleri, aralarında şura (danışma) iledir*"⁵⁷ ayetlerindeki emirde de maksat fiildir.⁵⁸ Şîrâzî, mutlak emrin sadece kavilde (sözlü ifadede) söz konusu olduğunu ve delil olmaksızın fiilde emir bulunmayacağını ileri sürerek, onların bu deliline karşı çıkmaktadır. Bunun yanında "*Artık onun emrine muhalefet edenler, başlarına bir belanın gelmesinden veya*

⁵¹ Şîrâzî, *Tebşîra*, 243; a.mlf, *Şerhu'l-lume'*, 1/546.

⁵² Şîrâzî, *Lume'*, 187; a.mlf, *Şerhu'l-lume'*, 1/546.

⁵³ En'âm 6/155.

⁵⁴ Şîrâzî, *Tebşîra*, 244; a.mlf, *Şerhu'l-lume'*, 1/547.

⁵⁵ Nûr 24/63.

⁵⁶ Secde 32/5.

⁵⁷ Şûrâ 42/38.

⁵⁸ Şîrâzî, *Şerhu'l-lume'*, 1/548.

*elem dolu bir azaba uğramaktan sakınsınlar*⁵⁹ ayetindeki emrinin kinaye olduğunu ve kinayenin ise, metinde en yakın geçene nispet edileceğini belirtir. Bu ayette kinayeye en yakın geçen Allah Te'âlâ'dır. Nitekim Allah "İçinizden birbirini siper ederek sıvışıp gidenleri Allah gerçekten bilir. Artık onun emrine muhalefet edenler, başlarına bir belanın gelmesinden veya elem dolu bir azaba uğramaktan sakınsınlar" demektedir. Bu ayette kinayenin Allah'a yönelik olması açıktır. Allah'ın emri ise söz olup fiil değildir. Ayrıca bu ayetteki emirden maksat, onun fiillerine uygun olana uymak ve muhalif olanı ise terk etmektir. Bu da fiilin sıfatının bilinmesiyle ancak mümkün olmaktadır. Fiilin sıfatı da ancak fiilin hükmünün bilinmesiyle mümkündür.⁶⁰

3. "Resûlullah (s.a.s.) namazda ayakkabısını çıkarması üzerine insanlar (sahâbe) da ayakkabılarını çıkardılar. Resûlullah niçin ayakkabılarını çıkardıklarını sorunca şöyle dediler: Ey Allah'ın elçisi! Sizin namazda ayakkabınızı çıkardığınızı görünce biz de ayakkabılarımızı çıkardık"⁶¹ hadisidir. Onlara göre sahâbenin bu tavrı, Hz. Peygamber'in fiillerine tabi olmanın vâcib olduğunu gösterir. Şîrâzî, bu hadisin haber-i vâhid olduğunu ve usul konularının tespitinde kabul edilmeyeceğini ifade eder. Ona göre sahâbe bu konuda Hz. Peygamber'in "Benim namaz kıldığımı gördüğünüz gibi namaz kılın."⁶² sözlü emrine tabi olmuşlardır. Şöyle ki, sahâbe ayakkabı çıkartma olayını namaz içerisinde sanmış ve Hz. Peygamber'in "Benim namaz kıldığımı gördüğünüz gibi namaz kılın." emrine tabi olup ayakkabılarını çıkartmışlardır. Yani sahâbe mücerret Hz. Peygamber'in fiili olduğu için tabi olmuşlardır. Aksine onun sözlü emrine tabi olmuşlardır.⁶³ Râzî de Şîrâzî gibi bu hadisin haber-i vâhid olduğu ve usul konularının tespitinde kabul edilmeyeceği kanısındadır.⁶⁴

4. "Ümmü Seleme (ö. 62/681) Hudeybiye senesinde Hz. Peygamber'e şunları söyledi: Kurbanını bulunduğu yerde kes ve tıraş ol, onlar da tıraş olacaklar. O bunu yaptı ve sahabeler de tabi oldular"⁶⁵ hadisidir. Onlara göre bu hadis, Hz. Peygamber'e tabi olmanın vâcib olduğuna delâlet etmektedir.⁶⁶ Şîrâzî ise, söz konusu bu hadisi konuda delil olarak kabul etmemektedir. Zira sahâbe kurban kesmede Hz. Peygamber'in "kurbanınızı kesin, tıraşınızı olun!"⁶⁷ emrine tabi olmuşlardır. Buradaki konu ise hükmü bilinmeyen fiillerle (karinesiz fiillerle) ilgilidir. Ümmü Seleme'nin bu söylemi, Hz. Peygamber'in sahâbeye "menâsikinizi benden alın!"⁶⁸

⁵⁹ Nûr 24/63.

⁶⁰ Şîrâzî, *Şerhu'l-lume*, 1/548-549.

⁶¹ Ebû Dâvûd, "Salât", 88.

⁶² Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Kâhire: Dâru't-Ta'sîl, 2012/1433), "Ezân", 17.

⁶³ Şîrâzî, *Şerhu'l-lume*, 1/549.

⁶⁴ Râzî, *Mahsûl*, 3/242.

⁶⁵ Ebû Bkr b. el-Huseyn b. Ali el-Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrût: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 5/352.

⁶⁶ Şîrâzî, *Şerhu'l-lume*, 1/549-550.

⁶⁷ Beyhâkî, *Sünen*, 5/352.

⁶⁸ Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fu'ad Abdalbâkî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1991), "Hac", 310.

şeklindeki emrine tabi olmalarıyla ilgilidir. Dolayısıyla Ümmü Seleme'nin Hz. Peygamber'e bu önerisi, ibtidâi/mücerred fiiline değil onun söz konusu emrine dayanmaktadır.⁶⁹

5. Sahâbe icmâıdır. Sahâbe, kadın ve erkeğin cinsel organlarının bir birine temas etmesi halinde boy abdestinin gerekip gerekmeyeceği hususunda ihtilafa düşmüşler ve ardından Hz. Peygamber'in konuyla ilgili olan mücerred fiiline tabi olmuşlardır. Şöyle ki; Hz. Âişe (ö. 58/678), "*Cinsel organlar temas ettiğinde boy abdesti vâcib olur. Ben ve Resûlullah bunu yaptığımızda boy abdesti alırdık*"⁷⁰ şeklindeki Hz. Peygamber'in fiilini nakletmiş ve sahâbe de bu konu üzerinde icmâ etmiştir. Bu icmâ, Hz. Peygamber'in yaptığı fiilin vâcib olduğunu gerektirmektedir. Şîrâzî ise buna şöyle itiraz etmektedir: Sahâbe Hz. Peygamber'in fiilini değil Hz. Âişe'nin "*Cinsel organlar temas ettiğinde boy abdesti vâcib olur*"⁷¹ şeklindeki rivâyet ettiği kavî (sözlü) hadisini delil olarak almışlardır. Ayrıca ona göre bu hadis, âhâd haber olup usulün tespitinde kaynak alınmaya elverişli değildir.⁷²

Aklî deliller:

1. Hz. Peygamber'in fiilinin hükmünün vâcib olmasının câizliği hususunda ihtilafın olmamasıdır. Onlara göre ihtiyaten onun fiili vâcib kabul edilir. Zira vâcib olduğuna emin olunmadığında terk edilir. Bu görüş sahihtir. Nitekim biri vucûba niyet eder, eğer fiil vâcibse ifa etmiş olur; eğer nedb ise o zaman vucûb hükmü düştüğü için onun yaptığı nafil olur. Örneğin: Bir kişi, namazın kendisine farz olup olmaması hususunda şüpheye düştüğünde, namaz kılar ve kılarken de ihtiyaten farzın niyetini getirirse ve sonra da farz olmadığı ortaya çıkarsa, kıldığı namaz nafil hükmünü alır; yani nafil olmuş olur. Şîrâzî'ye göre bu istidlalde çelişki bulunmaktadır. Zira kesin vâcib olmadığı halde vâcib hükmünü vermek, Allah'ın dîninde/İslâm'da hatalı/yanlış bir davranıştır. Bu, dînden olmayan bir şeyi dîne katmaktır. Bu ise câiz değildir.⁷³

2. Beyandır. Beyan, sözle olduğu gibi fiille de olmaktadır. Bundan dolayı, mücerred kavî vâcibliği ifade ettiği gibi mücerred fiilin de vâcibliği ifade etmesinin câiz olması gerekir. Bunun delili, bir şeyin bizatihi beyan olması câiz oluyorsa bizatihi kendisinin vucûbu iktiza etmesinin de câiz olması gerekir. Şîrâzî, kavîde istenilene delâlet eden bir sîga olduğu, fiilde ise istenilene delâlet eden bir sîga bulunmadığını ifade ederek bu delile karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla fiil, bir vucûba delâlet etmeyen kaviller konumunda olup vucûba hamledilemez.⁷⁴

⁶⁹ Şîrâzî, *Şerhu'l-lume*, 1/550.

⁷⁰ İbn Mâce Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk, thk, Şu'ayb el-Arnâvut ve diğerleri (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1430/2009), Tahâret", 111.

⁷¹ İbn Mâce, "Tahâret", 111.

⁷² Şîrâzî, *Şerhu'l-lume*, 1/551.

⁷³ Şîrâzî, *Tebsıra*, 246; a.mlf, *Şerhu'l-lume*, 1/551.

⁷⁴ Şîrâzî, *Tebsıra*, 246; a.mlf, *Şerhu'l-lume*, 1/551.

3. Hz. Peygamber'in hak ve doğru olandan başka bir şey yapmamasıdır. Bunun için onun fiillerine tabi olmak vâcibtir. Bu itibarla onun gibi yaptığımızda doğru olanı yapmış oluruz. Şîrâzî ise, bu delile şöyle itiraz etmiştir: Hz. Peygamber'in fiillerinin hem mustahab hem vâcib olma ihtimalleri bulunmaktadır. Ayrıca ittibâ, fiilden kast edilen hüküm üzerine bina edildiğinde hak ve doğru olan bir fiil yapılmış olur. Dolayısıyla fiilin hükmü bilinmediğinde ittibâ mümkün olmaz. Bundan dolayı, söz konusu fiillerde tevakkuf etmek gerekmektedir.⁷⁵

c. Nedb Olması

Hz. Peygamber'in herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın yaptığı fiillerin hükmü hususunda Şîrâzî'nin incelediği üçüncü görüş, nedb olmasıdır. Bu görüşe katılmayan Şîrâzî, bunu Şâfiî müctehidlerinden Ebû Hamîd el-Mervezî (ö. 362/973) ve Kaffâl'e (ö. 365/976) nisbet etmekte⁷⁶ ve naklî ile aklî delillerini vererek şu şekilde cevap vermektedir:

1. Naklî delilleri, Allah'ın "*Andolsun, Allah'ın Resulünde sizin için güzel bir örnek vardır*"⁷⁷ ayetidir. Onlara göre bu ayetteki güzel örneklik, nedb ve istihbâbı gerektirdiği için, Hz. Peygamber'in fiilleri de nedbi gerektirmektedir. Şîrâzî, bu delile şöyle cevap vermektedir: Resûlullah'ın fiillerine iktida, onun yaptığı fiillerin hükümleri üzerine bina edilir. Bu ise fiillerin suretleriyle bilinmeyip ancak fiillerin gerçekleştiği amaçlarının bilinmesiyle gerçekleşir/gerçekleşebilir. Dolayısıyla bu ayet, onların görüşlerine delil teşkil etmemektedir.⁷⁸

2. Aklî delilleri, "nedbin kesin bir hüküm olması" ilkesidir. Zira kurbet ifade eden fiillerde asgari hüküm mendûb olmasıdır. Bunun için, fiiller buna hamledilmelidir; yani mendûb kabul edilmelidir. Şîrâzî, bu delilin çelişkili olduğunu söylemektedir. Nedenini de nedbe hamledilen fiilin, vâcib olma ihtimali barındırmasına bağlamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in vücûb olarak yaptığı bir fiili, ümmetten biri mendûb olarak yaptığında söz konusu fiilin yerine getirilmesi gerçekleştiği için vücubiyyeti o kimseden kalkmış olur. Bu çelişkili ihtimallerden dolayı Hz. Peygamber'in bu şekildeki fiillerinin hükmü nedb olmaktan düşer ve tevakkuf etmek gerekli olmaktadır.⁷⁹

2.2.3.2. Şer'î Hükümü Bilinen İbtidâi Fiiller

Hz. Peygamber'in ibtidâi/mücerred olarak yaptığı sünnetlerden bir diğer kısım, şer'î hükümü bilinen fiillerdir. Bu tür fiillerin delillerle vâcib, nedb veya ibâhe maksadıyla yapıldı bilinmektedir. Bu fiillerin hükmü hakkında ihtilaf edilmiştir.⁸⁰

⁷⁵ Şîrâzî, *Tebşıra*, 246; a.mlf, *Şerhu'l-lume*, 1/552.

⁷⁶ Şîrâzî, *Tebşıra*, 242; a.mlf, *Lume*, 187; a.mlf, *Şerhu'l-lume*, 1/546.

⁷⁷ Ahzâb 33/21.

⁷⁸ Şîrâzî, *Şerhu'l-lume*, 1/546-547.

⁷⁹ Şîrâzî, *Şerhu'l-lume*, 1/547.

⁸⁰ Bu ihtilaflar şu şekilde zikredilir: (1) Hem Hz. Peygamber hem de ümmeti için bu fiillerin hükmü aynıdır. Yani Hz. Peygamber'e vâcib ise ümmetine de vâcib; mendûbsa ümmetine de mendûb veya mubâhsa ümmetine de mubâhtır. Âlimlerin çoğu bu görüşü benimsemektedir. (2) Diğer bir görüşe göre ise sadece ibadetlerde aynı kategoridedirler. (3) Bir kısım âlimlere göre ise Hz. Peygam-

Şîrâzî, bu tür fiillerin hükmünü Hz. Peygamber'in bizzat kendisine has olduğuna dair delil bulunan ve ona has olduğuna dair delil bulunmayan fiiller şeklinde iki kategoride incelemiştir.

a. Hz. Peygamber'in Kendisine Has Olduğuna Dair Delil Bulunan İbtidâi Fiiller

Hz. Peygamber'in yaptığı eylemlerin bir kısmı bizzat kendisine has olan fiiller olduğu bilinen bir hakikattir. Genel olarak âlimler, bu tür fiilleri vâcib, mendûb ve mubâh olmak üzere üç kısma ayırmışlardır.⁸¹ Şîrâzî'ye göre Hz. Peygamber'e has olduğu bilinen fiillerin hükmü, ümmeti için geçerli değildir.⁸² Gazzâlî de bu tür fiilleri ümmet için delil saymamaktadır.⁸³ Yine Şevkânî'ye (ö. 1250/1834) göre bu konuda doğru olan, Hz. Peygamber'e iktida edilmemesidir.⁸⁴

b. Hz. Peygamber'in Kendisine Bizzat Has Olduğuna Dair Delil Bulunmayan Fiiller

Âlimler, Hz. Peygamber'in kendisine has olduğuna dair delil bulunmayan fiillerle ilgili ümmetin ona tabi olup olmaması hususunda ihtilaf etmişlerdir. Âmidî, fukahâ ve mütekelliminin çoğunun bu fiillerde Hz. Peygamber'e iktida ve teessî edilmesi hususunda ittifak ettiklerini aktarmaktadır.⁸⁵

Şîrâzî'ye göre bu şekildeki fiiller bilinen şer'î hükmüne göre ümmete vâcib olmaktadır. Yani Hz. Peygamber'in mücerred olarak yaptığı şey, vucûb maksadıyla yapılmışsa vâcib olarak yapılması; nedb olarak yapılmışsa mendûb olarak yapılması; ibâha olarak yapılmışsa mubâh olarak yapılması ümmeti bağlamaktadır.⁸⁶

Şîrâzî bu görüşünü desteklemek için, "*Muhakkak ki Allah'ın Resûlü'nde sizin için en güzel örnek vardır*"⁸⁷ ve "*Ona tabi olunuz*"⁸⁸ ayetlerini delil olarak vermektedir. Ona göre bu ayetler, Hz. Peygamber'e tabi olmayı gerekli kılar. Eserinde zikrettiği diğer bir delil de, "*Zeyd, eşinden yana isteğini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki, eşlerinden yana isteklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında), evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda mü'minlere bir zorluk olmasın*"⁸⁹ ayetidir. Ona göre bu ayet Hz. Peygamber'in kendi evlatlığı olan Zeyd'in boşandığı eşiyle evlenmesi, kişinin kendi öz babasının

ber'in vâcib, mendûb ve mubâh olarak yaptıkları fiiller ümmetine vâcibtir. Bazı âlimlere göre mendûb; bazılarına göre ise mubâh; kimilerine göre de haramdır. Bir kesim âlim ise tevakkuf edilmesine yönelik görüş bildirmişlerdir. (Aşkar, *Ef'âlü'r-Resûl*, 1/319)

⁸¹ Muhammed Avvâme, *Huciiyyetu'l-ef'âli'r-Resûli'l-lillâh* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1434/2013), 60.

⁸² Şîrâzî, *el-Lume*, 144.

⁸³ Gazzâlî, *Mustesfâ*, 3/451.

⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl*, thk. Ebu Hafs Sâmî b. el-Âzî (Riyâd: Dâru'l-Fâdîle, 1421/2000), 1/200.

⁸⁵ Âmidî, *İhkâm*, 1/248.

⁸⁶ Şîrâzî, *Tebsıra*, 240; a.mlf, *Şerhu'l-lume*, 1/552-553.

⁸⁷ Ahzâb 33/21.

⁸⁸ En'âm 6/155.

⁸⁹ Ahzâb 33/37.

ölümünden sonra kalan eşleriyle evlenmesi gibi haram olmadığı ve ümmetin de bu hükümde onunla müşterek olduğuna delâlettir.⁹⁰

Şîrâzî kendi görüşünü desteklemek için, şu hadisi de vermektedir: Hz. Âişe'den rivâyet edildiğine göre "Hz. Peygamber'in kavmi evin içinde (kapalı alanda) kibleye yönelerek hacet etmeyi hoş görmüyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber de 'Onlar böyle mi yapıyorlar? Benim tuvaletimin yönünü kibleye çevirin' dedi."⁹¹ Şîrâzî, Hz. Peygamber'in bu fiiliyle, onların yanlış düşündüklerini ve evin içinde kibleye yönelerek tuvalet ihtiyaçlarını giderilmesinin câiz olduğunun onlara bildirilmesi, ona has olan fiillerin ümmet için de bağlayıcı olduğunu ifade etmektedir. Şîrâzî, kendi görüşünü desteklemek için zikrettiği diğer bir hadis de: "Oruçlu olan kişinin eşini öpmesi durumu Ümmü Seleme'ye sorulmuş. Hz. Peygamber de Ümmü Seleme'ye "Benim böyle yaptığımı ona niye haber etmedin? demesidir."⁹² Şîrâzî'ye göre bu hadis, Hz. Peygamber için mubâh olan bir fiil, onun ümmeti için de mubâh olduğuna dair bir delildir.⁹³

Şîrâzî'ye göre Hz. Peygamber'in bizzat kendisine has olduğuna dair delil bulunmayan fiillerin hükmü ümmeti bağlar. Zira sahâbe bir meselenin hükmü ile ilgili problem vuku bulduğunda Hz. Peygamber'in fiillerine müracaat ederlerdi. Şîrâzî, sahâbenin bu uygulamasına dayandırarak bu tür fiillerin hükmünün ümmet için de geçerli olduğunu savunur.⁹⁴

Şîrâzî, bu görüşe katılmayan kişilerin iki delilini ve bu delillere verdiği cevapları şu şekilde zikretmektedir:

1. Hz. Peygamber'in yaptığı bu fiiller sadece onun için maslahat olabilir ve onun dışındakilere maslahat olmayabilir. Bu durumda bu fiil ona mahsustur. Başka bir delil olmadan onun dışındaki birine bu fiilin geçmesi câiz olmaz. Şîrâzî bu delilin daha önce zikredilen ayetlerle geçersiz olduğunu ifade eder. Zira o ayetlerde Allah ona tabi olmayı ve itaat etmeyi emreder. Bunun için Hz. Peygamber'e faydalı olan bizim için de yararlıdır. Eğer böyle olmasaydı Allah ona tabi olmayı emretmezdi.⁹⁵

2. Bir kişinin yaptığı fiilin hükmü, bir başkası için bağlayıcı olmamasıdır. Dolayısıyla bir delil yoksa Hz. Peygamber'e has olan fiil, onunla sınırlandırılmalıdır. Ümmet bu fiilde ona ortak olamaz. Şîrâzî'ye göre Hz. Peygamber'e tabi olmak vâcibtir ve hükümlerde de ümmet kendisi ile aynı konumdadır. Bunun için Şîrâzî, onların istidlâl ettikleri bu delili de geçersiz sayar.⁹⁶

⁹⁰ Şîrâzî, *Şerhu'l-lume*; 1/553.

⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, thk. Şu'ayb el-Arnâvut ve diğerleri (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1416/1995), 42/329; İbn Mâce, "Taharet", 18; Dârekutnî, *Sünen*, 161-162.

⁹² Mâlik b. Enes Ebû Abdullâh el-Medenî, *Muvatta'u'l-İmâm Mâlik*, thk. Muhammed Muhammed Fu'ad Abdalbâkî (Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabiyye, 1406/1985), "Sıyâm", 13.

⁹³ Şîrâzî, *Tebsıra*, 241; a.mlf, *Şerhu'l-lume*; 1/553.

⁹⁴ Şîrâzî, *Tebsıra*, 241; a.mlf, *Şerhu'l-lume*; 1/553.

⁹⁵ Şîrâzî, *Tebsıra*, 241; a.mlf, *Şerhu'l-lume*; 1/553.

⁹⁶ Şîrâzî, *Tebsıra*, 241; a.mlf, *Şerhu'l-Lume*; 1/554.

Sonuç

Şîrâzî'ye göre farklı şekillerde Hz. Peygamber'den sadır olan fiilî sünnet ya ibadet maksadıyla yapılmış ya da ibadet maksadı dışında yapılmıştır. İbadet niyetiyle yapılan fiiller, ya bir emre ittibâ/ımtisâl ya da bir emrin beyanı veya ibtidâi/yeni bir hükmün inşası maksadıyla yapılmıştır. Bu son kısmı da Şîrâzî, şer'î hükmü bilinen veya şer'î hükmü bilinmeyen fiiller şeklinde mütâlaa eder. Şer'î hükmü bilinen fiilleri, Hz. Peygamber'in kendisine bizzat has olduğuna dair delil bulunan ve kendisine bizzat has olduğuna dair delil bulunmayan fiiller şeklinde değerlendirir.

Şîrâzî'ye göre fiilî sünnetin delâlet ettiği hükümler, Hz. Peygamber'den sadır olan fiillerin şekillerine göre farklı olmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in insan olmasının gereği olarak elinde olmadan veya kendi tercihiyle yaptığı fiillerin hükmü, *ibâhaya* delâlet etmektedir. İbadet maksadıyla bir emre ittibâ/ımtisâl olarak yapılan fiillerin hükmü, tabi olunan emrin hükmüne bağlıdır. Hakeza ibadet maksadıyla bir emrin beyanı yerinde yapılan fiiller, mübeyyenin hükmü olarak verilmektedir. İbadet maksadıyla yapılan ibtidâi fiillerin hükmü ile ilgili görüşü de özetle şu şekilde değerlendirilmiştir: Şer'î hükmü bilinmeyen ibtidâi fiillerin hükmü hakkında tevakkuf edilir. Şer'î hükmü bilinen fiillerde ise Hz. Peygamber'in kendisine has olduğuna dair delil bulunması durumunda ümmeti değil sadece kendisini bağlar. Ancak Hz. Peygamber'in bizzat kendisine has olduğuna dair delil bulunmaması halinde söz konusu fiil hem kendisi hem de ümmetini bağlar.

Kaynakça

- Accâc, Muhammed el-Hatîb. *Sünnetin Tesbiti (es-Sünnetü kable't-tedvîn)*. Çev. Mehmet Aydemir. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005.
- Agitoğlu, Nurullah. "el-Mahsûl Adlı Eseri Çerçevesinde Şâfiî Usûlcü Fahreddin er-Râzî'nin Hz. Peygamber'in Fiillerine Yaklaşımı". Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/17 (Şubat 2017), 51-62.
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855). *el-Musned*. Thk. Şu'ayb el-Arnâvut ve diğerleri. 50 Cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1416/1995.
- Âmidî, Ali b. Muhammed el-Âmidî (ö. 631/1233). *el-İhkâm fî usulî'l-ahkâm*. Thk. Abdurrezak Affî. 4 Cilt. Riyâd: Dâru's-Samî'î, 1424/2003.
- Arûsî, Muhammed Abdulkadir. *Efalu'r-Resûl ve delâletuha ale'l-ahkâm*. Cidde: Dâru'l-Müctema' li'n-Neşr ve't-Tevzi, 1991.
- Aşkar, Muhammed Süleyman. *Ef'âlu'r-Resûl ve delâletuha ale'l-ahkâmî's-şer'iyye*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1424/2003.
- Avvâme, Muhammed. *Hucciyyetu ef'âli Rasûlillâh usûliyyen ve hadisiyyen ve fîhi İsmetuhû mine'l-hata' ve'l-hatîe*. Cidde: Daru'l-Minhâc, 2. Basım, 1434/2013.
- Aybakan, Bilal. "Şîrâzî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/184-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Aygün, Dursun. "Hz. Peygamberin Fiil ve Takrirlerinin Delil Değeri". *Diyanet İlmi Dergi* 32/3 (1996), 107-128.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef (ö. 474/1081). *İhkâmu'l-fusul fî ahkâmî'l-usul*. Thk. Abdullah Muhammed el-Cabûrî. Beyrût: Muesesetu'-Risâle, 1409/1989.
- Bakkal, Ali. "Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri Hakkında Bir Değerlendirme". *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar I* (2017), 39-57.
- Batur, Ahmet. *Şevkânî'nin İrşâdü'l-Fuhûl Adlı Eserinde Ef'âlu'r-Rasûl*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Beyhakî, Ebû Bkr b. el-Huseyn b. Ali (ö.458/1066). *es-Sünenü'l-kubrâ*. Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 11 Cilt. Beyrût: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 3. Baskı, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b.İsmâil b. İbrahim (ö. 256/870). *el-Câmi'u's-sahîh*. 10 Cilt. Kâhire: Dâru't-Ta'sîl, 2012/1433.
- Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs (ö. 370/981). *el-Fusul fî'l-usul*. Thk. Acîl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vezâretü'l-Avkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1414/1994.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Mu'âli Abdümelik b. Abdullah b. Yusûf el-Cüveynî (ö. 478/1085). *el-Burhân fî usulî'l-fikh*. Thk. Selâl b. Muhammed b. Avîde. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî (ö. 385/995). *Sünen*. Thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd ve Ali Mahmûd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1422/2001.
- Demirbaş, Muhammed Furkan Taha - Özşenel, Mehmet. "Hz. Peygamber'in Fiillerinin Hükme Tesiri Meselesine Aliyyü'l-Kârî'nin Yaklaşımı". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 39 (2022), 195-226.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak es-Sicistânî (ö. 275/889). *Kitâbu's-sünen*. Thk. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Reyyân, 1419/1998.
- Eraslan, Abdulvasîf. "Mu'tezile'ye Göre Hz. Peygamber'in Fiillerinin Bağlayıcılığı". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi / journal of ilahiyat researches* 53 (Haziran / June 2020/1), 163-185.
- Gazzâlî, EbûHâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111). *el-Mustasfâ min ilmi'l-usul*. Thk. Nâci Süveyd. 2 Cilt. Beyrut: Mektbetü'l-Asriyye, 1430/2009.
- Hacıoğlu, Nejla. "Cassâs'a Göre Hz. Peygamberin Fiilleri". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Tokat İlmiyat Dergisi* 2/2 (2014), 165-189.
- Hatîb, Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071). *el-Fekîh ve'l-mutefekkih*. Thk. Âdil b. Yusûf el-Ğazâzî. 2 Cilt. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1417/1996.
- Heytû, Muhammed Hasan Heyto. *el-İmam eş-Şîrâzî: Hayatuhu ve Arauhü'l-Usuliyye*, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1980.
- Itr, Nurettin. *Usulu'l-cerh ve't-ta'dîl ve ilmu'r-ricâl*. Dımaşk: Dâru'l-Yemâme, 3. Basım, 1422/2001.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-nihaye*. Thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Turkî. Kahire: Dâru Hicr, 1417/1997.
- İbn Kesîr. *Tabakâtu's-şâfiyye*. Thk. Abdu'l-Hafîz Mansûr. Beyrût: Dâru'l-Medâri'l-İslâmiyye, 2004.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 273/887). *es-Sünen*. Thk, Şu'ayb el-Arnâvut ve diğeri. 3 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed. 15 Cilt. *Lisânu'l-Arab*. Beyrût: Dâru Sâdir.

- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahmân eş-Şehrazûrî (ö. 643/1245). *Ulûmu'l-hadîs*. Thk. Nurettin İtr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1986.
- Kahraman, Abdullah. "Caferî Usûlcü Tûsî'ye Göre Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri". Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası 1/3 (Mart 2005), 11-28.
- Kalaç, Rıdvan. "Hz. Peygamber'in Fiillerinin Teşriî Değeri -Bedruddin el-Makdisî Örneği-". Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/14 (2020), 215-229.
- Kaya, Halil. "Gazzâlî'de Haber ve Hadis Kavramları". Hadis tetkikleri dergisi, Cilt: XIV, Sayı: 2, (Aralık 2016), 37-56.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullâh el-Medenî. *Muvatta'u'l-İmâm Mâlik*. Thk. Muhammed Muhammed Fu'ad Abdalbâkî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabiyye, 1406/1985.
- Mısrî, Zekeriyâ Abdurrezzak. *el-İmâmu's-Şîrâzî beyne'l-ilmî ve'l-amel ve'l-mu'tekad ve's-sulûk* (Beyrût: Muessestu'r-Risâle, 1413/1992).
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî (ö. 261/875). *Sahîhu Müslim*. Thk. Muhammed Fu'ad Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1991.
- Özdemir, İbrahim. Nebevi Fiil ve Terklerin Teşriî Değeri. Ankara: İlâiyât, 2016.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mensûr b. Muhammed b. Abdulcebbar es-Sem'ânî (ö. 489/1096). *Kevâtî'u'l-edille fî usulî'l-fikh*. Thk. Abdullah b. Hafız b. Ahmed el-Hakemî. 5 Cilt. Riyâd: Dâru's-Semî'î, 1418/1998.
- Sıbâ'î, Mustafa es-Sıbâ'î (ö. 1964). *es-Sünnet ve mekânetuha fî teşri'î'l-İslâmî*. el-Mektebetu'l İslâmî-el-Mektebetu'l-İslâmî Dâru'l-Verrâk. t.y.
- Sübkî, Ebû Nasr Abdulvehhab b. Ali b. Abdulkafi es-Sübkî. *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*. Thk. Abdul-fetah Muhammed el-Halevi ve Mahmut Muhammed et-Tanâhî. Mısır: Dâru İhyâ'it-Kutubi'l-Arabiyye, 1992.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Abdillâh (ö. 1250/1834). *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usul*. Thk. Ebu Hafs Sâmî b. el-Âzî. Riyâd: Dâru'l-Fâdîle, 1421/2000.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali eş- Şîrâzî (ö. 476/1083). *el-Lume' fî usulî'l-fikh*. Thk. Abdulkadir Hatîb el-Hüseynî. Beyrût: Daru'l-hadîsî'l-Kitabiyye, 1434/2013.
- Şîrâzî. *el-Mulahhas fî'l-cedel fî usulî'l-fikh*. Thk. Muhammed Yusûf Ahned Cân Niyâzî. Mekke: Cami'etu'l-Kurâ, Kuliyyetu's-Şer'iyye ve Dirasatu'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1407.
- Şîrâzî. *et-Tebşîra fî usulî'l-fikh*. nşr. Muhammed Hasan Heytû. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Şîrâzî. *Şerhu'l-luma'*. Thk. Abdülmecid et-Turkî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988-1408.
- Tekin, Davut. "Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri: Hüseyin b. Ali b. Muhammed es Saymerî Örneği". Van İlahiyat Dergisi 10/19 (Aralık 2023), 9-21.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892). *el-Câmi'u's-sahîh*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Turkî, Abdu'l-Mecîd et-Turkî. *Mukaddime Şerhu'l-Luma'*. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri sözlüğü*. Ankara: TDV yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Hanefî Usulcülere Göre Hz. Peygamberin Fiilleri". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 37 (1997), 191-199.

Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. Thk. Şu'ayb el-Arnâvût ve diğeri. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1402/1972.

Zerkeşî, Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh eş-Şâfiî. *el-Bahru'l-muhît fi usuli'l-fikh*. Thk. Abdulkadir Abdullah el-Ânî. Kuveyt: Dâru's-safve, 1413/1992.

GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi

GISTU Journal of Islamic Studies

مجلة الدراسات الإسلامية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gibtuislamad>

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Aralık/ December)

Yakub-ı Çerhi ve Tefsir-i Yakub-ı Çerhî Adlı Tefsiri Üzerine İnceleme
Yaqub-i Charkhi and the Analysis of His Commentary "Tafsir-i Yaqub-i Charkhi"

Mohammad Taher MOBINYAR

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı Yüksek

Lisans Öğrencisi

Graduate Student in the Department of Tafsir, Basic Islamic Sciences, Sakarya University, Ins-

titude of Social Sciences, Sakarya, Türkiye

mtaher.mobinyar@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7208-3384>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: İnceleme Makalesi/ Review Article

Geliş Tarihi/Date Received: 28 Haziran/ June 2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 18 Ekim/ October 2024

Yayın Tarihi/Date Published: 31 Aralık/ December 2024

Atıf / Citation: Mohammad Taher Mobinyar, "Yakub-ı Çerhî ve Tefsir-i Yakub-ı Çerhî Adlı Tefsiri Üzerine İnceleme", GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi, 5/2, (Aralık/December, 2024), 55-81.

<https://doi.org/10.56477/gibtuislamad.1506389>

Etik Beyan: Bu çalışma, *Yakub-ı Çerhi ve Tefsiri* başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Yayıncı / Published by: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Öz

Bu makalede, 14. yüzyılın önemli mutasavvıflarından ve alimlerinden biri olan Mevlana Yakub-ı Çerhî'nin hayatı ve eserleri ele alınmaktadır. Özellikle onun birçok eseri arasından öne çıkan "Fatiha Suresi ve Kur'an-ı Kerim'in Son İki Cüzünün Tefsiri", kaynak, yöntem ve işârî yorum boyutlarıyla incelenmiştir. Çalışma, tefsirin vaaz ve öğüt diliyle kaleme alındığını, tartışma ve konuların çoğunun mezhepler etrafında şekillendiğini ortaya koymaktadır. Mevlana Yakub-ı Çerhî'nin, Nakşibendi tarikatına mensup olması hasebiyle bu düşünce sisteminin tefsirine açık bir şekilde yansıdığı vurgulanmıştır. Eserde, müfessirin şiir anlayışı ve entelektüel düşünce zevkinin bir araya geldiği dikkat çekmektedir. Yakub-ı Çerhî, kendi düşüncelerini ve görüşlerini desteklemek veya ifade etmek için Celâleddin Rumî, Hâkim Senai Gaznevî, Irakî ve Sadî gibi büyük şairlerin lirik ve tasavvufî şiirlerinden yararlanmıştı. Bu bağlamda, müfessirin, tefsir geleneğinde nadiren görülen Farsça şiirle istişhad yöntemi kullanması, eserine özgün bir nitelik kazandırmaktadır. Çalışma, Mevlana Yakub-ı Çerhî'nin tefsir anlayışını ve tasavvufî yaklaşımını daha iyi anlamaya katkı sağlamayı ve onun yorumlarının klasik tefsir literatüründeki yerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, eser, klasik ve tasavvufî tefsir geleneği arasında bir köprü niteliği taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Kur'an, Tefsir, İşârî Tefsir, Tasavvuf, Yakub-ı Çerhî

Abstract

This article examines the life and works of Mawlana Yaqub al-Charhi, one of the prominent Sufi scholars of the 14th century. In particular, it focuses on his renowned work, *The Exegesis of Surah al-Fatiha and the Last Two Parts of the Qur'an*, analyzing its sources, methodology, and esoteric interpretations (*isharî*). The study highlights that the exegesis was written in a sermonic and advisory tone, with much of its discussions centered around sectarian issues. It emphasizes the clear influence of the Naqshbandi order on the commentary, as Mawlana Yaqub al-Charhi himself was one of the early leaders of this spiritual path. The work demonstrates the exegete's integration of poetic expression and intellectual thought. To convey and support his ideas, Yaqub al-Charhi frequently draws upon the lyrical and mystical poetry of renowned figures such as Jalal al-Din Rumi, Hakim Sanai of Ghazna, Iraqi, and Sa'di. Notably, his use of Persian poetry as evidence, a rare method in the tradition of Quranic exegesis, adds a unique dimension to the work. This study seeks to enhance understanding of Mawlana Yaqub al-Charhi's exegetical approach and his contributions to Sufi thought, while situating his commentary within the broader classical exegesis tradition. In this context, his work serves as a bridge between classical and Sufi interpretative traditions.

Keywords: Quran, Tafsir, Sufi commentary, Mysticism, Yaqub-i Charkhi

Giriş

Nakşibendî tarikatının önde gelen isimlerinden biri olan Yakub-ı Çerhî (ö. 851/1447), Şâh-ı Nakşibendi'nin (ö. 791/1389) mürşidi olarak tanınır ve tasavvufî öğretileri ve tefsir çalışmalarıyla geniş bir etki alanına sahiptir. Onun hayatı boyunca gösterdiği ilmi çabalar ve öğretileri, başta Türkistan olmak üzere İslam dünyasında derin izler bırakmıştır.

Bu çalışmanın amacı, 14-15. yüzyıl âlimlerinden Yakub-ı Çerhî'nin tefsir ve tasavvuf anlayışını inceleyerek, onun Kur'an'a ve İslam'a bakış açısını tefsir geleneği ve tasavvufî perspektiften değerlendirmektir. Çalışma, Çerhî'nin eserlerindeki temel prensipleri, yöntemleri ve öğretileri analiz ederek, onun ilmî yönü, hayatı ve düşünsel mirasını kapsamlı bir şekilde ele almayı hedeflemektedir.

Yakub-ı Çerhî, İslam dünyasının önemli tasavvuf ve tefsir âlimlerinden biridir. Özellikle tasavvufî tefsir anlayışı ve Kur'an'ı işârî yorumlama yöntemiyle tanınan Çerhî, eserinde uyguladığı kendi has yorumlarıyla geniş bir bakış açısı sunmuştur. Bu çalışma, Çerhî'nin tefsir anlayışı, hayatı, ilmî yönü, eserleri ve genel düşünceleri üzerine odaklanmaktadır.

Çerhî'nin tefsir anlayışı, Kur'an'ın anlaşılmasında parçacı değil aksine bütünsel bir yaklaşıma büyük önem vermesiyle karakterizedir. Kur'an'ı baştan sona derinlemesine teemmül etmeyi savunmuş ve her ayeti diğer ayetlerle ilişkilendirerek yorumlamıştır. Bu yaklaşım, Kur'an'ın içsel tutarlılığını ve uyumunu ortaya koymayı amaçlar. Çerhî, tefsir eserinde sadece teorik bilgi sunmakla kalmaz, aynı zamanda okuyucularını manevi gelişime ve pratik İslam yaşamına yönlendirir. Kur'an'ın mesajını günlük hayata nasıl uygulanacağına dair rehberlik eder.

Yakub-ı Çerhî, tefsir çalışmalarında Kur'an'ın işârî ve bütüncül olarak ele alınması gerekliliği tezini ortaya koymaya çalışmakla birlikte ilmi ve tasavvufî bir perspektif sunmuştur. Onun tefsir anlayışı, Kur'an'ın kendi kendini açıklaması, hadisler ve sahabe sözleriyle desteklenmesi gibi yöntemlere dayanır. Çerhî'nin ilmî ve manevi yaklaşımları, İslam dünyasında önemli bir etki yaratmış ve onun eserleri, dini ve tasavvufî literatürde önemli bir yer edinmiştir. Çerhî'nin tefsir ve tasavvuf görüşleri incelendiğinde, onun Kur'an'a ve İslam'a yönelik derin anlayışı ve katkıları açıkça görülmektedir. Çerhî, tefsirinde işârî anlamların yanı sıra zahirî yorumlara da önem vermiş ve ayetlerin manevi boyutlarını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda, Kur'an-ı tasavvufî perspektiften tefsir etme çabası, onun eserlerinde öne çıkan bir özellik olmuştur.

Bu çalışmada ele alınacak başlıca sorunlar, Çerhî'nin tefsirinde işârî yorumların rolü ve önemi, tasavvufî öğretilerin tefsir geleneğine etkisi ve Kur'an'ın manevi boyutlarının nasıl açığa çıkarıldığıdır. Ayrıca, Çerhî'nin tefsirindeki özgün yaklaşımları ve tefsir geleneğine katkıları da bu çalışmanın odak noktaları arasında yer almaktadır. Makalenin ana sorunsalı, özel anlamda bir müfessir ve mutasavvıf ola-

rak Çerhî'nin şahsının, ilmi yönlerinin, tefsir eserinin ve genel anlamda ise eserlerinin incelenmesidir. Çerhî'nin tefsirinin tahlili, onun düşünsel yaklaşımını anlamak için önemlidir. Hangi yöntemleri kullandığı, hangi konulara odaklandığı ve nasıl bir tefsir geleneği içinde yer aldığı, onun tefsir anlayışını anlamak için önemli ipuçları sunar.

1. Yakub-ı Çerhi'nin (ö. 851/1447) Hayatı

Yakub-ı Çerhi, 14. Yüzyılın sonları ve 15. Yüzyılın başlarında yaşamış önemli bir İslam âlimi ve aynı zamanda mutasavvıf bir zattır. Yakub-ı Çerhî, Nakşibendi tarikatının önde gelen kişilerinden biri olması yanı sıra söz konusu tarikatın Mâverâünnehir'deki yayılmasında etkin rol oynamış ve tarikatın önde gelen şeyhlerinden biri olarak tanınmıştır. Genellikle “tezkire”¹ türü eser yazarları Çerhî'nin nesebini zikirten yoksun kalmıştır. Dönem itibarıyla en yakın *Nefehâtü'l-üns* yazarı Molla Câmî (ö. 898/1492) dâhil olmak üzere *Reşehât-ı Aynü'l-hayât* müellifi Ali b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî (ö. 910/1504-1505) de sadece müellifin adını ve memleketini zikretmekle yetinmişlerdir. Dârâ Şükûh, *Sefînetü'l-evliyâ*'sında ve Gulâm Server Lahûrî (1828-1890), *Hazînetü'l-aşfiyâ*²'sında Nefehat ve Reşehat'ı takip etmekle kalmışlardır. Fakat kendisinin kaleme aldığı tefsiri başta olmak üzere bazı eserlerinde künyesini müsel bir şekilde aktarmıştır. Müellifimizin “Serrezî” nisbesi yazım kuralı ve okunuş açısından hatalı geçmekle birlikte tefsirinin dîbâce kısmında Ya'kûb b. Osmân b. Mahmûd el-Gaznevî el-Çerhî es-Serrezî³ şeklinde yazılmıştır. Özellikle tefsir ve diğer eserlerinin farklı nüshalarında çeşitli müstensihler arasında yazım hatasına düşülmüştür.

es-Serrezî nisbesinin yazılış şeklinde ise müstensihler arasında ihtilaf vardır. Yakub-ı Çerhî tefsirinin Mumbaî'da tıpkıbasımı yapılan bazı nüshalarında ise “Serrezî” nisbesi yerine “Serverî” kullanıldığını, benzer bir şekilde Mumbaî tıpkıbasıma tanıtım ve mukaddime kaleme alınarak İstanbul'da basılan bir nüshada da hakeza müellifin nisbesinin hatalı yazıldığını görmekteyiz.⁴ Berlin Eyalet Kütüphanesi,

¹ Tezkire hakkında bk. Aslıhan Erkmen, *İslam Dünyasında Biyografi Yazımı ve Resimlenmesi* (Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi, 2019), 159.

² Gulâm Server Lahûrî, bu eserinde Yakub-ı Çerhî hakkında da bilgi vermiş aynı zamanda da eserini 1281(1902) senesinde tamamlamıştır. Söz konusu eserde 1200 Veli'nin ahvalini şerh etmiştir. Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Arif Nevşahi, “Gulâm Server Lahûrî” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2019), Ek-2 145.

³ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, thk. Hasan Ali Muhammedî - Leyla Hâmâmî (Tehran: Fertâb, 2008), 2; Ya'kûb b. Osman b. Mahmûd el-Çerhî el-Gaznevî en-Nakşibendî Ya'kûb-ı Çerhî, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha ve'l-Mülk ilâ Âhiri'l-Kur'ân* (Fatih: 297.2 / Tefsir ilmi, Süleymaniye Kütüphanesi, 237854, 274), 1; Ya'kûb b. Osman b. Mahmûd el-Çerhî el-Gaznevî en-Nakşibendî Ya'kûb-ı Çerhî, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha ve min Sûreti'l-Mülk ilâ Âhiri'l-Kur'ân* (Süleymaniye Kütüphanesi: 297.2 / Tefsir ilmi, Ayasofya, 199381), 1; Ya'kûb-ı Çerhî Ya'kûb-ı Çerhî Ya'kûb b. Osman b. Mahmûd el-Çerhî el-Gaznevî en-Nakşibendî, *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî* (Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi: İslâm Dini-Tefsir Tercüme ve Teviller, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, 128979, 160), 1.

⁴ Mevlâna Yakub-ı Çerhî, *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî* (Mumbai: Haydarî, 1880), 2; Mevlâna Ya'kub-ı Çerhî, *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî* (Mumbai: Namî Kîramî Muhammedî Matbaa, 1931), 2; Mevlâna Yakub-ı Çerhî, *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî* (İstanbul: Yıldız, 1991), 2.

Prusya Kültürel Mirası, Avrupa dışı İslami el yazmalar bölümünde PPN863973132 numaralı ve 361 sayfa ihtiva eden el yazmada da “Serzî” olarak geçmektedir.

Bunların yanında Yakub- Çerhî , er-Rumî,⁵ Hisarî,⁶ et-Tebrîzî⁷ ve Nakşbendî⁸ nisbeleri ile de anılmıştır.

Mevlana Yakub-ı Çerhî, doğduğu köy olan Çerh'te 762 Hicri yılında dünyaya gelmiştir. Çerh köyü, Gazne şehrine bağlı olup günümüz Afganistan topraklarında bulunmaktadır.⁹ O dönemde en güçlü ve hâkim İslam devleti Timurlular olup, dönemin Türkistan diyarına hâkimdirler.¹⁰ Timurlular döneminde Nakşibendiyye tarikatının yanı sıra Hemedâniyye, Huttalâniyye, Nûrbahşiyye, Nimet İlahiyye, Safeviyye ve Hurûfiyye gibi sûfî tarikatlar mevcut idi.¹¹ Bu sebeple Çerhî'nin yetiştiği dönem, İslam düşüncesinin geliştiği, farklı akımlar ve farklı mezheplerin etkin olduğu bir zaman dilimidir.

Babürnâme'de aktarıldığına göre, Lûger'in en büyük köyü Çerh'tir. *Molla Yâkub* hazretleri bu Çerh köyündendir.¹² Lûger'in diğer bir şehri de Secâvend kentidir. *Tefsir-i 'Aynü'l-me'ânî, 'İlelü'l-vuķûf* ve ilmi Ferâiz (miras) hakkında *Risale-i Sirâciye* müellifi en-Secâvendî'nin¹³ türbesi de orada bulunmaktadır. Sultan Ebû Said (1451-1469),¹⁴ es-Secâvendî'nin (ö. 560/1165) türbesine büyükçe bir kubbe inşa ettirmiştir.¹⁵ Yukarıda zikrolunduğu üzere eski zamanlarda Çerh köyünün bir dönem Gazne'ye, bir dönem de Lûger'e bağlı olduğu ifade edilmektedir. Çerhî'nin doğum yeri olan Gazne vilayeti, Horasan bölgesinde önemli bir İslam merkezi olup,

⁵Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Huzzî (Medine: Mektebetü'l Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 407.

⁶Ahmed Hilmî Hocasade, *Hadîkatü'l Evliya* (İstanbul: Beyaz Lale Yayınevi, 2007), 47.

⁷Emek Üşenmez, “XVI. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Bir Kuran Tefsiri: Tercüme-i Tefsir-i Yakub-i Çerhî (H. 993/M. 1585)”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/3 (2014), 168.

⁸Mustafa b. Abdullah el-Küstantini el-Osmanî Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Bişar A'vad Marûf (Beirut: İslam El Yazma Eserler Araştırma Merkezi, 2021), 2/592; Ya'kûb-ı Çerhî, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha ve'l-Mülk ilâ Âhiri'l-Kur'ân* (Fatih, 237854); Ya'kûb-ı Çerhî, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha ve min Sûreti'l-Mülk ilâ Âhiri'l-Kur'ân* (Süleymaniye Kütüphanesi, 199381).

⁹Neynâme'yi Şerh eden ve Önsöz Yazan Muhammed Nezîr Râncâ Çerhî'nin Doğum Tarihini Yaklaşık 762 Yılı Olarak Beyan Etmektedir. Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Mevlâna Yakub-ı Çerhî, *Şerh-i Dîbace-i Mesnevî Mevlâna: Risale-i Nâfiye*, çev. Muhammed Nezîr Râncâ (Lahur: İştîyak-ı Müştak Matbaası, 2004), 27; Muhammed Sâdık Kusûrî, *Tezkire-i Nakşibendiyye-i Hayriyye* (Pişavur: Kütüphane-i Hayriyye, 2007), 342.

¹⁰Ahmet Cahid Haksever, *15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî* (Ankara Üniversitesi, Doktora, 2005), 10-11.

¹¹Hûman Mohammadî Sharafabad vd., “Guftman-ı Fikrî-Siyasî Tarikat-ı Nakşibendiye Der Asr-ı Timurîyan (h.771-913)”, *Mütaleât-ı Tarih-i İslam* 41 (2019), 160.

¹²Babür, *Babürnâme* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 2/213.

¹³Hayatına hakkında kapsayıcı malumat bulunmamaktadır. Rudolf Sellheim'in tanımlamasına göre Kâbil ile Gazne arasında bir köy olan Segâvend'de (Arapça'da Secâvend) doğmuş olmalı ki bu nisbe ile meşhur olmuştur. Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî'nin söz konusu miras ilmi ile ilgili eseri TDV'nin es-Secâvendî maddesinde yer almamaktadır. Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Tayyar Altınkulaç, “Ebû Abdillâh (Ebû Ca'fer) Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî (ö. 560/1165)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009).

¹⁴1424 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Timur'un torunu Muhammed b. Mirân Şah'tır. Çocuk ve gençliğini Timur İmparatorluğu'nun 4. Sultanı Türk matematikçi ve astronomi bilgini Uluğbey'in yanında geçirdi. Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Abdülkadir Yuvalı, “Ebû Said Mirza Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994).

¹⁵Mevlâna Yakub-ı Çerhî, *Neynâme*, thk. Halilullah Halilî (Afganistan: Encûmen-i Tarîh ve Edeb/Afganistan Akademisi, 1973), 96.

o dönemde farklı mezheplerin etkin olduğu bir dönemi yansıtır. Yakub-ı Çerhî'nin bu ortamda yetişmesi, ilmî birikimini ve farklı bilgi alanlarına olan katkılarını etkilemiştir.

Babürnâme'de, Çerhî'nin medrese eğitiminden geçtiğine dair önemli bir bilgi bulunmaktadır. Bu bağlamda Babür Yakub-ı Çerhî'den bahsederken, Çerhî'nin aldığı eğitim ve dini ilimlerdeki yetkinliğini vurgulamak amacıyla 'Molla Yakub' unvanını kullanmıştır.¹⁶ Fakat mevlana tabiri molla terimine nazaran daha üst düzey bir anlama sahiptir. Mevlana terimi genellikle İslam geleneğinde, özellikle de Mevlevîlik tarikatı ile ilişkilendirilen Mevlana Celâleddin Belhî'yi (ö. 672/1273) ifade etmek için de kullanılmaktadır.¹⁷ Aynı zamanda bu terim genellikle Celâleddin Belhî'nin öğretilerini, etkisini inceleyen ve yolunu takip edenler için de kullanılmıştır. Çerhî de bu minvalde, mesnevî ile ilgili *Neynâme* adı altında bir esere kaleme almıştır.¹⁸

Kaynaklarda Yakub-ı Çerhî'nin ailesi hakkındaki bilgilere az denecek derecede rastlamaktayız. Ailesine dair malumat, genelde kendi eserlerinin bazı kısımlarında verdiği kısa bilgilere dayanmaktadır.

Çerhî'nin kendi eserlerinden günümüze ulaşan bilgilere göre o, ilim sahibi dindar bir ailede yetişmiştir. Tasavvuf ilminde iyi yetişmiş bir âlim olan babasına tefsirinin birkaç yerinde “âlim” sıfatıyla atıfta bulunulmuş, takva sahibi olduğuna ve riyazetine dair birkaç yerde malumat vermiştir. Örneğin bir yerde şöyle der: Bir gün babamın yanındaydım, komşusunun evinden su getirmişlerdi. Su, yetimin tasında olduğu için tereddüt ederek içmedi. Yetimin tasından mı içeyim? Her kim ki yetimin tasından su içerse, o su onu yer bitirir. buyurdu. Çerhî bu sözleri ile babasının ehli riyazet olduğundan bahsetmiştir.¹⁹

Yine babasının kendisinden istediği bir uygulamayı Nebe' suresinin sonunda şöyle anlatır: اللهم اعتق رقابنا و رقاب آبائنا و امهاتنا من النار “*Ey Allah'ım, bizi ve babalarımızı, annelerimizi cehennemden azat et.*” Bu duayı babam Âmme suresinden sonra okumamı bana vasiyet etti.²⁰

Çerhî'nin Yusuf adında oğlunun olduğu ve babasının vefatının akabinde tekkesinde yerine oğlu Yusuf'un geçtiği bilinmektedir. Hâlihazırda Yusuf Çerhî Tacikistan'ın başkenti olan Düşenbe'nin yaklaşık 40 km yakınlığında bulunan Çürtek diye bilinen mevkide Timur'un türbesine benzer bir yapıda Kemer-Kûh'te içinde birkaç tane hücrenin de bulunduğu büyük bir Hangâh'ta metfun olduğu kaynaklar-

¹⁶ Babür, *Babürnâme*, 2/213.

¹⁷ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Reşat Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 29/441-448.

¹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Yakub-ı Çerhî, *Neynâme*; Yakub-ı Çerhî, *Neynâme*, çev. Ahmet Cahid Haksever (İstanbul: Erkam, 2013).

¹⁹ Ya'kub-ı Çerhî, *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*, 198-199.

²⁰ Yakub-ı Çerhî, *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*, 1991, 146.

da geçmektedir.²¹ Yine müellifimiz tefsirinde Meâric Suresi 5. ayeti çerçevesinde فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا (*Ey Muhammed*) *En güzel şekilde sabret.*²² diye. İlk önce ayete Farsça olarak anlam verdikten sonra, o öyle bir sabır ki içinde keder, kaygı ve yeis olmayan sabırdır” der. Yine o sabrın; وَقِيلَ هُوَ الرِّضَاءُ بِالْقَضَا بِمَا شَكُوهُ “*Kadere isyan-şikâyet etmeden razı olmak.*” olarak ifade edildiğini açıklamaktadır. Bu ayetin tefsiri minvalinde kâmil hüsn-ü surete ve güzel ahlaka sahip bir oğlunun 17 yaşına basmasına 4 ay kala vefat ettiğini, bu keder ve acıdan müteessir olarak mezarının başında oğluna dair şiir sarf ettiğini ifade etmektedir.²³

Hakîm Senâî’den şu şiiri okumuştur:

İki kıble ile tevhid yolunda gidilmez/yürünmez

*Yâ dost(Allah) rızası gözetilir yâ kendi hava ve hevesin.*²⁴

Ya’küb-i Çerhî’nin vefat tarihi konusunda kaynaklarda ihtilaf söz konusudur. Envaru’l Arifin gibi kaynaklarda genellikle 838 (1434) yılı olarak gösterilse de, bununla birlikte, çoğunlukla 851 (1447) yılında dünyaya göz yumduğu kabul edilmektedir. Müellifin vefat tarihi bazı kaynaklarda 838 (1434), 850 (1446) civarı veya 851 (1447) olarak aktarılmışsa da genel görüş 851 senesi olduğudur. Mezarı ise Hülgatû (هلغتو) köyünde Hisâr-ı Şâdmân mevkiinde bulunmaktadır.²⁵

Nefehâtü’l-üns ve *Reşahatu Aynü’l-Hayat* gibi irfanî rical ve tezkire türü kaynaklardan anlaşılmaktadır ki çocukluğunu ve ilk dini eğitiminin bir kısmını Çerh köyünde geçirmiştir. Akabinde ilim tahsili için farklı seyahatler gerçekleştirmiştir. Zahirî ve batınî yönden âlim sıfatını haiz olan, sûrî ve manevî rumuzlarını şahsında toplayan Çerhî başlarda bir müddet dönemin ilim merkezi olan Herat Camii’nde ve bir müddet Mısır diyarında ilim tahsili ile iştigal etmiştir.²⁶

Çerhî, ilim tahsili için uzun süre ikamet ettiği Mısır’da Sühreverdiyye tarikatının Zeyniyye kolunun kurucusu olan Şeyh Zeynüddin Hafî (ö.838) ile birlikte aynı

²¹ Sa’îd Nefîsî, *Tarihî Nazmü Nasr Der İrân ve Der Zebân-ı Fârisî* (İrân-Kûm: Furûğî Kitabevi, 1965), 1/778-779.

²² Meâric Suresi/5

²³ Ya’küb-i Çerhî, *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*, 55.

²⁴ Yakub-ı Çerhî, *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*, 1880, 55; Risaleyi tashih, ta’lik edip mukaddime yazan Rança mukaddime faslında hemen hemen Çerhî’nin hayatına dair bütün gelişimleri aktarmıştır. Bkz. Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ebdâliyye*, XVII.

²⁵ Muhammed Dârâ Şükûh, *Sefînetü’l-evliyâ’* (Laknav-Hindistan: Matba Namî Munshi Nawal Kishor, 1853), 80; Fahrüddin Ali b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Reşehât-ı ‘Aynü’l-hayât* (Kanfûr: Namî Gîramî Munşî Nul-Kişor, 1911), 65; Seyyid Muhammed Âbîd Nakşibendî Osmanî, *Envaru’l Arifin* (Dehlî: Cemal Pirinting Pirîs, 1936), 507; Arif Nevşahi, “Yakub-i Çerhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43/281-282.

²⁶ Ali b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Reşehât-ı ‘Aynü’l-hayât*, 65-68; Gulâm Server Lahûrî, *Hazînetü’l-aşfiyâ’* (Kabul: Ensarî Kütüthane, ts.), 1/566-567; Allame Muhammed Nurbahş Tevekkülî, *Tezkire-i Meşayihî Nakşibendiyye* (Lahur: Müştâk Ahmed, ts.), 185; Kusûrî, *Tezkire-i Nakşibendiyye-i Hayriyye*, 342; Osmanî, *Envaru’l Arifin*, 498; Yakub-ı Çerhî, *Şerh-i Dîbace-i Mesnevî Mevlâna: Risale-i Naîye*, 27.

ders halkasında bulunmuş ve dönemin ileri gelen âlimlerinden biri olan Mevlana Şihâbuddin Seyramî'ye talebelik etmiştir.²⁷

Yakub-ı Çerhî, Mısır'daki eğitimi sonrası 782/1380-81'de Buhara'ya gelmiş, oradaki ulemadan da fetva icazeti almıştır.²⁸ Yakub-ı Çerhî'nin Mısır'da aldığı eğitim, dönemin ilim merkezi olan bir yerde gerçekleşmiştir. Buhara ise dönemin Türkistan'ında önemli bir ilim merkezi olarak bilinirdi. Bu şehirdeki ulema, İslam ilimlerinin farklı alanlarında uzmanlaşmış ve Çerhî'nin yetişmesinde önemli rolleri olan ehil kişilerdi.

Buhârâ'da almış olduğu fetva icazeti, Çerhî'nin zahiri ilimlerdeki etkinliğini de göstermesi açısından önemlidir. Çünkü Yakub-ı Çerhî'nin hem Mısır hem de Buhara gibi önemli ilim merkezlerinde ilim tahsilinde bulunması, onun İslam ilimlerinde geniş bir bilgi birikimine sahip olduğunu ve yetkin bir âlim olduğunu göstermektedir.

Buhara'da tahsilini tamamlayıp icazet almasının akabinde ise tasavvuf yoluna adım atarak Türkistan'da dönemin meşhur mutasavvıf âlimi Nakşibendî tarikatı şâh-ı olan Hâce Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 791/1389) ile tanışıklığından sonra kendisinden gayet etkilenmiş ve tasavvufî terbiye niyetiyle yoluna intisap etmiştir. Bu vesilesi ile onun tasavvuf hayatının ilk hocasına şahit olmaktadır. Yakub-ı Çerhî'yi Şâh-ı Nakşibendî mürit olarak kabul ettikten sonra onu Alâeddin Attar'a havale etmiştir ve onun terbiyesi altında kemâle eriştiğini aktarılmıştır.²⁹ Bahâeddin Nakşibend'in vefatına kadar ona bağlı kalmış sonrasında 11 yıl süre boyunca Halifesi Alâeddin Attar'ın huzurunda mürit olmuştur.³⁰

Çerhî'nin arkasında bıraktığı tarikatın Türkistan'dan başlayarak diğer bölgelere de yayılmasında aktif rolü olan en önemli halifesi ise Ubeydullah Ahâr olarak ün kazanan Nâsırüddîn Ubeydullâh b. Mahmûd eş-Şâşî es-Semerkandî'dir (ö. 895/1490).³¹ Nakşî tarikatında ise Hâce diye tanınmaktadır. Nakşi tarikatının parlak dönemini Ebû Said'in Taşkent'ten Semerkant'a davet ettiği Nakşibendi tarikatının şeyhi Hoca Ubeydullah-ı Ahrar ile başlamış ve Câmî ile devam etmiştir.³²

2. Yakub-ı Çerhi'nin Eserleri

²⁷Nürüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, ed. Mehdi Tevhidî Pûr (İran: Mahmûdî, 1918), 399; Ali b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Reşehât-ı 'Aynü'l-hayât*, 68; Yakub-ı Çerhî, *Şerh-i Dîbace-i Mesnevî Mevlâna: Risale-i Naîye*, 27; Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ebdâliyye*, IV; Osmanî, *Envaru'l Arifin*, 498-499; Kusûrî, *Tezkire-i Nakşibendiyye-i Hayriyye*, 342.

²⁸Haksever, *15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, 37; Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ebdâliyye*, IV; Yakub-ı Çerhî, *Şerh-i Dîbace-i Mesnevî Mevlâna: Risale-i Naîye*, 27; Ali b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Reşehât-ı 'Aynü'l-hayât*, 65; Osmanî, *Envaru'l Arifin*, 499.

²⁹Muhammed Dârâ Şükûh, *Sefînetü'l-evliyâ'* (Âgra-Hindistan: Âgra Medrese Matbaası, 1853), 135-136.

³⁰Haksever, *15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, 60.

³¹Mehmed Şükrü Efendi, *Silsilename-i Turuk-i Aliyye* (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi: Hüdai Efendi, 01098), 73; Mevlâna Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ünsiye*, çev. Muhammed Nezîr Rânchâ (Lahur: Zahid Beşir Pirinterz, ts.), 55-56.

³²İsmail Aka, *Timur ve Devleti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 85,135; Hamid Algar, *Nakşibendîlik* (İstanbul: İnsan, 2007), 171-174.

Yakub-ı Çerhî, tasavvuf yolunu benimsemeden önce aldığı eğitimler sayesinde İslami ilimlerde derin bir bilgi birikimi edinmiş ve bu alanda yetkin bir kişilik kazanmıştır. Bu, onun ilerleyen yaşlarında ve tarikat sahasında bulunmasıyla birlikte, özellikle tefsir alanında eserler kaleme alarak günümüze kadar düşüncesinin ulaşmasına vesile olmuştur. Ayrıca, Şah-ı Nakşbendî'nin halifelerinden biri olması da dikkate değerdir. Bu durum, onun tasavvufi ve diğer alanlardaki faaliyetlerinin, hem akademik hem de pratik anlamda önemli bir etki bırakmasına katkı sağlamıştır.

Çerhî'nin çalışmaları incelendiğinde, tasavvuf, fıkıh ve tefsir başta olmak üzere birçok eser vermiş olduğu tespit edilmiştir. Çerhî farklı alanlarda eserler vermiş olsa da, özellikle tasavvuf konusunda yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Bu durum, hayatının sonuna kadar tarikat camiası içerisinde Nakşî şeyhi olarak hayat sürmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, eserlerini tasavvuf, çalışmamızın temelini teşkil eden tefsir ve diğer alanlar olmak üzere üç ayrı kategori altında değerlendirdik.

2.1. Tasavvufa Dair Eserleri

Mevlana Yakub-ı Çerhî, tasavvufa dair yazdığı eserlerinde kendi ekolünün öğretilerini, çeşitli tasavvufi konuları ve tartışmaları, şatahat türü ifadelerin incelenmesini, Melâmîlikle ilişkilendirilmiş kişilerin rubâî ve beyitlerinin açıklamalarını ele almıştır. Bu eserler geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.

a. Neynâme

Neynâme,³³ *Mesnevî*'nin ilk on sekiz beytinin ve bazı hikâyelerinin şerhinden oluşan Farsça bir risaledir. Eser, *Mesnevî* şerhlerinin en eski örneklerinden biridir. Halîlî tarafından tashih edilmiş ve 1973'te Abdurrahman Camî'nin *Risâle-i Nâ-iyye*'si ile birlikte Afganistan Akademisi tarafından yayımlanmıştır. 1978'de Kabil baskısı temel alınarak Urduca'ya çevrilmiş ve 2004'te Lahor'da yayımlanmıştır.³⁴ Eser, Haksever tarafından günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir.³⁵

b. Ünsiyye

Farsça yazılan *Ünsiyye*, abdestli olmanın faziletinden başlayarak çeşitli tasavvufi konuları ele alır. Eser metin muhtevası açısından Farsça olmakla birlikte birkaç bölüm ve bir hâtimededen oluşmaktadır. Birinci bölüm devamlı abdestli olmanın fazileti, ikinci bölüm hâfi zikir, üçüncü bölüm nâfile namazlar, dördüncü bölüm vukûf kalbî son olarak da hâtime kısmı, şeri'at, tarikat, helâl lokma, nefisle mücadele

³³ Yakub-ı Çerhî, *Neynâme*, 109; Mevlâna Yakub-ı Çerhî - Muhammed Nezîr Râncâ, *Tefsir-i Çerhî (Son İki Cüz)* (Lahur: İştîyak-ı Müştak Matbaası, 2011), 41; Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye*, 57; Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye* (Hüsrev Paşa: Süleymaniye Kütüphanesi, 277884); Muhammed Cevad Şems, "Şerhî Ahvâl ve Âsâr-ı Hâce Yakub-ı Çerhî Bâ Nakdî Çâp-ı Âhîr-i Tefsir-i ü", *Nâme-i Ferhengistan* 10/4 (ts.), 117.

³⁴ Yakub-ı Çerhî, *Tefsir-i Çerhî (Son İki Cüz)*. thk. Muhammed Nezîr Râncâ. Lahur: İştîyak-ı Müştak Matbaası, 3. Basım, 2011. 42.

³⁵ Eser 2013 senesinde Erkam yayınları tarafından basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çerhî, *Neynâme*.

le, nefyi mâsivallah, sünnette tabî' olmak ve min-cümle Şâh-ı Nakşibendi ve Alâeddin Attâr'dan kendini ulaşılan sözel ve fiili beyanları kapsamaktadır.³⁶ Bu eser Hz. Peygamber'in hayatından kesitler sunar ve Bahâeddin Nakşibendî'den gelen öğretileri aktarır. 2009'da Farsça ve Urduca olarak *Resâil- Hazreti Mevlana Yakub-ı Çerhî* adı altında yayımlanmıştır. Dehlî'de Muctebâî matbaası tarafından da basılmıştır. Çeşitli kütüphanelerde farklı isimler altında yazmaları bulunmaktadır.³⁷

c. Risâle-i Ebdâliyye

Eser, evliyâullahın vasıflarını ve mertebelerini ele alır.³⁸ Çerhî, bu risalede Mutezile ve Haşevîyye akımlarına karşı evliyanın varlığını savunur ve deliller sunar. Müellif, söz konusu eserini kaleme alırken Ali Hücûvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb* eserinden ilham almıştır.³⁹ Muhammed Nezîr Ranchâ'nın tashihiyle İran Pakistan Farsça Araştırmaları Enstitüsü tarafından 1978'de Pakistan'da yayımlanmıştır.⁴⁰

d. Havrâiyye (Cemâliyye Risâlesi)

Bu risâle Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın rubâîsinin şerhidir.⁴¹ Çerhî, Allah'ın Cemâl ve Celâl sıfatlarını ele alır. Söz konusu eserde Fatîha suresinin manasını da bu rubâî üzerinden açıklamıştır. Eserin sebep-i telifine gelince ise Çerhî tam da bu eserin dîbâce kısmında, sâdık bir dervîş ve uyumlu bir dostun isteği üzerine kaleme aldığına işaret etmektedir.⁴²

e. Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ

Farsça yazılan bu risale, Cenab-ı Allah'n isimlerini kısaca şerh etmektedir. Çerhî, bu eserde Esmâ-i Hüsnâ'nın sadece salt telaffuz edilen kelimelerden ibaret değil, aynı zamanda bu isimlerin gerçek hayatta kişinin davranışlarına yansımaları gerektiğini vurgular. Bu minvalde Esmâ-i Hüsnâ'nın anlamını hayatın içine nasıl yansıtılacağını ele alır.⁴³

f. Tarika-i Hatm-i Ahzâb

Eser, Kur'an'ı sünnete uygun olarak hatmetme çabasını anlatır. Çerhî, Kur'an'ın bölümlerinin düzenli okunmasını ve anlaşılmasını hedefler. Eser aslen mensur şekliyle yazılmış olup eserin manzum hali Mollâ Cemîl Resî tarafından ya-

³⁶ Mevlâna Yakub-ı Çerhî, *Ünsiyye*, thk. Nâdır Kerîmiyan Serdeştî (Tehran: Armağân, 2017); Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye* (Hüsrev Paşa, 277884); Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye*.

³⁷ Muhammed Nezîr Ranchâ, *Resâil-i Hazreti Mevlâna Yakub-ı Çerhî* (Hângâh-ı Sîraciye Nakşibendiyye-i Müceddediyye, 2009), 209-237.

³⁸ Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ebdâliyye*, 4.

³⁹ Yakub-ı Çerhî, *Neynâme*, 107; Şems, "Şerhî Ahvâl ve Âsâr-ı Hâce Yakub-ı Çerhî Bâ Nakdî Çâp-ı Âhîr-i Tefsir-i ü", 116.

⁴⁰ Haksever, *15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, 91.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nader Karimiyan, "Risâle-i Cemâliyye Mevlâna Yakub-ı Çerhî", *Fâsıl-nâme-i Mütaliat İran-ı İslâmî* 2/2 (2020), 87-99.

⁴² Ranchâ, *Resâil-i Hazreti Mevlâna Yakub-ı Çerhî*, 181.

⁴³ Ranchâ, *Resâil-i Hazreti Mevlâna Yakub-ı Çerhî*, 159; Muhammed Kazım Kehdûyî, "Pirî Çerh: Berresî Ahvâl ve Âşâr-ı Mevlâna Ya'kûb-ı Çerhî", *Şehid Bâhner Kirman Üniversitesi Edebiyat ve Ulumî İnsanî Dergisi* 25 (2009), 217.

zılmıştır.⁴⁴ Resî, nazm haline getirdiği bu eserin yazma nüshasını gördüğünü ve Hâfizuddin Buharî yazısı ile yazıldığını da belirtmektedir.⁴⁵

2.2. Tefsire Dair Eseri

Yakub-ı Çerhî'nin Fatiha suresi ve son iki cüzü kapsayan Farsça tefsiri, Nakşibendî silsilesi içinde önemli bir yer tutar. Yakub-ı Çerhî, Nakşibendî tarikatının önemli bir ismi olup, îşârî tefsir geleneği kapsamında değerlendirilen önemli bir tefsir yazmıştır. Her ne kadar Kur'an'ın tamamını kapsamasa dahi, bu eser alanın en önemli tefsirlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Çerhî'nin tefsiri, Fatiha suresi ve son iki cüz tefsirini kapsayan Farsça bir çalışmadır ve çeşitli adlarla anılmaktadır: *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*, *Tefsiru'l Fatiha*, *Tefsir-i Bî-Nukta*, *Tefsir-i Kelâm Rabbânî*, *Tefsiru'l Fatihatu's-Şerife*, *Tefsir-i Sure-i Fatiha ve Dû Cüz'î Âhir*.⁴⁶ *Silsile-i Hâcegân-ı Nakşibendiyye* yazarı el-Kazvînî tarafından *Tefsir-i Sure-i Tebâreke tâ Âhir* ismi ile anılmıştır.⁴⁷ Bize göre Çerhî tefsirinin tam adı *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha ve Sûreti'l-Mülk İlâ Âhiri'l-Kitâb*⁴⁸ şeklindedir. Çünkü müellif mukaddime kısmında eserden bu isimle bahsetmiştir.⁴⁹ Bu tefsir ilk defa 1870 miladî yılında Pakistan'ın Lahûr şehrinde basılmıştır.⁵⁰

Çerhî bu eserini hayatının son senesinde, söz konusu vefat tarihi olan 851 hicri senesinde tamamlamıştır.⁵¹ Yakub-ı Çerhî bu eserini zâhirî ve bâtinî bilgi birikimi ve donanımı ile ilmi seviyesinin zirvesinde kaleme almış, bu nedenle makbûl eserlerden sayılmıştır.

Tefsirinde zâhirî ve bâtinî bilgi birikimini kullanmış, ağırlıklı olarak eserinde *Keşşâf* ve *Kevâşî* tefsirlerini kullanımının yanı sıra özellikle eserini Farsça olarak yazdığını da ifade etmiştir.⁵² Çünkü Kur'an'ın yorumlanmasında ulûmu'l-Kur'an'la paralel olarak hedef kitlenin anlayabileceği şekilde/dilde yorumlanması önem arz etmektedir.

⁴⁴ Râncâ, *Resâil-i Hazreti Mevlâna Yakub-ı Çerhî*, 189.

⁴⁵ Râncâ, *Resâil-i Hazreti Mevlâna Yakub-ı Çerhî*, 189; Şems, "Şerhî Ahvâl ve Âsâr-ı Hâce Yakub-ı Çerhî Bâ Nakdî Çâp-ı Âhîr-i Tefsir-i ü", 117-118; Haksever, *15. Yüzyıl Bir Türk Süfisi: Yakub-ı Çerhî*, 95.

⁴⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2021, 2/592; el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 407; *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 12; Sharifjan Tacîbayov, "Mevlâna Yakub-ı Çerhî ve Tefsir-i ü", *Heftûmin Hamayiş-i Encûmen-i Tervic-i Zeban ve Edebiyatı Farsî* 3 (ts.), 69; Yakub-ı Çerhî, *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*, 1880; Yakub-ı Çerhî - Râncâ, *Tefsir-i Çerhî (Son İki Cüz)*; Üşenmez, "XVI. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Bir Kuran Tefsiri: Tercüme-i Tefsir-i Yakub-ı Çerhî (H. 993/M. 1585)", 170; Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ebdâliyye*, XXI.

⁴⁷ Muhammed b. Hüseyin Abdullah el-Kazvînî, *Silsile-i Hâcegân-ı Nakşibendiyye* (297.753 / Nakşibendiye ve kolları, Esad Efendi, 184984), 14b; Abdullah Sarı Efendi, *Semerâtu'l-Fuâd*, çev. Yakub Kenan Necefzade (Neşriyat Yurdu Yeni Şark Maarif Kütüphanesi, 1967), 140-141.

⁴⁸ El yazmalarda bu isimle kaydedilmiştir. Ayrıntılı bilgi içi bkz. Yakub-ı Çerhî, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha ve Sûreti'l-Mülk ve'l-Kitâb* (A.E. Farsça, Millet Kütüphanesi, 156548).

⁴⁹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 2.

⁵⁰ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, (Tehran: Fertâb, 2008) 12.

⁵¹ Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ebdâliyye*, XXI; Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ünsiye*, 57; Tacîbayov, "Mevlâna Yakub-ı Çerhî ve Tefsir-i ü", 69; Neşî, *Tarihî Nazmû Nasr Der İran ve Der Zebân-ı Fârisî*, 1/265.

⁵² Ya'kub-ı Çerhî, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha ve'l-Mülk ilâ Âhiri'l-Kur'an* (Fatih, 237854), 1.

Eser, Timurlular döneminde Farsça'nın yaygın kullanımı dikkate alınarak Farsça yazılmıştır. O dönemde Farsça, devlet ricâlinden toplumun her kesiminde en yaygın kullanılan dillerden biriydi ve Çerhî de eserini bu duruma uygun şekilde kaleme almıştır.⁵³

Çerhî, avâmdan havassa kadar toplumun her kesimine hitap eden esereler kaleme almıştır, özellikle tefsir eserinin mukaddimesine bakıldığında, bu konuyu kendi ifadesiyle detaylı bir şekilde izah ettiği görülmektedir.⁵⁴ Yakub-ı Çerhî'nin tefsiri, toplumun her kesimine hitap eden bir eserdir. Özellikle tasavvufî rumuzlar ve nükteler içerdiği için ilim ve hikmete talip olanların ilgisini çekmiştir. Eser, ta'vîz (Â'uzu Besmele) ile başlayıp Fatıha suresi ile devam ederek Nâs suresine kadar devam eder, ancak tam bir Kur'an tefsiri değildir; son iki cüzün tefsirinden müteşekkildir.

Çerhî'nin tefsiri, Nakşibendî tarikatının özelliklerini bariz bir şekilde taşır. Müfessir, tefsirinde evliya, meşâyih ve sülûk-ı Hâcegân'dan bahseder, tarikat terminolojisini sıkça kullanır. Eser, hem mensur hem manzum içerikler barındırması hasebiyle Farsça bilenler için daha cazip hale getirilmiştir.⁵⁵

Edirnevî ve Nüveyhizî'nin eserinde Çerhî'nin adı müfessirlerle birlikte zikredilirken Süleyman Ateş'in *İşârî Tefsîr Okulu* eserinde Şah-ı Nakşibend'in bir diğer halifesi Muhammed Pârsâ ve tefsir eseri anılırken, Çerhî de bizatihi işârî tefsir telif ettiği halde söz konusu eserde anılmamıştır.⁵⁶

Abulhamit Birişik, Çerhî'nin *Tefsiru'l Kur'an* adlı başka bir tefsiri daha olduğunu ve Hindistan'da basıldığını aktarmış, ancak bu bilgi kısmen yanlış olarak değerlendirilebilir.⁵⁷ Biz ise araştırmamız neticesinde bunun kısmen yanlış olduğunu kanısına vardık, Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn* eserinde Çerhî'nin hem Arapça hem Farsça eser telif ettiğine değinerek Arapça tefsir eserinin akabinde Farsça tefsirini dile getirir. Hindistan'da basıldığını zikrettiği tefsiri ise aslında çalışmamızın da konusunu teşkil eden *Tefsiru'l Fatıha* adlı Farsça tefsir eseridir.⁵⁸ Birişik'in aktardığının aksine Hindistan'da basılan Arapça tefsiri değildir. Sözü geçen Arapça tefsirinin izine bizde diğer araştırmacılar gibi rastlamış değiliz.

Nakşibendî tarikatının izlerini yoğun bir şekilde taşıyan *Tefsîr-i Çerhî* Türkistan'da yani günümüz Orta Asya'sında oldukça meşhur olmuş ve ilgi görmüştür. Henüz XVI. yüzyılda Hemedânî Hacı tarafından Orta Asya Türkçesine (Oğuz Türkçesine) tercüme edilmiştir.⁵⁹ Türkî ya da Türkçe tefsirler her ne kadar başlangıçta Arapça ve Farsça tefsirlerin etkisi altında şekillenmiş olsa da zaman akışı ile birlik-

⁵³ Aka, *Timur ve Devleti*, 106,133,135.

⁵⁴ *Tefsîr-i Ya'kub-ı Çerhî*, (Tehran: Fertâb, 2008) 2.

⁵⁵ Şems, "Şerhî Ahvâl ve Âsâr-ı Hâce Yakub-ı Çerhî Bâ Nakdî Çâp-ı Âhîr-i Tefsîr-i û", 114.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 212.

⁵⁷ Abdulhamit Birişik, "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri-Tebliğ ve Müzakereler-", *Tartışmalı İlmî Toplantı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Nuri Sevil Salonu, 2012), 231.

⁵⁸ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn: Min sadri'l-İslam hatte'l-asri'l-hadır* (Beyrut, 1409), I-II/741.

⁵⁹ Gülnaz Saidova, "Yâkub Çerhî'ye Âit Tefsirin Orta Asya Türkçesine Yapılan Tercümelei", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Dergisi* 14/32 (2013), 183.

te daha sonraları kendine özgü kisvelere bürünmüş, Türkî dillerini konuşan haklar tarafından bol istifadeli olmuştur. Üşenmez söz konusu tefsirin Orta Asya Türkçe'si üzerine kapsamlı bir çalışma gerçekleştirmiştir.⁶⁰

2.3. Tefsir ve Tasavvuf Alanı Dışında Kalan Eserleri

Tefsir ve tasavvuf dışında kalan diğer alanlarda da Yakub-ı Çerhî'ye atfedilen pek çok eser bulunmaktadır. Çerhî hakkında yapılmış önceki çalışmalardan farklı olarak, bu araştırmada müellifin daha önceki çalışmalarda yer almayan birkaç eserini tespit etmiş ve bu eserleri ilgili bölümde detaylı bir şekilde ele almış bulunmaktayız.

Yakub-ı Çerhî'nin çeşitli alanlarda kaleme aldığı eserler, onun geniş ilmi birikimini ve çok yönlülüğünü ortaya koymaktadır. Çerhî'ye nispet edilen bazı eserlerin kesin aidiyeti tartışmalıdır, özellikle biyografik ve tasavvufi eserler arasında bu belirsizlikler görülmektedir. Nefisî, Çerhî'ye ait olduğunu düşündüğü eserler arasında *Ünsiyye* risalesini tasavvufla ilişkilendirirken, *Revâih* adlı başka bir eseri de Çerhî'ye atfeder. Râncâ bu eserin Mevlana Yakub-ı Çerhî'ye aidiyeti konusunda şüphededir, Hicri 11. Yüzyılın başında vefat eden Molla Yakub Serraf-ı Keşmîr'inin de aynı isimde bir eseri olması hasebiyle isim ve eser benzerliğinden kuşkulandığıdır. Nefisî'ye geldiğimizde ise Tefsiri, Tasavvufta *Ünsiyye Risalesi*, *Revâih* ve *Şerh-i Rubâiyat*'ı Çerhî'nin telifleri arasında yer almaktadır tarzında listeler.⁶¹ Burada yine *Şerh-i Rubâiyat* adında farklı bir eserin Çerhî'ye aidiyetinden söz edildiğini görmekteyiz, kanaatimizce büyük ihtimalle bu eser *Cemâliyye* adı altındaki Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın rubâî'sinin şerhidir. *Rubâiyat* olarak çoğul zikredilmesi de Çerhî'nin bu eseri Hakim Senâî, Mevlana Celâleddin ve kendi mısraları ile zenginleştirmiş olmasından kaynaklı olduğunu düşündürmektedir.

Keşmir Üniversitesi Allâme Muhammed İkbâl Kütüphanesi 5890 numaralı kayıta Çerhî'nin *Magâzî-ün-Nebî* eserinin bir el yazma nüshası yer almaktadır.⁶² Eserin son sayfasında yer alan bilgilere göre Âsî Muhammed isimli müstensih tarafından Zilkade ayı 1269 hicri yılında Keşmîr'de istinsah edilmiştir. Bu eser Yakub-ı Çerhî'nin şairlik ve şiirle olan münasebetini daha da bariz bir şekilde açığa vurmaktadır. Eserin Yakub-ı Çerhî'ye aidiyetinde hiçbir kuşku bulunmamaktadır. Çünkü müstensih söz konusu eserin Çerhî'ye ait olduğunu eserin son kısmında açıkça dile getirmektedir. Çerhî'nin bu eserini esere vukufiyetleri olmadıkları için bizden önceki araştırmacılar dile getirmemişlerdir.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Emek Üşenmez, *Mevlana Yakûb-i Çerhî: Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri*, ed. Rabia Şenay Şişman (İstanbul: Bilge-Türk, 2019).

⁶¹ Nefisî, *Tarihî Nazmû Nasr Der İran ve Der Zebân-ı Fârisî*, 1/265; Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ebdâliyye*, XXIII.

⁶² Yakub-ı Çerhî, *Magâzî-ün-Nebî* (Kashmir University, Allame Iqbal Library, 5890).

Yakub-ı Çerhî'nin *Şerh-i Nisâbü's-şıbyân* adı altında bir eseri daha bulunmaktadır.⁶³ Çerhî'nin bu eseri Ebû Nasr Ferâhî'nin (ö. 640/1242) çocukların Arapça'yı kolay öğrenmeleri için kaleme aldığı *Nisâbü's-şıbyân* adlı Arapça-Farsça manzum lügatinin şerhidir. Bu eseri 2019 yılında Nâdir Kerîmiyan Serdeştî tarafından tas-hih edilerek ve mukaddime yazılarak neşredilmiştir.⁶⁴

Nezir Râncâ Farsça'dan Urduca'ya tahkik çalışması ile birlikte naklettiği Çerhî'nin tefsir eserinin mukaddime bölümünde Yakub-ı Çerhî'nin Özbekistan'da bulunan *Ashâb ve Alâmât-ı Kiyâmet* adlı risalesinden bahsetmektedir. Bu eser elinde olmayıp Çerhî araştırmacı vasfıyla sadece üzerine çalışma yapamadığı tek eserin bu olduğunu açıklamaktadır. Söz konusu eserin yazması, Taşkent, Şarkşi-naslık Kurumu yazmalar bölümünde 5478 numarada yer almaktadır.⁶⁵

Hadis alanında önemli eserlerinden biri olan *Misbâhu Muktebes mine'l-Mesâbih*, Süleymaniyye Kütüphanesi'nde yer almakta olup, Aşir Efendi Koleksiyonu 197794 numaralı kayıtlı eserimiz 37-90 yaprakları arasında her sayfası 13 satırdan müteşekkil olan hoş nesih yazısı ile yazılmıştır. Her sayfasında açıklamalı haşiyeler bulunmaktadır. Bu eserin hemen akabinde ise aynı müstensih yazısı ile Çerhî'nin *el-Hadîsu'l Erbâ'in* isimli 40 hadis açıklaması yer almaktadır. Her iki eserde de müstensihî zikredilmemekle birlikte eserler 942 hicri senesinde istinsah edilmiştir.⁶⁶

Çerhî'nin hadis alanında kaleme almış olduğu bir diğer eseri de yukarıda bahsi geçtiği üzere *Erba'üne Hadîsen* eseridir. Söz konusu eserin derkenarlarında haşiyeler kısa açıklamalar bulunmaktadır. Birinci hadis; "Her kim ki kalpten Lâ ilâhe İllallâh, Muhammedur Rasûlullah şehadet getirirse Allah onun bedenini cehennem haram kılmıştır." Sonuncu yani kırkıncı ise; "Beni sevene, benimle oturup kalkana, beni ziyaret edene ve benim yolumda olana sevgim vacip olmuştur." hadisi olup eser bu rivayetle bitmiştir. El yazma haliyle ve 197795 numarada kayıtlı olan bu eser 90-96 yaprakları arasında yer almaktadır.⁶⁷

Çerhî'nin İslam hukuku ve miras ilmi üzerine kaleme aldığı *Risâle der 'İlm-i Ferâ'iz*, onun fıkıh ilmindeki yetkinliğini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Bu eserin bir el yazma nüshası Taşkent'teki Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde "nr. 8830, vr. 8b-31a" şeklinde kayıtlı bulunmaktadır.

Müellife aidiyeti söz konusu olan başlıca diğer eserler şunlardır; *Mehâricu'l Hurûf*, *Esâmî Meşâyih-i Kirâm*, *Risâle İrfân ve Tasavvuf* ve *Mecmûe-i es-Seyr Der Sü'lûk'tır*.⁶⁸ Son kısımda zikrettiğimiz eserlerin bazısının Çerhî'ye aidiyetinde şüphe

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakub-ı Çerhî, *Şerh-i Nisâbü's-şıbyân*, thk. Nâdir Kerîmiyan Serdeştî (Tehran: Armağân, 2019).

⁶⁴ Detaylı bilgi için bkz. Çerhî, *Şerh-i Nisâbü's-şıbyân*; Nevşahi, "DİA".

⁶⁵ Yakub-ı Çerhî - Râncâ, *Tefsir-i Çerhî (Son İki Cüz)*, 20.

⁶⁶ Ya'kûb b. Osman b. Mahmûd el-Çerhî el-Gaznevî en-Nakşibendî, *Misbâhu Muktebes mine'l-Mesâbih* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 197794).

⁶⁷ Ya'kûb b. Osman b. Mahmûd el-Çerhî el-Gaznevî en-Nakşibendî, *Erba'üne Hadîsen* (Süleymaniye Kütüphanesi/Aşir Efendi Koleksiyonu, 90-96 yk., 197795).

⁶⁸ Karimiyan, "Risâle-i Cemâliyye Mevlâna Yakub-ı Çerhî", 90-91.

olmakla birlikte bahsi geçen telîfâtları ile birlikte ve bütün eserleri ışığında Çerhî'yi *Kesîru-t-Telîf* olarak nitelendirmek mümkündür.

3. Yakub-ı Çerhî'nin Tefsiri

Tefsir-i Yakub-ı Çerhî, müellifin tasavvufi hayatı ve İslamî ilimlerdeki yetkinliği hasebiyle îşârî ve rivayet tefsiri özelliklerini bir arada sunmaktadır. Çerhî, eserinde tasavvufi unsurları şeriatla uyumlu bir biçimde entegre ederken, ayetleri zahirî anlamlarıyla birlikte ele almakta ve dil bilgisi, kelime analizi gibi yöntemlerle tefsir etmektedir. Yer yer şeriatın önemine dair atıflarda bulunur. Şeriatı başkalarına ulaştırma konusunda kişinin cimri davranmamasını salık verir. "Allah'ım bizleri şeriat, tarikat ve hakikat üzere eyle", diye dualarda bulunur. Hatta A'lâ Sure-sinde geçen فَذَكِّرْ kelimesini, "Kur'an'ı ve şeriatı va'z et!" şeklinde tefsir eder.⁶⁹

Müellif, genelde ayetlerin açıklanmasında kendi yorumunun akabinde, önceki müfessirlerin eserlerine, özellikle Keşşaf gibi önde gelen tefsirlere ve hadislerle başvurmaktadır.

Yakub-ı Çerhî'nin tefsirini diğer îşârî tefsirlerden ayıran bariz bir özelliği ise hemen hemen her ayetin tefsiri veya sure tefsirinin sonunda, üzerinde durduğu konuya dair muhataplara hitaben, "senin nasibin...", "burada dervişin nasibi⁷⁰ şudur ki...", "Vaiz'in nasibi...", "Aşık'ın nasibi...", "Müminin nasibi...",⁷¹ gibi ifadelerle çıkarımlarda bulunarak insan-ı kâmil olma süreci içinde bulunan bireyler için özgün yorumlar yapmasıdır.⁷²

Bir diğer özelliği de tefsirinin çokça Kur'an kıssaları barındırmasıdır. Müellif lüzum gördüğü veya ayetin konu, muhtevasına uygun bulduğu yerde ilgili kıssayı hem sebab-i nüzulü ile hem de müstakil olarak zikreder. Örneğin Sâlih (a.s.,), Yûnus (a.s.,) ve Firavun⁷³ kıssaları müstakil örneklerindedir.⁷⁴ Müfessir, kıssaları sıkça ve geniş yelpazede eserine dâhil ederek ayetlerin bu kıssalarla nasıl ilişkilendirilebileceğini göstermektedir.

Çerhî, ayetleri anlamlandırmak ve muhatap kitle için daha anlaşılır zemine oturtmak için Mevlana, Senâî Gaznevi gibi şairlerin şiirlerine ve kendi şiirlerine sıklıkla başvurur. Tefsiri, ahlaki öğütlerle zenginleştirir ve okuyucularını dini öğretileri hayata geçirmeye teşvik eder.

Örneğin bir bölümde Çerhî şu ifadelerle seslenir: "Ey kardeş! Sana da soracaklardır; herhangi bir vaiz sana gelerek neyin haram neyin de helal olduğunu söylemediler mi? Her ne kadar çok uyarıya rağmen amel etmiyorsan, iş senin için daha

⁶⁹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 80,140,156.

⁷⁰ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 9.

⁷¹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 10.

⁷² Yazar sufiyane hitaplarında kendi zatına da hitap ederek; benim ve senin nasibin kötülüklerden tevbe ederek zulümden uzak durmaktadır. demiştir. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 46.

⁷³ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 23-24.

⁷⁴ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 36-46.

da zorlaşır. Çok ilim sahibi olup da amel etmiyorsan vay senin haline." Bu ifadelerle Çerhî okuyucularına dini bilgilerin yalnızca öğrenilmesinin yeterli olmadığını, aynı zamanda bu bilgilerin hayata geçirilmesinin de zorunlu olduğunu hatırlatmaktadır.⁷⁵

Ayrıca, tarihî figürleri tefsirinde kullanarak ayetlerin evrensel mesajlarını tarihî ve sosyolojik bağlarıyla güçlendirir.⁷⁶ Çerhî, tefsirinde okuyucularını sık sık uyarmakta ve dini öğretiler konusunda hassasiyet göstermelerini tavsiye etmektedir. Bu bağlamda, uyarıcı nitelikteki ifadeleriyle eserin etkileyiciliğini artırmakta ve okuyucularını düşünmeye sevk etmektedir.

Velîd b. Mugîre ve Firavun gibi tarihî figürler üzerinden yaptığı açıklamalarla Kur'an'ın evrensel mesajlarını tarihî olaylarla pekiştirir. Bu gibi yaklaşımlar, okuyucunun ayetleri daha geniş bir perspektifte değerlendirmesini hedeflemeyi amaçlamaktadır. Örneğin, Velîd b. Mugîre'nin aslında veled-i zina olduğunu babasının ise 18 yıl aradan sonra kensinin oğlu olduğunu itiraf ettiğini ve oğulluğa kabul ettiğini aktarır.⁷⁷

Yakub-ı Çerhî'nin tefsir ve te'vil kavramlarını nasıl ele aldığı tefsir anlayışını ve yaklaşımını anlamak açısından önem arz etmektedir. Müfessir, tefsir ile te'vil arasında belirgin bir ayırım yapmamakla birlikte, eserinin birkaç yerinde te'vil konusuna değinmiştir. Kalem Suresi'nin başındaki hurûf-ı mukattaa tefsirini ele alırken, bu harflerin anlamları konusunda iki ana görüş olduğunu belirtir. Birinci görüşe göre, bu harfler Kur'an'ın müteşabih konularından olup, ilahi sırlar içermektedir. Bu görüşü benimseyenler, bu harflerin anlamlarının bilinmeyeceğini ve sadece iman edilmesi gerektiğini savunurlar. İkinci görüş ise, bu harflerin anlamlarının bilinebileceğini savunur ve Çerhî, bu görüşü benimseyen ulemâ ve urefâ'nın hurûf-ı mukattaa konusunda te'vil yaptıklarını ifade eder.⁷⁸

Çerhî, tefsirinde bizatihi te'vile giderek te'vil yöntemini açıkça benimsemekte ve bazı ayetleri bu yöntemle yorumlamaktadır. Örneğin, Cin Suresi 26. ayetini te'vil ederken, burada kastedilen gaybın tamamı değil, yalnızca bir türü olduğunu belirtmiştir. Müfessirin, te'vil kavramını farklı açılardan ele alarak çok yönlü kullanması dikkat çekicidir.⁷⁹ Müfessirin te'vil kavramını çok yönlü bir biçimde kullanması dikkat çekicidir. İmam Mâtürîdî'nin açıklamasına göre, "Allah bilir" kaydını düşmeksizin yapılan tercihlerin tefsir anlamına gelmektedir.⁸⁰ Aksinin de te'vil manasında olduğunu söyleyebiliriz. Bu minvalde Çerhî, *و الله أعلم* (ve Allah en iyisini bilir). *و الله تعالى أعلم* (ve Allahû Teâla en iyisini bilir).⁸¹ kaydını düşerek te'vile başvurur.

⁷⁵ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 13.

⁷⁶ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 26,95.

⁷⁷ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 26.

⁷⁸ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 22-23.

⁷⁹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 76.

⁸⁰ Veysel Gengil, "Mâtürîdî'de Tefsir Te'vîl Ayrımı Meselesi", *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (2019), 812.

⁸¹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 8,38,120.

Çerhî, zahirî tefsir yöntemi ile ayetlerin açık anlamlarını ve şer'î hükümlerini açıklarken, batınî tefsir ile de ayetlerin derin, manevi ve sembolik anlamlarını açıklamayı amaçlar. Bu iki yöntemi dengeli bir şekilde kullanarak, okuyuculara ayetlerin hem zahirî hem de tasavvufî boyutlarını sunmaktadır.

Çerhî'nin tefsiri, rivayete büyük önem vermektedir. Örneğin, tefsirinin mukaddimesinde Eûzü Besmele tefsirini yaparken, Abdullah İbn Abbas'tan yaptığı rivayetlerle eserinde rivayete verdiği önemi ortaya koyar. İbn Abbas'ı müfessirlerin şahı olarak tanımlaması ve söz konusu tanımlama Çerhî'nin kendisi için tefsir sahasındaki otoritesini ve metodolojisini anlamamıza yardımcı olur. Çerhî, tefsirinin başında tefsire başlarken sünnete ittiba ile başlar. Tefsirinin dibace kısmını bitirdikten sonra, "Kur'an'ın anahtarı besmeledir," hadisine sadık kalarak tefsirine giriş yapar. Kur'an'ın tefsir edilmesinde bu yöntemi benimser. Yakub-ı Çerhî'nin tefsirinde işârî tefsirin yanı sıra rivayete de oldukça önem verdiği aşikârdır. Abdullah İbn Abbas'tan aşağıdaki şekliyle rivayette bulunmaktadır; "Bil ki ey azizim! Müfessirlerin Şâh-ı Abdullah İbn Abbâs, "Kur'an-ı yüceltmek *أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ* okumaktır. Kur'an'ın anahtarı ise *بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* ile başlamaktır. Yine bir rivayette gelmiştir ki, Kur'an'ın anahtarı Allah'ın adını anmaktır: *بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* demektir. Fakîr de istiyor ki sözün başlangıcı bu iki vaatle müzeyyen olsun."⁸²

Çerhî'nin tefsir metodolojisi, zahirî ve batınî anlamları dengeli bir şekilde ele alarak, Kur'an ayetlerini analiz eder. Ayetlerin dil bilgisel analizini yaparak, kelimelerin anlamlarını ve bağlamlarını açıklar. Kur'an kıssalarını tefsirinde kullanarak, ayetlerin tarihî ve sosyolojik boyutlarını da vurgular. Tefsirinin sonunda "Allah en iyisini bilir." ifadesini kullanarak bilginin kaynağının yalnızca Allah olduğunu hatırlatır.⁸³

Yakub-ı Çerhî'nin tefsiri, Kur'an'ın çok yönlü bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunan, rivayet ve işârî tefsir yöntemlerini dengeli bir şekilde kullanan bir eserdir. Müellifin eseri, Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

4. Kullandığı Kaynaklar ve Referanslar

Yakub-ı Çerhî'nin tefsirinin kaynakları üzerine yapılan incelemeler, onun hadis literatürüne ve kendinden önceki âlimlerin eserlerine büyük ölçüde önem verdiğini göstermektedir. Müfessirin ismen zikrettiği eserler ve müellifleri ile birlikte eserinde 30'dan fazla kaynağa başvurduğu tespit edilmiştir. Çerhî'nin tefsirinde, zikredilen ve zikredilmeyen çeşitli kaynaklardan faydalanılmıştır. Bu çalışmada, Çerhî'nin tefsirine temel teşkil eden literatür genel hatlarıyla ele alınacaktır.

⁸² İran el yazma nüshası, Yakub-ı Çerhî, *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*, 18979, 1.

⁸³ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 8,38,120.

Yakub-ı Çerhî'nin tefsiri, tasavvufî bir özellik taşıması nedeniyle, sık sık mu-tasavvif zatların eserlerine ve görüşlerine başvurmaktadır. Cüneyd-i Bağdâdî'nin işârî yorumları ve Horâsân'ın tasavvuf temsilcilerinden et-Tirmizî'nin hadis riva-yetleri, Çerhî'nin tefsirinde öne çıkan örneklerdendir. Ayrıca, hadis kaynakları ara-sında Sihâh-ı Sitte, Mukâtil b. Süleyman, İmam Mâtürîdî ve Ebü'l-Leys'in *Tenbihü'l-gâfilîn* adlı eseri önemli bir yer tutmaktadır. Çerhî, tasavvufî tefsirlerde Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsîr* ve Kuşeyrî'nin *Leṭâ'ifü'l-işârât* gibi eserlerinden de sıkça fayda-lanmıştır. Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsiri ve Hanefî fıkıh kitapları da tefsirinde baş-vurduğu önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca, Senâî Gaznevî ve Cela-leddin Rumî gibi şairlerin şiirleri ile tasavvuf büyüklerinin görüşlerine de eserinde sıkça yer vermiştir.

Esas olarak *Tefsir-i Yakbu-ı Çerhî*'nin kaynakları şunlardır:

Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ile başlayan bu silsilede, Bağdâdî'nin eseri be-lirtilmemiş olup, onun işârî yorumlarına atıflar yapılmıştır. Cüneyd-i Bağdâdî için *seyyid-i Tâîfe* (taifenin/tasavvufun önderi) lakabını kullanmıştır.⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî (ö. 320/932) *Nevâdirü'l-uşûl fî ma'rifeti aḥbâri'r-Resûl* adlı eseriyle yer alırken, Tirmizî'den Şeyh Muhakkik Hâce olarak bahseder.⁸⁵ Yine Ebü'l-Leys'in *Tenbihü'l-gâfilîn*'i⁸⁶ ve altı güvenilir hadis literatü-ründen oluşan *Sihâh-ı Sitte*⁸⁷ aynı isimle ve bunun derlemesi olan *Mesâbih*⁸⁸ ve *Sahîh-i Müslim*⁸⁹ eserleri kaynaklık teşkil eden hadis eserleri arasında yer almak-tadır. Kur'an'ı baştan sona tefsir eden müfessir ve âlim olan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ve eseri Çerhî'nin sıkça başvurduğu kaynaklar arasındadır.⁹⁰

Yakub-ı Çerhi, tefsirinde İmam Mâtürîdî'den (ö. 333/944) alıntılar yapmış ve onun hakkında övgülerde bulunmuştur. Çerhî, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî es-Semerkandî'yi 'ümmetin başı' ve 'ehlisünnetin ve ümmetin lideri' olarak tanımla-mıştır.⁹¹

Ebü'l-Leys el-Semerkandî⁹² (ö. 373/983) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*⁹³ eseriyle ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021) ise *Hakâiku't-Tefsîr*⁹⁴ adlı eseriyle

⁸⁴ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, (Tehran: Fertâb, 2008) 7,34.

⁸⁵ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 98,105.

⁸⁶ Kiyâmet ânı ile ilgili İsrâfil a.s.'ın sur'a kaç defa üfleyeceğine dair bu eserden hadis rivayet etmektedir. Yine bu eserden cahennemliklerin ahvalini anlatır. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 47,118.

⁸⁷ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 80.

⁸⁸ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 33,46.

⁸⁹ Cin suresinde bu hadis eserinden alıntı yapar. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 68.

⁹⁰ Çerhî'nin Mukâtil b. Süleyman'ı kaynaklar sık sık kullandığını gözlemlemekteyiz. Ayetlerin tefsirinde onun görüşüne önem vermiş ve kullanmıştır. Mürselât suresi 49. Ayeti tefsirini " O gün, yalanlayanların vay haline!" bunun dünyada olacağına dair görüşüne yer vermiştir *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 101,105,111.

⁹¹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 135,137.

⁹² *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 33.

⁹³ Ebü'l-Leys'in Tefsiri, içerdiği tasavvufî yorumlar sebebiyle işârî tefsir olarak adlandırılrsa da sûfî-fikhî bir yönetime sahiptir. Rivayet ağırlıklı eserde yazar kendi yorumlarını "kâle'l-fakîh" şeklinde belirtmiştir. Ese-rin Şehâbeddin İbn Arabşah, Mûsâ İznîkî ve Ahmed-i Dâî'ye izâfe edilen Türkçe çevirileri günümüze ulaşmış-tır. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (2009).

⁹⁴ Ebû Abdurrahman Sülemî, *Hakâ'iku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmran (Beirut: Darul Kütübî'l İlmiyye, 2001).

tefsirde kendine yer bulmuştur.⁹⁵ Örneğin, Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye*'de Sülemi'nin *Hakâiku't-Tefsîr*⁹⁶adlı eserinden zikirle ilgili bir söz nakl eder.⁹⁷ Kullandığı kaynaklarda anlaşılmaktadır ki Çerhî'nin tefsir alanındaki vukufiyeti çok barizdir, özellikle de işârî tefsir sahasında ister söz konusu alanın önde gelenlerini takip etmesi ister bu alanda işârî tefsir mahiyeti taşıyan eser kaleme alması ile yetkin bir şahsiyettir.

Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Leṭâ'ifü'l-işârât* eseriyle kaynaklar arasında yer bulurken,⁹⁸ Çerhî'nin atıfta bulunduğu, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 468/1076) *el-Vasîf*⁹⁹ tefsirini de burada zikretmek gereklilik arzeder.¹⁰⁰ Her ne kadar Çerhî'nin tefsirinde ismen Nîsâbü'rî'nin *el-Vecîz* ve *el-Basîṭ* tefsirlerini zikredilmese Çerhî'ye kaynaklık etmiş olması uzak bir ihtimal değildir.

Buruc suresinde *Tefsir-i Kâdî Abdüssamed Gaznevî* diye müellifin adıyla bahsettiği esee Ashâb-ı Uhdûd kıssasını anlatırken dayanmıştır.¹⁰¹ Begavî (ö. 516/1122), *Me'âlimü't-tenzîl*,¹⁰² Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseffî (ö. 508/1115) *Tebşîratü'l-edille*¹⁰³ eserleriyle yer alır. Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd el-Gazmînî (ö. 658/1260) *Ḳunyetü'l-fetâvâ*¹⁰⁴ eseriyle, Neseffî (ö. 537/1142) *et-Teysîr fî ('ilmi)'t-tefsîr*¹⁰⁵ eseriyle kaynaklar arasında yer alır. Her ne kadar Çerhî'nin tefsirinde *Teysîr*'in müellifi zikredilmese de tefsirin bir yerinde Neseffî'ye gönderme yaparak "Sâhib-i Manzume" diye bahsetmektedir.¹⁰⁶ Tam adı *el-Manzûmetü'n-Neseffîyye*¹⁰⁷ olan eser Hanefîler arasında meşhur olan muhtasar bir fıkıh metnidir.

Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr el-Fergânî el-Mergînânî (ö. 593/1197) *el-Hidâye* eseriyle tefsirde kullanılmıştır. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî¹⁰⁸(ö. 538/1144) *Keşşâf*¹⁰⁹ tefsiriyle, el-

⁹⁵ Kalem suresinde Sülemî'nin tefsirinden bid'at ehli ile ilgili rivayete yer vermiştir. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 25.

⁹⁶ Sülemî serinde kendi yorumlarından ziyade daha önceki sûflerle çağdaşı sûflerin yorumlarına yer vermiştir. Mehmet Selim Ayday, "İşârî Tefsir Mukaddimeleri Üzerine Bir Değerlendirme: Tüsteri, Sülemi ve Kuşeyrî Örneği", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2021), 1112-1125.

⁹⁷ Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye*, 28-29.

⁹⁸ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 50.

⁹⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî el-Mettûyî Vâhidî, *el-Vasîf fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 373087).

¹⁰⁰ Yazar, Hâkka suresini tefsir ederken Besmele ile Hz. Peygamber'den el-Vasîf tefsirinde şöyle gelmiştir diyerek hadis rivayetinde bulunmuştur. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 50.

¹⁰¹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 150.

¹⁰² Ferrâ el-Begavî, *Tehzibu Tefsiri'l-Begavî: Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyad: Dâr-Tayyîbe, 2009).

¹⁰³ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 12.

¹⁰⁴ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 74.

¹⁰⁵ Ebü Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseffî es-Semerkandî en-Neseffî, *et-Teysîr fî't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş (Beyrut: Darü'l-Lübâb: Yazma Eserleri İhya ve İlmi Araştırma Yayınları, 2019).

¹⁰⁶ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 115.

¹⁰⁷ Ebü Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseffî es-Semerkandî en-Neseffî, *Hasrul Mesâil ve Kasrud-delâil*, thk. İmad Kadri el-İyadî (Beyrut: Mektebe Darü'l-fecr, 2019).

¹⁰⁸ "وما في الكشاف اول تأمل و تعلم" şu sözlerini eserin müellifi hakkında sarfetmiştir. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 32.

¹⁰⁹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 35,49.

Yemenî (ö. 750/1349) *Şerhi Keşşâf* eseriyle kaynaklık ederken, eserde bu kaynaktan üç defa alıntı yapılmıştır.¹¹⁰

Ebû Nasr Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed el-Attâbî el-Buhârî (ö. 586/1190) *Tefsîrü'l-Attâbî*¹¹¹ eseriyle tefsire kaynaklık etmiştir.¹¹² Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf el-Kevâşî el-Mevsilî (ö. 680/1281) *Tefsir-i Kevâşî* eseriyle yer bulmuştur. Çerhî, mukaddimesinde tefsir eserini yazarken müritlerinin *Keşşâfın* yanı sıra *Kevâşî*¹¹³ tefsirinden derleyip kendilerine bir tefsir yazma isteğinde bulduklarını vurgulamıştır.¹¹⁴

Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl (Tefsir-i Beyzâvî)* eseriyle, Muhammed ibn Mahmud el-Mervazi en-Nîsâbûrî el-Gaznevi (ö. 1203) *Tefsir el-Besâîr* eseriyle,¹¹⁵ Ebû Sa'id Hanefî ve İbnü'l-Fazıl Ahmed ibn Ebü'l-Yemen (ö. 715) *Lisânüt-Tenzîl* eseriyle tefsirde alıntılanmıştır.¹¹⁶ Söz konusu eserle ilgili ise kaynaklarda bu isimi taşıyan bir tefsir hakkında hiç bilgiye rastlayamadık. *Keşfü'z-Zunûn* sahibi söz konusu eseri tefsir alanıyla ilgili bir eser olarak kaydetmiş ve müellifini belirtmemiştir.¹¹⁷ *Tabakatü'l-müfessirin*'de ise *Lisânu't-Tenzîl* tefsiri İbnü'l-Fazıl adıyla tanınan Ahmed b. Ebü'l-Yemen'e (ö. 715) ait bir eser olarak zikredilmektedir.¹¹⁸ Çerhî, eserinin birkaç yerinde *Me'âlimü't-tenzîl* adlı eserin Fahriddin er-Razi'ye ait olduğunu belirtmiştir. Çerhî, Miraç gecesine ilişkin görüşlerini bu kaynağa atıfta bulunarak dile getirmiştir.¹¹⁹

Hâce Muhammed Pârsâ Buhârî (eseri ve tarihi belirtilmemiş) risâleler ve şiirlerle,¹²⁰ Ebû Hafs Şerefüddîn Ömer b. Alî es-Sa'dî el-Hamevî el-Mısrî (ö. 632/1235) Arapça şiirlerle¹²¹ esere katkıda bulunmuş, müellif Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735)¹²² gibi zatlardan alıntıda bulunmuştur.

¹¹⁰ Birinci nakil olarak, Yemenî'nin şerhinden بِمَاءٍ مَّعِينٍ ... "...bir akar su" ifadesinin tesfirinde doktor olan yada eski deyimle Tabîb olan Muhammed İbn Zekeriyâ hakkında bir hadiseyi anlatmaktadır. İkinci olarak da, Yağmurun göklerden geldiği görüşünü aktarmıştır. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 22,115.

¹¹¹ Ebû Nasr (Ebü'l-Kâsım) Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Buhâr el-Attâbî, *Tefsîrü'l-Attâbî* (Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 385951).

¹¹² Attâbî tefsire binaen Mâûn suresinin kimin hakkında indiği konusunda bilgi vermektedir. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 198.

¹¹³ Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-Mavsîlî, *et-Telhîs fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîz*, thk. İmad Kadri el-İyadî (Birleşik Arap Emirlikleri: Darü'l Beşîr, 2019).

¹¹⁴ Ya'kub-ı Çerhî, *Tefsîru Süreti'l-Fâtîha ve min Süreti'l-Mülk ilâ Âhiri'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 199381), 1.

¹¹⁵ Yazar Kalem suresini tesfir ederken bu eserden alıntıda bulunmuştur. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 30.

¹¹⁶ Bu tefsirden ilmî tefsir yorumu alıntısı yapar, gökküresinde yıldızların hareket ettiği bilgisini aktarır ve bu görüşe katıldığını beyan eder. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 12.

¹¹⁷ Mustafa b. Abdullah el-Küstantinî el-Osmanî Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Bişar A'vad Marûf (Beyrut: İslam El Yazma Eserler Araştırma Merkezi, 2021), 6/169.

¹¹⁸ el-Edirnevî, *Tabakatü'l-müfessirin*, 264.

¹¹⁹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 147.

¹²⁰ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 82,117.

¹²¹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 176.

¹²² *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 39.

Bunun yanında İbn Abbâs (ö. 68/687),¹²³ Ebü'l-Kâsım Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî (ö. 105/723),¹²⁴ İmam Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765),¹²⁵ Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778),¹²⁶ Hasan-ı Basrî (v. 110/728),¹²⁷ Zünnûn-ı Mısırî (ö. 245/859 [?]) , Yahyâ bin Muâz (ö. 258/872), Cüneyd-i Bağdadî, Ebu Bekir Verrâk (ö. 280/893) , Muhammed bin Tayfûr es-Secâvendî (ö. 560/1165) dâhil selef âlimlerin ve meşhur sufilerin sözleri ile yaşamlarından örnekler sunar.¹²⁸ Ayrıca, Hâcegân tarikatının müessisi Hâce Abdülhalik Gucdüvânî (ö. 575/1179 veya 617/1220),¹²⁹ tarikat pirleri Bahaeddin Nakşibend ve Alaeddin Attâr'ın¹³⁰ öğütleri ve yaşantılarına ilişkin olayları takdim eder.

5. İşârî Tefsir Mahiyeti Taşınması Açısından Çerhî'nin Tefsiri

İşârî tefsir geleneği, İslam düşünce tarihinde önemli bir yer tutar ve farklı İslam âlimleri tarafından çeşitli biçimlerde uygulanmıştır. İşârî tefsir, sadece zahiri metinleri yorumlamakla kalmayıp, onların ötesinde sembolik, manevi ve derin anlamlar arayışına girmeyi hedefler. Bu tefsir metodolojisi, Kur'an'ın sadece kelime anlamlarıyla sınırlı kalmadan, aynı zamanda ayetlerin sembolik ve metaforik boyutlarını keşfetmeyi amaçlar. Çeşitli İslam alimleri, tarihsel ve kültürel bağlamları göz önünde bulundurarak işârî tefsir yöntemini uygulamışlardır.¹³¹

Öncelikle işârî tefsir mahiyeti açısından eseri incelemeyen önce söz konusu bu bölümündeki yorumların sağlıklı anlaşılması için müellif nazarında tasavvufu ve tasavvufa dair bazı kavramları açıklama gereği hissettik.

Bu minvalde Çerhî açısından tasavvuf ve tasavvufun amacını izah etmeye çalışacağız; Tasavvufu ve tasavvuftan asıl amacının ne olduğunu Mevlana'dan naklen mahbûb-ı hakîkî'ye (hakiki sevgiliye) seyru sülûk yöntemiyle vusulü talep etmek olduğunu ifade etmiştir.¹³² Çerhî, kişinin arayışının bir tezahürü olarak değerlendirdiği tasavvufu mukaddes âleme erişmek, insanlığın fânî makamından kurtulmak, büyük şühûdu bulmak, bekâ makamına erip ikrâmlı, sonsuz devleti bulmak suretiyle iki cihanda da saadete nail olmak şeklinde de tasavvufu tarif eder.¹³³ Bunu yaparken de tasavvuf kelimesi hakkında her hangi etimolojik açıklamaya girmez.

¹²³ Ya'kub-ı Çerhî, *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*, 28.

¹²⁴ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 22.

¹²⁵ Bütün semavî kitapların Kur'an'da yer alır, Kur'an'ın hepsi de Fatiha'da yer alır. Fatiha'nın hepsi besmele'de ve besmele'nin hepsi de "Bâ" harfinde yer almaktadır, görüşünü bu zat'tan nakleder. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 3.

¹²⁶ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 7.

¹²⁷ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 38.

¹²⁸ "Vukû Kur'an" sahibi diye bu alandaki eserinden dem vurur. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 148.

¹²⁹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 119.

¹³⁰ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 128.

¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Şerhu Mukaddime fi Usulî't-Tefsir* (Riyad: Mektebetu Dari'l-Minhac, 2011), 128-132; Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Leḫâ'ifü'l-İşârât* (Beyrut: Darü'l Kütüb el-İlmiyye, 2007); Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*.

¹³² Yakub-ı Çerhî, *Neynâme*, 110.

¹³³ Yakub-ı Çerhî, *Neynâme*, 120.

Çerhî, Müzzemmil suresi 9. ayetine kadar olan kısmı seyr ü sülûk makamlarına işaret olarak yorumlar: Gece halveti, Kur'an'la iştilal, zikir-i Rahman, nefiy masivallah, gökyüzü ve yeryüzü Hâlik'ına tevekkül etmek, şeklinde.¹³⁴

Eserlerinde hafi zikir görüşünü savunmuş ve görüşünü ayet ve hadisler ışığında temellendirmiştir. Hafi zikir dersini Şah-ı Nakşibendi'den öğrendiğini ifade ederek vukûf-ı adedî olarak adlandırdığını belirtmiştir.¹³⁵ Zikirden maksat, gafletin ortadan kalkması, gaflet ortadan kalktığında ise kişi suskunken bile zâkir konumunda olduğunu ifade etmiştir.¹³⁶ Çerhî, zahiri istikameti şeriat hükümlerine riayet, batını istikameti ise Allah'tan başkasını kalpten çıkarmak olarak tanımlar.¹³⁷

Yakub-ı Çerhî de birçok mutasavvıf kimlikli müfessir gibi Kur'an ayetlerini içsel ilhamlar ve manevi sezgiler yoluyla yorumlamış, işârî tefsir metodunu benimsemiştir. Bu yöntem, akıl ve nakilden ziyade kalbe doğan keşifler ve manevi tecrübeler üzerine kuruludur. Çerhî, işârî tefsirlerinde sıklıkla tasavvufun önde gelen isimlerinden alıntılar yapmıştır. Bu isimler arasında Süllemî, Zünnun Mısrî, Hasan Basrî, Cüneydi Bağdadî, Kuşeyrî, ve Şah-ı Nakşibendi gibi önemli figürler yer alır. Bu bakımdan, işârî tefsir geleneği, İslam düşünce dünyasında tefsir ilminin önemli bir bileşeni olarak kabul edilir ve çeşitli âlimler tarafından farklı yaklaşımlarla uygulanmıştır.

Çerhî tefsirinin tasavvufî yönleri ve görüşleri hakkında kısaca şunları aktarmakta fayda bulunmaktadır:

Çerhî'nin tefsirinin işârî yönünün en belirgin olduğu alan, ayet ve sure tefsirlerinin sonunda kıssadan hisse şeklinde manevi dersler sunmasında belirginleşir. Bu yaklaşım, ayetlerin ve surelerin sadece zahiri anlamlarını değil, aynı zamanda manevi ve ahlaki boyutlarını da ele alır. Çerhî, tefsirlerinde toplumun herkesimine Müminlere,¹³⁸ dervişlere,¹³⁹ vâizlere,¹⁴⁰ aşıklara (ilahî aşk),¹⁴¹ hakkanî alimlere,¹⁴² veya bizzat muhataba hitaben "senin nasibin"¹⁴³ şeklinde öğütler vererek, onların manevi yolculuklarında rehberlik etmeyi amaçlar.

¹³⁴ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 81-82.

¹³⁵ Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ünsiye*, 21.

¹³⁶ Yakub-ı Çerhî, *Risâle-i Ünsiye*, 26.

¹³⁷ Haksever, *15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, 165.

¹³⁸ Örnek olarak şu verilebilir: Müminin nasibi (yapması gereken), daima istiğfâr ve tövbe ile kendine iyilik etmesidir. Müminin bu kıssadan nasibi şudur ki; Allah dostlarına asla düşman olmasın. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 189,196.

¹³⁹ Örnek olarak şu verilebilir: "Dervişin nasibi (yapması gereken), O'nun (Allah'ın) dostları ile dost olmayı şîâr haline getirsin. Derviş-i Sâdık'ın nasibi; kötülerle oturup kalkmatan ve dervişlerin halini inkâr edenlerden uzak kalsın." ayrıntılı bilgi için bkz. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 200,207.

¹⁴⁰ Örnek olarak şu verilebilir: "Vâiz'in nasibi (yapması gereken), insanları doğru yola davet etmektir, kendini inkâr edene merhametli olması gerekir. Gözü göre birinin â'mâ birine merhamet etmesi gibi, â'mâ insandaki â'sâ görevi görmesi gibi." *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 18.

¹⁴¹ Örnek olarak şu verilebilir: "Aşığın nasibi (yapması gerek), her zaman Mahbûb'un rızasını talep etmesidir." Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 174.

¹⁴² Örnek olarak şu verilebilir: Hakkânî âlimin nasibi (yapması gereken), fasıklara, hilecilere zor gelse de herhangi bir çıkar beklemeden vaaz etmeleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 156.

¹⁴³ Örnek olarak şu verilebilir: "Senin nasibin şu ki; ehl-i hakk'a teslim olup düşmanlık etmemendir ki, Firavûn gibi mahrum olmayasın. Senin nasibin (yapman gereken), namazlarında daim olman, hiçbir vakti kaza kılmamandır özellikle de öğlen namazını. Çünkü öğlenin ne zaman çıkacağı konusunda alimler ihtilaf etmişler-

Çerhî'nin işârî tefsiri öncelikle ayetin zahiri anlamını verip ardından tasavvufî yorumu yapma şeklindedir. Müzzemmil suresi 8. ayeti tefsiri örneğinde olduğu gibi: *وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلاً..* “Halktan ilişkini kes,¹⁴⁴ yani O'nun dostluğundan başka gönülde başka bir dostluk bırakma.” der. Bu manayı ehli süluk “nefy-i masivallah” olarak ifade ederler, bu mana ancak çokça zikir, ezeli inayet veya kamil şeyh vasıtasıyla olur, diyerek kendi yorumunu belirtir.¹⁴⁵

Çerhî, tefsirinde sufi yorumları, özellikle Cüneyd Bağdâdî gibi isimlerden alınlar yaparak destekler ve kendi yorumlarını bu bağlamda geliştirir. Ayetlerin zahiri anlamları yanında, daha derin manevi ve sembolik anlamlarına da yönelir. Örneğin, *Rabbine hamd ederek tespihte bulun.*¹⁴⁶ ayetini Allah'ı cisimden ve mekândan münezze kılma anlayışıyla yorumlar.¹⁴⁷

Çerhî, Fatıha suresinin namazın her rekâtında okunmasının nedenini, kulun sürekli olarak Allah'a yakın olma talebi ve âşiklar yolunda bulunma gerekliliği şeklinde işârî olarak yorumlar.¹⁴⁸

*Çünkü gündüzün sana uzun bir meşguliyet vardır.*¹⁴⁹ ayetine önce mana vererek zahiri tefsirini yapar,¹⁵⁰ daha sonrasında ise işârî yorumu üzerinde durur; “Gece gizlice ibadet et, öyle ki bu ayette gece namazının mahall-i râz (sır/sırdaşlaşma yeri) olduğuna işaret vardır.”¹⁵¹ demektedir, gece ibadetinde gizliliği ve ehemmiyetini vurgulamış olmaktadır.

Nefs-i Levvâme hakkındaki: *وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ Kendini kınayan nefse yemin ederim.*¹⁵² ayetini yorumlarken, Hasan Basrî'den alıntı yaparak bu nefsin kıyamet gününde yapmadıkları iyilikler ve yaptıkları kötülükler için pişmanlık duyacağını ifade eder.¹⁵³

*Rabbine hamd ederek tespihte bulun.*¹⁵⁴ ayetini ele alarak Allah'ı cisimden ve mekândan münezze kılma anlayışını vurgular. Allah'ın zatında bulunan sıfatlarını detaylandırır.¹⁵⁵

dir. Sen ittifak görüşü üzere eda et. Senin nasibin, Ebû Leheb misali Allah dostlarına düşman olma, sâdik ve siddîk ol Ebûbekir misali.” Bkz. *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 123,199,203.

¹⁴⁴ Kuşeyrî tefsirine baktığımızda söz konusu ayetle ilgili bir “tamamen ilişkini kes” şeklinde yorum yapıldığını görmekteyiz. Çerhî Kuşeyri aksine bu ayetle ilgili işari yorumda bulunmuştur. el-Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, 3/361.

¹⁴⁵ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 81.

¹⁴⁶ Nasr suresi 110/3.

¹⁴⁷ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 202.

¹⁴⁸ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 8.

¹⁴⁹ Müzzemmil 73/7.

¹⁵⁰ Muhakkak ki sana gündüz gelim gidim çok Muhammed (s.a.v.), şeriati ta'lim etmekle, cihadı geliştirmekle ve başka gündelik işlerle meşgulsün. der.

¹⁵¹ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 80.

¹⁵² Kıyamet Suresi 75/2.

¹⁵³ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 95.

¹⁵⁴ Nasr suresi 110/3.

¹⁵⁵ *Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*, 202.

Sonuç

Bu çalışmada, Ya'küb b. Osmân b. Mahmûd el-Gaznevî el-Çerhî ve onun tefsiri üzerinde bazı incelemeler yapılmıştır. Yakub el-Çerhî, Kur'an'ı hem işârî (tasavvufî) hem de rivayet tefsir yöntemleriyle yorumlamıştır. Bu alanda, Kur'an'ın son iki cüzü ile Fatiha suresinin tefsirini kapsayan önemli bir Farsça eser kaleme almıştır.

Onun tefsir çalışmaları, sufi yorumların ve manevi tecrübelerin Kur'an ayetlerine nasıl yansıtılabileceğini göstermektedir. Ayrıca Çalışmada Yakub-ı Çerhi'nin tefsir eserinin kaynaklarına genişçe yer verilmiştir. Çerhi'nin tefsir geleneğinde kullandığı temel kaynaklar arasında Kur'an-ı Kerim'in kendisi başta gelmektedir. Onun tefsirinde ayetler arasındaki ilişkiler, tema ve mesajların bütüncül olarak ele alınması önemli bir yer tutar.

Çerhî ibtidai eğitimini baba ocağında aldıktan sonra ilim tahsili için Herât, Buhara ve Mısır gibi dönemin ilim merkezlerine seyahat etmiştir.

Çerhî, tasavvuf yolunda önemli isimlerden biri olan Bahâeddin Nakşibendî'nin talebesi ve halifesi olmuş, aynı zamanda da Hâce Alâeddin Attâr'a mürit olarak ondan dersler almış ve onun manevi terbiyesi altında yetişmiştir. Bu eğitim, onun Nakşibendî tarikatının önde gelen isimlerinden biri olmasına yol açmıştır. Çerhî, Nakşibendî tarikatının önemli bir temsilcisi olmuş ve tarikatın yayılması için çalışmıştır. Onun öğretileri, kendisinden sonraki Nakşibendî şeyhleri tarafından da devam ettirilmiştir.

Çerhî, insanın Allah'a ulaşma sürecini ve bu süreçteki manevi halleri detaylı bir şekilde ele almıştır. Zikir, nefis terbiyesi, seyr ü sülûk gibi konular onun eserlerinde sıkça işlenmiştir. Yakub-ı Çerhî'nin eserleri arasında tasavvufî konular öne çıkar. Onun yazıları, tasavvufun teorik ve pratik yönlerini bir araya getirerek okurlarına derin bir manevi anlayış sunar.

Yakub-ı Çerhî, özellikle Nakşibendî tarikatı üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Onun öğretileri ve eserleri hem tasavvuf dünyasında hem de genel İslami ilimlerde önemli bir yer tutar. Çerhî'nin çalışmaları, manevi eğitimin ve tasavvufî pratiğin nasıl derinlemesine bir İslami anlayış kazandırabileceğini gösterir niteliktedir.

Sonuç olarak, Yakub-ı Çerhî, İslam dünyasında hem bir âlim hem de bir mutasavvıf olarak derin izler bırakmış bir şahsiyettir. Onun tefsir ve tasavvuf alanındaki çalışmaları, İslami ilimlerin zenginleşmesine katkı sağlamış ve birçok sufi tarafından takip edilmiştir.

Kaynakça

Abdurrahman Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî. *Ne-fehâtü'l-üns*. ed. Mehdî Tevhidî Pûr. İran: Mahmûdî, 1918.

Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2000.

Algar, Hamid. *Nakşibendîlik*. İstanbul: İnsan, 2007.

Ali b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, Fahrüddin. *Reşehât-ı 'Aynü'l-hayât*. Kanfûr: Namî Gîrami Munşî Nul-Kişor, 1911.

Altınkulaç, Tayyar. "Ebû Abdillâh (Ebû Ca'fer) Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî (ö. 560/1165)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/268-269. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsîr Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.

Attâbî, Ebû Nasr (Ebü'l-Kâsım) Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Buhâr el-. *Tefsîru'l-Attâbî*. Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 385951. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/385951>

Ayday, Mehmet Selim. "İşârî Tefsir Mukaddimleri Üzerine Bir Değerlendirme: Tüsteri, Sülemi ve Kuşeyrî Örneği". *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2021), 1112-1125.

Babür. *Babürnâme*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1. Basım, 1970.

Begavî, Ferrâ el-. *Tehzibu Tefsiri'l-Begavî: Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. Riyad: Dâr-Tayyîbe, 1. Basım, 2009.

Birişik, Abdulhamit. "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri-Tebliğ ve Müzakereler-". *Tartışmalı İlmî Toplantı*. 199-240. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2012.

Çerhî, Yakub-ı. *Magâzî-ün-Nebî*. Kashmir University, Allame Iqbal Library, 5890.

Çerhî, Yakub-ı. *Neynâme*. çev. Ahmet Cahid Haksever. İstanbul: Erkam, 2013.

Çerhî, Yakub-ı. *Risâle-i Ünsiyye*. Tasavvuf Ve Tarikatlar. Hüsrev Paşa: Süleymaniye Kütüphanesi, 277884.

Çerhî, Yakub-ı. *Şerh-i Nisâbü's-şıbyân*. thk. Nâdır Kerîmiyan Serdeştî. Tehran: Armağân, 2019.

Çerhî, Yakub-ı. *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*. 18979.

Çerhî, Yakub-ı. *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha ve Sûreti'l-Mülk ve'l-Kitâb*. A.E. Farsça, Millet Kütüphanesi, 156548.

Dârâ Şükûh, Muhammed. *Sefînetü'l-evliyâ'*. Laknav-Hindistan: Matba Namî Munshi Nawal Kishor, 1853.

Dârâ Şükûh, Muhammed. *Sefînetü'l-evliyâ'*. Âgra-Hindistan: Âgra Medrese Matbaası, 1853.

Edirnevî, Ahmed b. Muhammed el-. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Süleyman b. Salih el-Huzzî. Medine: Mektebetü'l Ulûm ve'l-Hîkem, 1. Basım, 1997.

Efendi, Abdullah Sarı. *Semerâtu'l-Fuâd*. çev. Yakub Kenan Necefzade. Neşriyat Yurdu Yeni Şark Maarif Kütüphanesi, 1967.

Erkmen, Aslıhan. *İslam Dünyasında Biyografi Yazımı ve Resimlenmesi*. Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi, 2019.

Gengil, Veysel. "Mâtürîdî'de Tefsir Te'vîl Ayrımı Meselesi". *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (2019), 805-839.

Haksever, Ahmet Cahid. *15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*. Ankara Üniversitesi, Doktora, 2005.

Hocazade, Ahmed Hilmî. *Hadîkatü'l Evliya*. İstanbul: Beyaz Lale Yayınevi, 2007.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Şerhu Mukaddime fi Usuli't-Tefsir*. Riyad: Mektebetu Dari'l-Minhac, 1. Basım, 2011.

Karimiyan, Nader. "Risâle-i Cemâliyye Mevlâna Yakub-ı Çerhî". *Fâsıl-nâme-i Mûtaliat İran-ı İslamî* 2/2 (2020), 87-99.

Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah el-Küstantinî el-Osmanî. *Keşfü'z-Zunûn*. thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Bişar A'vad Marûf. 10 Cilt. Beyrut: İslam El Yazma Eserler Araştırma Merkezi, 2021.

- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah el-Kûstantinî el-Osmanî. *Keşfü'z-Zunûn*. thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Bişar A'vad Marûf. 10 Cilt. Beyrut: İslam El Yazma Eserler Araştırma Merkezi, 2021.
- Kazvîni, Muhammed b. Hüseyin Abdullah el-. *Silsile-i Hâcegân-ı Nakşibendiyye*. 297.753 / Nakşibendiye ve kolları, Esad Efendi, 184984.
- Kehdûyî, Muhammed Kazım. "Pirî Çerh: Berresî Ahvâl ve Âsâr-i Mevlâna Ya'kûb-i Çerhî". *Şehid Bâhner Kırman Üniversitesi Edebiyat ve Ulumî İnsanî Dergisi* 25 (2009), 207-221.
- Kusûrî, Muhammed Sâdık. *Tezkire-i Nakşibendiyye-i Hayriyye*. Pîşavur: Kütüphanesi Hayriyye, 2. Basım, 2007.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-. *Le'tâ'ifü'l-işârât*. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l Kütüb el-İlmiyye, 2. Basım, 2007.
- Lahûrî, Gulâm Server. *Hazînetü'l-aşfiyâ'*. Kabul: Ensarî Kütüthane, ts.
- Mavsîlî, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-. *et-Telhîş fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîz*. thk. İmad Kadri el-İyadî. 4 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Darü'l Beşîr, 1. Basım, 2019. <https://archive.org/details/kwashi/Kw1/page/n3/mode/1up>
- Nakşibendî, Ya'kûb b. Osman b. Mahmûd el-Çerhî el-Gaznevî en-. *Erba'üne Hadîsen*. Süleymaniye Kütüphanesi/Aşir Efendi Koleksiyonu, 90-96 yk., 197795.
- Nakşibendî, Ya'kûb b. Osman b. Mahmûd el-Çerhî el-Gaznevî en-. *Misbâhu Muktebes mine'l-Mesâbilh*. Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 197794.
- Nefisî, Sa'îd. *Tarihî Nazmû Nasr Der İran ve Der Zebân-ı Fârisî*. 2 Cilt. İran-Kûm: Furûgî Kitabevi, 1. Basım, 1965.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî en-. *et-Teysîr fî't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. 15 Cilt. Beyrut: Darü'l-Lübâb: Yazma Eserleri İhya ve İlmi Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2019. <https://archive.org/details/tysirftfs/tystfs1/page/n3/mode/1up>
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî en-. *Hasrul Mesâil ve Kasrud-delâil*. thk. İmad Kadri el-İyadî. Beyrut: Mektebe Darü'l-fecr, 1. Basım, 2019. <https://archive.org/details/hasr-al-masail-nasafi/01/page/n1/mode/1up>
- Nevşahi, Arif. "Gulâm Server Lahûrî". 145. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Nevşahi, Arif. "Yakub-i Çerhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/281-282. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yakub-i-cerhi>
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn: Min sadri'l-İslam hatte'l-asri'l-hadır*. Beyrut, 1409.
- Osmanî, Seyyid Muhammed Âbid Nakşibendî. *Envaru'l Arifîn*. Dehlî: Cemal Pirinting Pirîs, 1936.
- Öngören, Reşat. "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/441-448. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.
- Râncâ, Muhammed Nezâr. *Resâil-i Hazreti Mevlâna Yakub-ı Çerhî*. Hângâh-ı Sîraciye Nakşibendiyye-i Müceddediyye, 1. Basım, 2009.
- Saidova, Gülnaz. "Yâkub Çerhî'ye Âit Tefsirin Orta Asya Türkçesine Yapılan Tercümeleleri". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Dergisi* 14/32 (2013), 183-190.
- Sharafabad, Hûman Mohammadî vd. "Guftman-ı Fikrî-Siyasî Tarikat-ı Nakşibendiye Der Asr-ı Timurîyan (h.771-913)". *Mûtaleât-ı Tarih-i İslam* 41 (2019), 155-179.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Hakâ'iku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmran. 2 Cilt. Beyrut: Darul Kütübî'l İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Şems, Muhammed Cevad. "Şerhî Ahvâl ve Âsâr-ı Hâce Yakub-ı Çerhî Bâ Nakdî Çâp-ı Âhîr-i Tefsir-i û". *Nâme-i Ferhengistan* 10/4 (ts.), 114-129.
- Şükrü Efendi, Mehmed. *Silsilename-i Turuk-i Aliyye*. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi: Hüdai Efendi, 01098.
- Tacıbayov, Sharifjan. "Mevlâna Yakub-ı Çerhî ve Tefsir-i û". *Heftûmin Hamayiş-i Encûmen-i Tervic-i Zeban ve Edebiyatı Farsî* 3 (ts.), 66-77.
- Tevekkülî, Allame Muhammed Nurbahş. *Tezkire-i Meşayihî Nakşibendiyye*. Lahur: Müştâk Ahmed, ts.

- Üşenmez, Emek. *Mevlana Yakûb-ı Çerhî: Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri*. ed. Rabia Şenay Şişman. İstanbul: Bilge-Türk, 2019.
- Üşenmez, Emek. "XVI. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Bir Kuran Tefsiri: Tercüme-i Tefsir-i Yakub-ı Çerhî (H. 993/M. 1585)". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/3 (2014), 167-190.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî el-Mettûyî. *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Atif Efendi Kütüphanesi, Atif Efendi, 373087. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/373087>
- Yakub-ı Çerhî, Mevlâna. *Neynâme*. thk. Halilullah Halilî. Afganistan: Encümen-i Tarîh ve Edeb/Afganistan Akademî, 1. Basım, 1973.
- Yakub-ı Çerhî, Mevlâna. *Risâle-i Ebdâliyye*. ed. Muhammed Nezîr Râncâ. İslamabat: Merkez-i Tahkikât-ı Farisî İnan-Pakistan, 1978.
- Yakub-ı Çerhî, Mevlâna. *Risâle-i Ünsiye*. çev. Muhammed Nezîr Râncâ. 112 Cilt. Lahur: Zahid Beşir Pinterz, ts.
- Yakub-ı Çerhî, Mevlâna. *Şerh-i Dîbace-i Mesnevî Mevlâna: Risale-i Naîye*. çev. Muhammed Nezîr Râncâ. Lahur: İştîyak-ı Müştak Matbaası, 2004.
- Yakub-ı Çerhî, Mevlâna. *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*. Mumbai: Haydarî, 1. Basım, 1880.
- Ya'kub-ı Çerhî, Mevlâna. *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*. Mumbai: Namî Kîramî Muhammedî Matbaa, 1931.
- Yakub-ı Çerhî, Mevlâna. *Tefsir-i Yakub-ı Çerhî*. İstanbul: Yıldız, 1. Basım, 1991.
- Yakub-ı Çerhî, Mevlâna. *Ünsiyye*. thk. Nâdir Kerîmiyan Serdeştî. Tehran: Armağân, 1. Basım, 2017.
- Yakub-ı Çerhî, Mevlâna - Râncâ, Muhammed Nezîr. *Tefsir-i Çerhî (Son İki Cüz)*. Lahur: İştîyak-ı Müştak Matbaası, 3. Basım, 2011.
- Ya'kûb-ı Çerhî, Ya'kûb b. Osman b. Mahmûd el-Çerhî el-Gaznevî en-Nakşibendî. *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha ve min Sûreti'l-Mülk ilâ Âhiri'l-Kur'ân*. Tefsir. Süleymaniye Kütüphanesi: 297.2 / Tefsir ilmi, Ayasofya, 199381.
- Ya'kûb-ı Çerhî, Ya'kûb b. Osman b. Mahmûd el-Çerhî el-Gaznevî en-Nakşibendî. *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha ve'l-Mülk ilâ Âhiri'l-Kur'ân*. Tefsir. Fatih: 297.2 / Tefsir ilmi, Süleymaniye Kütüphanesi, 237854, 274.
- Ya'kûb-ı Çerhî, Ya'kûb-ı Çerhî, Ya'kûb b. Osman b. Mahmûd el-Çerhî el-Gaznevî en-Nakşibendî. *Tefsir-i Ya'kûb-ı Çerhî*. Ek Yazma. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi: İslâm Dini-Tefsir Tercüme ve Teviller, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, 128979, 160.
- Yazıcı, İshak. "Semerkandî, Ebû'l-Leys". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2009. Erişim 23 Mayıs 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-ebul-leys>
- Yuvalı, Abdülkadir. "Ebû Said Mirza Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/224-225. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Tefsir-i Ya'kub-ı Çerhî*. thk. Hasan Ali Muhammedî - Leyla Hâmâmî. Tehran: Fertâb, 1. Basım, 2008.

GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi

GISTU Journal of Islamic Studies

مجلة الدراسات الإسلامية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gibtuislamad>

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Aralık/ December)

İlâhî Kitapların Tahrif Edilmesine Yönelik Kur'ân'da Yer Alan Eleştiriler
Criticisms in the Qur'an Regarding the Distortion of the Divine Books

Mehmet Tütüncüler

Milli Eğitim Bakanlığı Gaziantep İl Milli Eğitim Müdürlüğü Gaziantep, Türkiye
Ministry of National Education Gaziantep Provincial Directorate of National Education
Gaziantep, Türkiye
mtutunculer27@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3737-8229>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Tez Özeti/ Thesis Summary

Geliş Tarihi/Date Received: 2 Ekim/ October 2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 4 Kasım/ November 2024

Yayın Tarihi/Date Published: 31 Aralık/ December 2024

Atıf / Citation: Mehmet Tütüncüler, “İlâhî Kitapların Tahrif Edilmesine Yönelik Kur'ân'da Yer Alan Eleştiriler”. GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi, 5/2, (Aralık/ December, 2024), 82-100. <https://doi.org/10,56477/gibtuislamad.1560405>.

Etik Beyan: Bu çalışma, *Kur'ân'ın Ehl-i Kitabın İnanç ve Uygulama Tahriflerine Yönelik Eleştirel Yaklaşımı* başlıklı doktora tezi çalışması esas alınarak hazırlanmıştır.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Yayıncı / Published by: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Öz

Bu çalışma, Kur'an'ın ilahi kitapların tahrifine yönelik eleştirel bakış açısını, özellikle Tevrat ve İncil'e yapılan insan müdahalelerini klasik ve modern tefsirler ile akademik çalışmalar çerçevesinde kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Kur'an, ilahi kitaplara inandığını iddia eden bazı toplulukların kutsal metinlerin yalnızca bir kısmını kabul edip diğer kısımlarını reddetmelerini ciddi şekilde eleştirmektedir. Bu bağlamda, Allah'ın emir ve yasaklarının toplulukların arzu ve isteklerine uymadığı için gizlenmesi, değiştirilmesi ve saptırılması Kur'an tarafından açıkça ifşa edilmektedir. Kur'an, ilahi kitaplardan olmayan emirlerin ve nehiylerin kitaptanmış gibi sunulmasının da doğru olmadığını ve bu tür eylemlerin reddedilmesi gerektiğini belirtmektedir. Böylece, keyfi inanç ve uygulamaların hem dini hem de toplumsal düzeyde ciddi tutarsızlıklara yol açtığı gözlemlenmektedir. Bu tutarsızlıklar, toplumların inanç sistemlerini zayıflatmakta ve toplumsal yapıyı bozarak huzursuzluklara yol açmaktadır. Çalışma, bu tür davranışların hem dünyevi hem de uhrevi sonuçlarını Kur'an perspektifinden detaylı bir şekilde ele alırken, aynı zamanda ilahi mesajların doğru bir şekilde anlaşılması ve uygulanması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Kur'an, ilahi mesajların bütüncül bir yaklaşımla kabul edilmesinin önemini vurgulamaktadır. Bu anlamda, Kur'an'ın eleştirileri, ilahi kitapların özüne ve değerine zarar veren her türlü tahrifatın karşısında durulması gerektiğini açıkça ortaya koymakta ve ilahi mesajların doğru bir şekilde anlaşılması ve toplumda doğru bir şekilde uygulanmasının önemini belirlemektedir. Ayrıca, Kur'an'ın verdiği mesajların ve önerilerin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde doğru bir şekilde değerlendirilmesi gerektiği, ilahi mesajların ve öğretilerin sadece belirli bir kesim tarafından değil, toplumun tamamı tarafından doğru bir şekilde benimsenmesi gerektiği de vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, ilahi mesajların bütüncül bir yaklaşımla kabul edilmesinin önemi, konu ile ilgili âyetlerin anlatımında izlenen temel bir prensip olarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kur'an, İlahi Kitaplar, Tahrif, Ehl-i kitap, Yahudi

Abstract

This study examines the Quran's critical perspective on the distortion of divine books, especially human interventions in the Torah and the Bible, within the framework of classical and modern commentaries and academic studies. The Quran criticizes some communities that claim to believe in divine books for accepting only a part of the sacred texts and rejecting the other parts. In this context, it exposes attempts to conceal Allah's commands and prohibitions because they do not comply with their own desires and wishes and to change Allah's word by distorting it from its original intention. It also criticizes and rejects the acts of presenting commands, prohibitions and practices that are not from the divine book as if they were from the book. It is observed that such arbitrary beliefs and practices lead to inconsistencies at both religious and social levels. The study presents both the worldly and hereafter consequences of these behaviors from the Quranic perspective. The Quran emphasizes the importance of accepting divine messages with a holistic approach. Based on this importance, the criticisms of the Quran clearly reveal that any kind of distortion that harms the essence and value of the divine books must be opposed and draw attention to the need for the correct understanding and implementation of divine messages. In this context, the importance of correctly evaluating the messages and suggestions given by the Quran on both an individual and social level and accepting the divine messages with a holistic approach can be observed in the narration of the verses on the subject.

Keywords: Quran, Divine Books, Tahrif, People of the Book, Jewish.

Giriş

Müslümanlar nezdinde Kur'ân'dan önceki ilahi kitapların beşer tasarruflarına maruz kalarak tahrif edildiğine dair inanç Kur'ân'da yer alan ifadelere dayanmaktadır. Bu inanca göre, Allah tarafından Kur'ân'dan önce indirilen Tevrat ve İncil'in, zamanla tahrif edildiği kabul edilmektedir. Bu kitaplardaki tahrifin de ilahi vahyin bütünlüğünü bozacak seviyede olduğu anlaşılmaktadır. İslâm inancına göre, ilahi vahyin taşıdığı mesaj bütünlüğünün bozulması nedeniyle, bu ilahi kitapların mevsukiyeti bir bütün olarak tahrifat kapsamında değerlendirilmektedir.

Kur'ân'da, Tevrat ve İncil'in beşer eliyle tahrife maruz kaldığına ilişkin açıklamalar yer almaktadır.¹ Bu açıklamalarda tahrifin kimler tarafından yapıldığına dair bilgi de bulunmaktadır. Dolayısıyla ilahi kitapları tahrif eden dini toplulukların Ehl-i kitap olduğu görülmektedir. Diğer yandan, Kur'ân'da ilahi kitaplara karşı tahrif eylemine girişen bu çevrelerin öne sürdüğü gerekçelere dikkat çekilmektedir. Bunun yanı sıra ilahi kitaplara yönelik sözü edilen eylemlerin dünyevi ve uhrevi açıdan değerlendirildiği, konuyla ilgili hükümlerin açıklandığı da görülmektedir. Aynı zamanda İslâm'ın zuhurunda Yahudi ve Hristiyan çevrelerin Hz. Muhammed'e, Kur'ân'a ve İslâm'a karşı takındıkları olumsuz tavırlara, kendilerine indirilen ilahi kitaplara karşı bir davranış biçimi haline gelmiş tutum ve eylemlerine yer verilmektedir. Bu kapsamda özellikle Yahudilerin Tevrat'a inanma hususunun ve Tevrat'ın hükümlerini uygulamadaki tutum ve tasarruflarının birbiriyle uyuşmadığı, tutarsızlıklar içinde olduğu öne çıkmaktadır. Kur'ân'ın, onların bu tutum ve tasarruflarını tarihsel anlatımdan ziyade Hz. Muhammed'e ve Kur'ân'a yönelik gösterdikleri düşmanlıklarının ve saldırganlıklarının izahına ağırlık verdiği görülmektedir.

Sonuçta ilahi kitapların tahrifinde çeşitli eylemlerin ortaya çıktığı gözlemlenmekte, Kur'ân'da bu tahrifata dair açıklamalar yer almaktadır. Bu beyanlar'da ilahi kelamın bilhassa Tevrat'ın iyice anlaşılıp kavranmasından sonra, bile bile yapılan tahrif tipi,² bunun yanı sıra ilahi kelamın kelime ve ifadelerinin yerlerini değiştirerek ona müdahalelerin yapıldığı hususu,³ ayrıca ilahi kelamın üslup ve ifadesini taklit etmek suretiyle onun arasına beşer sözü katılması durumu dile getirilmektedir.⁴ Bununla birlikte bazı Ehl-i kitap mensuplarının,⁵ ilâhî kelimadanmış gibi bir izlenimi uyandırarak Kutsal Kitap'a bazı ilaveler yapmaya çalıştıkları bilgisi de

¹ Bk. el-Bakara 2/75,79; Âl-i İmrân 3/78; en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/13; el-Mâide 5/41.

² "Onlardan bir zümre, Allah'ın kelâmını işitirler de iyice anladıktan sonra, bile bile onu tahrif ederlerdi." el-Bakara 2/75.

³ "... Onlar kelimelerin yerlerini değiştirirler (kitaplarını tahrif ederler)..." el-Mâide 5/13.

⁴ "Ehl-i kitap'tan (Yahudi/Yahudi-Nasâra) bir gurup, okuduklarını kitaptan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükürler. Hâlbuki okudukları Kitap'tan değildir. Söyledikleri Allah katından olmadığı halde: Bu Allah katındandır, derler. Onlar bile bile Allah'a iftira ediyorlar." Âl-i İmrân 3/78.

⁵ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2001), 1/297.

verilmektedir.⁶ Zikredilen bu tahrifat, ilahi kelamın itibarını ve güvenilirliğini sui-istimal ederek bireylerin kendi çıkarlarına ulaşmayı hedeflediği bir çaba olarak değerlendirilebilir.⁷

Kur'ân'da, ilahi kitaplara yapılan bu tahrifatın nedenlerinin yanı sıra dünyevi ve uhrevi cezai müeyyideleri de belirtilmektedir. Tahrifatın söz konusu edildiği ayetlerde genel olarak tahrif eyleminin yadırgandığını, eleştirel bir üslubun hâkim olduğunu görmek mümkündür. Zikredilen bu çerçevede Ehl-i kitabın özellikle Yahudilerin Tevrat'ı keyfi olarak tatbik etme eyleminden başlamak yerinde olur.

1. İlahi Kitaptaki Hükümleri Keyfi Olarak Tatbik Etme

Yukarıda ifade edilen tahrifat çeşitlerinin temelinde reddi pek mümkün olmayan batıl ve yanlış inançların bulunduğu inkâr edilemeyen bir gerçektir. Dolayısıyla İlahi kitabın özellikle Tevrat'ın bir kısmına inanıp bir kısmına inanmama durumu beraberinde tahrifatı getirmiş bulunmaktadır. Kur'ân'da, bu bağlamda kendilerine kitap indirilmiş olan toplulukların kitabın içeriğine yönelik yanlış tutumlarının ilahi kitap bütünlüğü açısından değerlendirildiği görülmektedir. Bu değerlendirmelerde ilahi kitaba bütüncül yaklaşımı zedeleyen doğru olmayan tutumlar tespit edilmekte, inanç, eylem ve uygulama açısından ilahi kitabın bütünlüğüne dair hatalı tutumlar ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede Evs ve Hazrec kabileleri üzerinden vekâlet savaşları sürdüren İsrailoğullarının kendi aralarında savaşmamaları gerektiği halde bu çatışmalara dolaylı olarak devam ettikleri, savaş sonunda karşı taraftan esir düşen dindaşlarını ilahi emir gereği kurtardıkları anlaşılmaktadır.⁸ Benzer şekilde son Peygamber konusunda da kitabın emrini göz ardı eden bir tutum sergiledikleri, Tevrat'ta tanıtılan vasıflara sahip olan Hz. Muhammed'i inkâr ettikleri müşahede edilmektedir.⁹ Bu durum, Yahudilerin Allah'ın vahyini kendi istek ve beklentilerine göre değerlendirip uyguladıklarını,¹⁰ binaenaleyh tahrifte bulduklarını ortaya koymaktadır.¹¹

⁶ «Elleriyle (bir) Kitap yazıp sonra onu az bir bedel karşılığında satmak için «Bu Allah katındandır» diyenlere (Yahudi hahamlarına) yazıklar olsun! Elleriyle yazdıklarından ötürü vay haline onların! Ve kazandıklarından ötürü vay haline onların!» el-Bakara 2/79.

⁷ el-Bakara 2/79.

⁸ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn-i Kesîr, *Muhtasar tefsîrû İbn Kesîr*; thk. Muhammed Ali Sâbûnî (Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981), 1/84.

⁹ Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî el-Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'ân/Te'vilatu ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), Bkz. 1/505; Muhammed b. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed Ebu Zehra, *Zehretü't-Tefâsîr* (Dâru'l-Fikir'l-Arabi, ts.), 1/311.

¹⁰ Ebu Abdurrahman b. Nâsır b. Abdullah b. Nasır Sa'dî, *Teysirü'l-kerîmi'r-Rahman fi tefsîri kelami'l-Mennan*, thk. Abdurrahman b. Mualla el-lüveyhik (Müessesetü'r-Risale, 2000), 58; Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi İbni Âşûr, *Tefsîrû't-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: et-Dâru't-Tunisiyye, 1984), 6/274.

¹¹ el-İmâdi Muhammed b. Muhammed b. Mustafa Ebu's Suûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabi, ts.), Bkz. 3/63.

Kur'ân'a göre ilahi bir kitaba inanmak demek onu bütünüyle kabul etmek demektir.¹² Dolayısıyla Kur'ân'da ilahi kitabın içindeki bazı hükümlere aykırı eylem ve uygulamalarda bulunmak, ilahi kitabın bazı kısımlarını kabul edip diğer kısımlarını reddetmek şeklinde değerlendirilmektedir. Bu ise o kitaba bütünüyle inanılmadığı anlamına gelmektedir. Kur'ân'da bu durum, kendilerine kitap indirilmiş topluluklar hakkında eleştirel bir üslupla anlatılmaktadır.¹³ Tevbih yani kınama ve ayıplama kastı taşıyan bu üslup, sözü edilen eylemin kendilerine ilahi bir kitap indirilen İsrailoğulları tarafından fiilen gerçekleştirildiğini¹⁴ ve dolayısıyla Tevrat'ın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr ettiklerini kanıtlamaktadır.¹⁵

Genel bir yaklaşımla bilhassa Yahudilerin tutum ve davranışlarıyla ilgili olduğu anlaşılan ilahi kitaba yani Tevrat'a bütüncül inanmama ve onu uygulamama tahrifi Kur'ân'da eleştirel bir üslup ile anlatılmaktadır.¹⁶ İlahi kitaba kısmi inanmama halinin, ilahi kitabın bazı hüküm ve emirlerinin göz ardı edilmesi, muhtevasına göre hareket etmekten geri durulması şeklinde açığa kavuşturulduğu görülmektedir. Bu bütüncül inanmama tutumu beraberinde Kur'ân'da dünyevi ve uhrevi cezayı da getirmektedir. Bu noktada ilahi kitapta Allah'ın emir ve yasaklarını gizleme konusunu ele almanın önem arz ettiğini düşünüyoruz.

2. İlahi Kitaptaki Allah'ın Emir ve Yasaklarını Gizleme

Kur'ân'da ilahi öğretinin gizlenmesi veya açıklanmaması yönündeki tutumun ciddi bir şekilde eleştirildiği ve cezai müeyyideye tabi tutulduğu görülmektedir. Kur'ân'da ifade edildiği şekliyle bu tutumun kitap indirilmiş topluluklar tarafından icra edilmesine dikkat çekilmektedir.¹⁷ Kur'ân'da yer alan bu konu hakkındaki anlatımlar bir bütün olarak ele alındığında, bu tutumun hem bir ilahi dinin kendi kapsamı içinde hem önceki kitapların Kur'ân hakkında içerdiği bilgiyle ilgili olduğu müşahede edilmektedir. Allah'ın emir ve yasaklarını gizlemeye ve açıklamamaya yönelik bu tutumun ilgili bilginler ve sorumlularla alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

¹² "...Yoksa siz Kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? Sizden öyle davrananların cezası dünya hayatında ancak rüsvaylık; kıyamet gününde ise en şiddetli azaba itilmiştir. Allah sizin yapmakta olduklarınızdan asla gafil değildir." el-Bakara 2/85.

¹³ "...Yoksa siz Kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? ..." el-Bakara 2/85.

¹⁴ Ebû'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), Bkz. 1/106; İbnü'l-Cevzi, *Zadü'l-mesîr*, Bkz.1/85; Ebû Cafer b Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Câmiü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2000), Bkz. 2/305.

¹⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vilatu ehli's-sünne*, 1/505.; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dârü Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 2/22; Ahmed b Mustafa el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî* (Şirketü Mektebetü ve Matbatü Mustafa el-Babî el-Halebi, 1946), Bkz. 1/162; İbni Âşûr, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/591.

¹⁶ "(Ey İsrailoğulları!) Birbirinizin kanını dökmeyeceğinize, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacağınıza dair sizden söz almıştık. Her şeyi görerek sonunda bunları kabul etmişsiniz. Bu misakı kabul eden sizler, (verdiğiniz sözün tersine) birbirinizi öldürüyor, aranızdan bir zümreyi yurtlarından çıkarıyor, kötülük ve düşmanlıkta onlara karşı birleşiyorsunuz. Onları yurtlarından çıkarmak size haram olduğu halde (hem çıkarıyor hem de) size esirler olarak geldiklerinde fidye verip onları kurtarıyorsunuz. Yoksa siz Kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? Sizden öyle davrananların cezası dünya hayatında ancak rüsvaylık; kıyamet gününde ise en şiddetli azaba itilmiştir. Allah sizin yapmakta olduklarınızdan asla gafil değildir. el-Bakara 2/84-85.

¹⁷ "Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (o kitaptaki peygamberi), öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Buna rağmen onlardan bir gurup bile bile gerçeği gizler." el-Bakara 2/146.

Kur'ân, ilahi kaynaklı bilgiyi gizlememe konusunda onlardan söz alındığını vurgulamaktadır.¹⁸ Bu sözün ilgili peygamber ve çağdaş muhatapları ile sınırlı olmadığı, onun temsil ettiği ilahi öğretiyle muhatap olan herkes için geçerli olduğu görülmektedir.¹⁹ Kur'ân'da, ilahi kitapta yer alan hidayet ve istikamet yolunun gizlenmesi ve ilgili bilgilerin verilmemesi, ilahi kitaplar hakkında bilgi sahibi ve sorumlu olan yetkili çevrelerin tamamını kapsayacak şekilde ele alınmaktadır. Bakara 2/159. âyette²⁰ indirilen apaçık deliller ile hidayet yolunun gösterilmiş olmasına yapılan atıfta insanların bu delilleri ve hidayet yolunu gizlemiş olmalarına vurgu yapılmaktadır. Anlatımın üslubu bu eylemin belirgin bir şekilde yadırgandığını göstermektedir. Eylemin müeyyidesi ise *"işte onlara hem Allah hem de bütün lânet ediciler lânet eder"*²¹ şeklinde ifade edilmektedir.

Bazı insanlar gerçeği gördükleri ve anladıkları halde onu gizlemişlerdir; bu durum, Âl-i İmrân suresinde Ehl-i kitaba nispetle açıkça belirtilmektedir.²² Burada Ehl-i kitabın, gerçeği görmüş oldukları halde Allah'ın âyetlerini inkâr etme gerekçeleri onlara sorulmaktadır. Bu sorgulama yadırgayıcı ve eleştirel bir üslupla yapılmaktadır. Kur'ân, Ehl-i kitabın doğruyu eğriyle karıştırma eylemlerini *"Ey Ehl-i Kitap! Neden doğruyu eğriyle karıştırıyorsunuz?"* ifadesiyle tespit ederken onların gerçeği bile bile gizlemelerini *"ve bilerek gerçeği gizliyorsunuz"* şeklinde belirtmektedir.²³ Bu değerlendirmede, eylem ve tasarrufa yönelik eleştirel bir üslup bulunmaktadır. Aynı zamanda Ehl-i kitabın, kendilerine bildirilen gerçeği bilerek ve kasıtlı olarak gizledikleri, dolayısıyla bu tahrifin ilahi iradeyi bilinçli bir şekilde görmezden gelme ve onu gizlemeyle yapıldığı tezahür etmektedir.²⁴ Sonraki âyette ise Ehl-i kitabın bu tasarrufları *"Müminlere indirilmiş olana sabahleyin inanıp akşamleyin inkâr edin."* şeklinde daha net bir ifade ile betimlenmektedir. Bu tasarruflarına dair *"Belki onlar da dinlerinden dönerler"*²⁵ şeklindeki beklenti ve gerekçelendirmeleri açık beyana konu olduğu görülmektedir. Bu anlatımda da Ehl-i kitabın hakkı batıl ile karıştırma ve hakkı kasta bağlı gizleme eylem ve tasarruflarının fiilen vukuunun Kur'ân'da tespit edilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Önceki toplulukların ilahi kitaplarda açıklanan gerçekleri gizleme tutumlarının ortaya konulduğu Mâide suresinde Ehl-i kitaba hitaben

¹⁸"Allah, kendilerine kitap verilenlerden, Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz" diyerek söz almıştı. Onlar ise bunu kulak ardı ettiler, onu az bir dünyalığa değiştirdiler. Yaptıkları alış-veriş ne kadar kötü!" Âl-i İmrân 3/187; bkz. Remzi Kaya, "Müslüman Ehl-i Kitap İnanç Esaslarının Karşılaştırılması", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Din Boyutu (Sempozyum)*, (2003), 316.

¹⁹ Sa'dî, *Tefsiru's-Sa'dî*, Bkz. 160; el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, Bkz. 4/304.

²⁰ "İndirdiğimiz açık delilleri ve hidâyet yolunu -kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra- gizleyenler yok mu, işte onlara hem Allah hem de bütün lânet ediciler lânet eder."

²¹ el-Bakara 2/159.

²² "Ey ehl-i kitap! (Gerçeği) görüp bildiğiniz halde niçin Allah'ın âyetlerini inkâr edersiniz? Ey ehl-i kitap! Neden doğruyu eğriye karıştırıyor ve bile bile gerçeği gizliyorsunuz? Âl-i İmrân 3/70-71.

²³ Âl-i İmrân 3/71.

²⁴ İbrahim Hilmi Karşlı, "Kur'ân'da Yahudi Din Adamlığı -Yahudi Geleneğiyle Mukayeseli Bir Çalışma-", *Milel ve Nihal (Dergi)* VII/1 (2010), 79.

²⁵ Âl-i İmrân 3/72.

H. Muhammed'in gönderilme amacı açıklanmaktadır.²⁶ Ayette, Ehl-i kitabın ilahi kitaplarda gizlediği birçok gerçeği ortaya çıkarmak üzere H. Muhammed'in gönderilmiş olduğu belirtilmektedir. Bu ifade, Ehl-i kitabın kutsal metinlerdeki bilgileri kasıtlı olarak gizlediklerini vurgulamakta ve H. Muhammed'in bu gizlenen gerçekleri açıklamak için geldiğini belirtmektedir.²⁷ Kur'ân, Ehl-i kitabın gerçeği gizleme çabalarını tespit ederek bu eylemleri ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca hakikatin başka bir ilahi kitapla (Kur'ân'la) yeniden açıklanmasıyla bu gizleme çabalarının etkisiz hale getirildiği görülmektedir. Bu bağlamda, ilahi hakikatleri gizleme çabalarının her zaman sonuçsuz olduğu da vurgulanmaktadır. Bu durum, ilahi kitaplar arasındaki takip ve bütünlüğü gösteren bir tasavvuru da içermektedir.

Allah tarafından bildirilen vahyin gizlenmesiyle ilgili en önemli hususlardan biri, H. Muhammed'in nübüvvetidir.²⁸ Bu gizleme eylemi, Kur'ân'dan önce indirilen ilahi kitapların mensupları tarafından gerçekleştirilmiştir. Kur'ân, vahyi gizleyenleri Ehl-i kitabın bir kesimiyle ilişkilendirmekte ve *"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (o kitaptaki peygamberi), öz oğullarını tanıdıkları gibi tanılar"* beyanıyla gizlenen bilginin aslında bu çevreler tarafından açıkça bilindiğini vurgulamaktadır. Âyet, *"Buna rağmen onlardan bir grup bile bile gerçeği gizler"*²⁹ beyanıyla bu gizlemenin kasıtlı olduğunu tespit etmektedir. Kur'ân, gizlenen nübüvvet gerçeğinin önceki kitaplarda açıkça bildirildiğini vurgulamakta³⁰ ve bu kitapların içeriğine vakıf olup toplumu yönlendirme konumunda olan bazı Ehl-i kitap çevrelerinin, bu bilgiyi kasıtlı olarak gizleyip insanların aydınlanmasını ve hidayete ulaşmasını engellemeye yönelik çabalarını ifşa etmektedir.³¹

Âyetlerin anlatım akışında, hakkı gizleme eylemini gerçekleştirenlerin açıkça eleştirildiği görülmektedir. Özellikle, ellerindeki kitapta H. Muhammed'in özellikleri belirtilmesine rağmen, Ehl-i kitap din adamlarının bu gerçeği gizlemekte olduğu ifade edilmektedir.³² Kur'ân bu bağlamda, Ehl-i kitabın gerçek bilgiye sahip olduklarını, ancak kasıtlı olarak bu bilgiyi gizleyip saptırdıklarını vurgulamaktadır.³³ Bu durum, Tevrat ve İncil'e aykırı olan, H. Muhammed'in özellikleri hakkındaki yanlış bilgilerin, dinî öğretiler temelinde meşrulaştırılmaya çalışıldığını ve dini

²⁶ "Ey ehl-i kitap! Resûlümüz size Kitap'tan gizlemekte olduğunuz birçok şeyi açıklamak üzere geldi; birçok (kusurunuzu) da affediyor. Gerçekten size Allah'tan bir nur, apaçık bir kitap geldi" el-Mâide 5/15.

²⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Maverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîru'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru l-hyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1997), 1/441-442.

²⁸ Enver Bayram, "Kur'ân'da Yahudilere Lanet Edilme Meselesi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2020), 22; Osman Kaya, *Kur'an'ın Nüzûlu Sürecinde Müslümanlarla Diğer Dinî Guruplar Arasındaki İlişkilerin Kur'an'a Yansması* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2004), 219; Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Darü'l-Fikir, ts.), 1/55; Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, 1/152.

²⁹ el-Bakara 2/146.

³⁰ el-Bakara 2/146; el-En'âm 6/20.

³¹ Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, Bkz. 3/481.

³² Ömer F. Harman, "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* IX/[Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı] (1995), 161.

³³ "Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (o kitaptaki peygamberi), öz oğullarını tanıdıkları gibi tanılar. Buna rağmen onlardan bir gurup bile bile gerçeği gizler." el-Bakara 2/146; "Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (Resûlullah'ı) kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanılar. Kendilerini ziyan edenler var ya, işte onlar inanmazlar." el-En'âm 6/20.

temsil makamında bulunan kişilerin ilahi öğretileri kendi amaçlarına alet ettiklerini ortaya koymaktadır³⁴ Tarih boyunca, özellikle de Hz. Muhammed dönemindeki Yahudilerin, peygamberleri Hz. Musa tarafından kendilerine iletilen vahyi gizledikleri anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, Bakara Suresi'nin 42. ve 159. ayetlerine dayanarak, gizleme sorumluluğunun Ehl-i kitaba ait olduğu ve gizlenen gerçeklerin arasında Tevrat ve İncil'de açıklanan İslam'ın da yer aldığı bildirilmektedir.³⁵ Ayrıca Hz. Muhammed'in peygamberliği ile Beytu'l-Haram'ın Hz. İbrahim'in hatta bütün peygamberlerin kiblesi olduğu gerçeğinin de Yahudiler tarafından gizlenen bilgiler arasında yer aldığı belirtilmektedir.³⁶

İlahi hakikatleri gizleme meselesi, En'âm suresindeki bir âyette de Ehl-i kitap ile ilişkilendirilerek Hz. Muhammed'in nübüvveti üzerinden açıklanmaktadır. Kendilerine kitap verilenlerin (Ehl-i kitabın) Hz. Muhammed'in nübüvvet bilgisine sahip oldukları gerçeği, *"onu (Resulullah'ı) kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanır"* ifadesiyle beyan edilmektedir. Âyetin *"Kendilerini ziyan edenler var ya, işte onlar inanmazlar"*³⁷ ifadesi, Ehl-i kitap'tan bir kısım çevrelerin kasıtlı olarak bu bilgiyi doğrulamaya yanaşmayıp Hz. Muhammed'e inanmamaları durumunu onlar açısından bir kayıp, bir ziyan olarak belirtmektedir.

Bakara suresinde ise Ehl-i kitabın ilahi hakikati gizleme tasarrufları mahiyet ve sonuçları itibariyle detaylandırılmaktadır. Kur'ân, *"Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyen"*³⁸ ifadesiyle Ehl-i kitabın ilahi kitapta açıklanmış ilahi hakikati gizlemelerini beyan etmektedir.³⁹ Gizlenmeye çalışılan konu hakikatin ahir zaman peygamberinin vasıflarının tasviri olarak değerlendirilmektedir. Âyette onların bu hakikati az bir bedel karşılığında değiştirdiklerine atıfta bulunularak bu eylemin bir çıkar sağlamaya matuf olduğuna da işaret edilmektedir. İlahi hüküm ve hakikatlerin maddi çıkar, dünyevi menfaat sağlamak amacıyla gizlenip çarpıtılması, açık bir şekilde *"karnına ateş doldurmak"*la betimlenmektedir. Bu âyette sözü edilen eylemlerin uhrevi müeyyidesinin de dile getirildiği görülmektedir. Buna göre Allah ahirette bu eylemin faillerini hesaba çekecek ve onların suçlarını tescil edecektir. Bu durum *"Orada onlar için can yakıcı bir azap vardır"*⁴⁰ ilahi tecziyesi ile beyan edilmektedir.

³⁴ İbnü'l-Cevzi, *Zadü'l-mesir*, 1/127.; Burhan İşliyen, "Kur'ân-ı Kerim'in Din Adamlarını Dünyevileşmeye Karşı İkazi", *Diyanet İlmî Dergi* 57/2 (15 Haziran 2021), Bkz. 504.

³⁵ Taberî, *Tefsîrü't-Taberî*, Bkz. 3/251 Hds. No: 2374.; Taberî, *Tefsîrü't-Taberî*, 1/571 Hds No:834; İbn-i Kesir, *Muhtasar tefsîrü İbn Kesir*, 1/158.

³⁶ Taberî, *Tefsîrü't-Taberî*, Bkz. 3/187; Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavviz vd. (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1993), 1/101; Neseefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, 1/140; Maverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 1/204.

³⁷ el-En'âm 6/20.

³⁸ el-Bakara 2/174.

³⁹ Taberî, *Tefsîrü't-Taberî*, Bkz. 3/124; Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envarü't-tenzîl ve esrarü't-te'vîl* (Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1997), Bkz. 1/110.

⁴⁰ "Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi (âhir zaman Peygamberinin vasıflarını) gizleyip onu az bir paha ile değiştirenler yok mu, işte onların yiyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir. Kıyamet günü

Ehl-i kitap tarafından Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve onun tebliğini gerçekleştirdiği İslam'a karşı bir duruş sergilenmiştir. Ehl-i kitabın kendi kitaplarında geleceğe dair bildirilen bilgileri kasıtlı olarak gizleyip çarpıttığı ve bu bilgileri gerçek mecrasından saptırdığı gözlemlenmektedir.⁴¹ Özellikle, Tevrat ve İncil'deki Hz. Muhammed'in müjdelenmesi ve niteliklerini içeren bölümlerin, âyetlerin tercüme sırasında tahrif edilip değiştirildiği ve yerlerine uydurma bilgilerin eklendiği anlaşılmaktadır.⁴² Bu tür çarpıtmalar Yahudiler tarafından Hz. İsa hakkında da gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Ehl-i kitabın hem ilahi metinleri hem doğru yorumları gizlediği sonucuna varılmaktadır.⁴³

Yahudi din adamları ve ileri gelenlerinin, son peygamberin İshak oğullarından geleceğini beklerken İsmail oğullarından gelmesi sebebiyle ellerindeki dinî liderlik ve bunun sağladığı çıkarları kaybetme endişesini taşıdıkları görülmektedir. Bu durumun Tevrat'ta son peygamber olarak Hz. Muhammed'i tarif eden sıfatları değiştirerek kendi mensuplarını yanıltmaya ve gerçeği gizlemeye yol açtığını söylemek mümkündür.⁴⁴ Tevrat'ta müjdelenen peygamberin, Ehl-i kitabın kendi beklentilerine uymaması, bu gizleme ve tahrif eylemlerinin temel nedenlerinden biri olarak görülmektedir.⁴⁵ Bir başka ifadeyle âyetleri gizlemenin temelinde yatan sebebin de asabiyetten kaynaklanan haset olduğu,⁴⁶ bu hasedin de inat ve kendilerine indirilen vahyi inkâr etmelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁴⁷

Tevrat ve İncil'de, Hz. Muhammed'in peygamberliğine işaret eden âyetlerin, doğrudan bilgi vermekten ziyade yorum ve çıkarımlarla anlaşıldığı görülmektedir. Bu âyetlerin anlamlarının Yahudi din adamları tarafından yanlış yorumlarla çarpıtıldığı ve saptırıldığı;⁴⁸ doğru açıklanmadığı ve bazı âyetlerin maksatlarının dışında tevîl edilerek gizlendiği anlaşılmaktadır.⁴⁹ Yahudi din adamlarının, ilahi vahyi insanlara açıklamak yerine gizlemeleri, insanoğlunun dünyevi tamah ve çıkar hırsı

Allah ne kendileriyle konuşur ve ne de onları temize çıkarır. Orada onlar için can yakıcı bir azap vardır. " el-Bakara 2/174.

⁴¹ Hikmet Akdemir, Hz. Peygamber ve insan sevgisi [Kutlu Doğum Sempozyumu (I: 2007: Şanlıurfa)]. Hz. Peygamberin Beşer Olduğunu Vurgulayan Âyetler Üzerine Bir Değerlendirme (: 2007), 36.

⁴² Vehbe Zuhayli, *et-Tefsîru'l-münîr fil-'akîdeti ve's-şer'ati ve'l-menhec* (Şam: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 1997), Bkz. 2/51.

⁴³ Ayşe Uzun, "Tefsirde Tahsis: Mukatil b. Suleyman'ın Kitab-ı Mukaddes'in Tahrifine Dair Âyetleri Hz. Muhammed'in Tebşiri Özelinde Yorumlaması = Takhsis in the Tafsir: Mukatil b. Sulayman's Interpretation of Verses Regarded with Falsification of Bible in the Context of Muhammad's Tabshir", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi = Cumhuriyet Theology Journal* XXV/3 (2021), 1018.

⁴⁴ Ebu Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Neysabûri eş-Şâfiî el Vâhidî, *Esbabü'n-nüzul'l-Kur'ân*, thk. Âsım b Abdu'l Muhsin el Humeydâni (ed-Dammâm: Dârü'l-İslâh, 1412), Bkz. 49; Orhan Atalay, "Ahbâr ve Ruhbân (Kur'ân'ın Din Adamlarına Yönelik Eleştirisinin İkili Örneği)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (30 Haziran 2006), 32; Ferruh Kahraman, "Tefsirde Kitab-ı Mukaddesin Tahrîfi Meselesi: II (Tahrîf Kelimesinin Müradifleri Bağlamında)", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/41 (2015), 239.

⁴⁵ Uzun, "Tefsirde Tahsis", 1018.

⁴⁶ İsmail Hakkı b. Mustafa el-İstanbulî el-Hanefî el-Halvetî Bursevi, *Tefsîrû ruhi'l-beyân = Ruhü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.), 1/279.

⁴⁷ Celil Kiraz, "Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Önceki Kutsal Kitaplarda Müjdelenmesi (Tebşirat)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 17.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Ebû'l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî er-Râzî, *Mefâtîhü'l-Gayb* (Beyrut: Darü't-Türasi-l Arabi, 1999), Bkz. 3/485.

⁴⁹ Muhammed Reşid b. Ali Rıza b. Muhammed Şemsu'd-Din Bahau'd-Din Munla Ali Halife Kalamuni el-Hüseyini Reşid Rıza, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-hakim* (el Heyetu'l-Mısriyyetu'l-Âmmetu'l-Kitâb, 1990), Bkz. 2/40.

ile değerlendirilmektedir.⁵⁰ Yahudi liderlerin bilerek gerçeği söylemedikleri, gerçeği anlatan sözlerin ve belgelerin kesinliklerinden emin olmalarına rağmen onları sakladıkları, Allah'ın kitabında yer alan kimi hükümlerden uzak durdukları, onları gündeme getirmedikleri, sessizce geçıştirdikleri ve dikkatlerden sakladıkları anlaşılırken; bu davranışlarının arkasında, dünyaya dönük menfaatlerin yattığı görülmektedir.⁵¹ Yahudi liderlerinin, Yahudilerden aldıkları bahşişler, hediyeler ve rüşvetler nedeniyle Hz. Muhammed'in peygamberliği ile bu tür çıkarlarının sona ereceğini hesaplayarak Tevrat'ta Hz. Muhammed ve İslâm hakkında bulunan açıklamaları gizleme yoluna gittikleri gözlemlenmektedir.⁵²

Bu durum, İslam da dâhil olmak üzere tüm ilahi din mensuplarının, benzer risklerle karşı karşıya olduklarını göstermektedir.⁵³ Özellikle, Bakara Suresi 159. ayetin nüzul sebebinin değerlendirilmesinde, ayetin özel bir nüzul sebebi olmakla birlikte, hükmünün Allah'ın insanlara açıklanmasını emrettiği bilgileri gizleyip saklayan herkesi kapsadığı anlaşılmaktadır.⁵⁴ Bakara Suresi 174. ayette dünyevi çıkar, makam ve mevki için gerçeği gizlemenin haram olduğuna dair yapılan vurgu da bu tür risklerin sadece belirli bir toplulukla sınırlı olmadığını, tüm ilahi din mensuplarının benzer tehlikelerle karşılaşabileceğini göstermektedir.⁵⁵ Bu bağlamda, Ehl-i kitap din adamlarının gerçeği gizlemeleri dikkate alınarak, İslam âlimlerine de bu tür hatalardan kaçınmaları yönünde ciddi bir uyarıda bulunmaktadır.⁵⁶ Bu bağlamda ilahi kitabın kasıtlı olarak saptırılmasının anlaşılması önem arz etmektedir.

3. İlahi Kitabı Kasıtlı Saptırma

Kur'ân, Ehl-i kitabın Allah'ın kelamını kavrayıp onu iyice anlamış olmalarına rağmen bile onu saptırma ve tahrif etme yoluna gittiklerini ifade etmekte, onların bu yaptıklarını "bilerek ve isteyerek" şeklinde belirtmektedir. Kur'ân'da ilahi kitap ve kelama yönelik bu tür tasarruflar, diğer tahrif türleri gibi eleştirilmekte ve yadırganmaktadır. İlahi kelamın iyice anlaşıldıktan sonra bile saptırılması hususu Bakara suresinin yetmiş beşinci âyetinde beyan edilmektedir.⁵⁷ Bu beyan, Yahudilerin "inek kesme" hadisesi akabinde yer almaktadır. Burada Yahudilerin inatçı ve didişken tabiatları ortaya konulmakta ve onların inançları dile getirilmektedir.⁵⁸ Neticede İslâm'ı kabul noktasında "*onların size inanacaklarını mı umuyor-*

⁵⁰ İşliyen, "Kur'ân-ı Kerîm'in Din Adamlarını Dünyevîleşmeye Karşı İkazı", 512.

⁵¹ Seyyid b. Kutub b. İbrâhim Seyyid Kutub, *Fî zilâl'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü's-Şürûk, 1985), 1/150.

⁵² er-Râzî, *Tefsir-i Kebir*, Bkz. 5/204; Taberî, *Tefsirü't-Taberî*, 3/250 Hds. No: 2373.

⁵³ Kahraman, "Tefsîrde Kitab-ı Mukaddesin Tahrîfî Meselesi", 226.

⁵⁴ Taberî, *Tefsirü't-Taberî*, 3/251.

⁵⁵ "Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip onu az bir paha ile değışenler yok mu, işte onların yiyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir. Kıyamet günü Allah ne kendileriyle konuşur ve ne de onları temize çıkarır. Orada onlar için can yakıcı bir azap vardır."

⁵⁶ Cabir b. Mûsa b. Abdilkâdir b. Cabir Ebu Bekr el-Cezâirî, *Eysarü't-tefsîr li kelâmi'l-aliyyi'l-kebîri* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2003), 1/151.

⁵⁷ "Şimdi (ey müminler!) onların(Yahudilerin) size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa ki, onlardan bir zümre, Allah'ın kelâmını işitirler de iyice anladıktan sonra, bile bile onu tahrif ederlerdi." el-Bakara 2/75.

⁵⁸ el-Beyzâvî, *Tefsirü'l-Beyzâvî*, 1/89.

*sunuz?*⁵⁹ denilerek inkârî istifham üslubuyla bir hükme bağlanmaktadır.⁶⁰ Yahudilerin İslâm'a karşı tutumlarının sonucunu belirten bu hüküm, onların ilahi kitaplara ve ilahi hitaplara yönelik huy ve tabiatlarına binaen tezahür etmektedir. Bazı Yahudilerin Allah'ın kelamını (Tevrat'ı)⁶¹ dinleyip iyice anlamalarına rağmen kasıtlı olarak onu saptırma eğilimleri ortaya konulmakta, Müslümanların Yahudilerin kendilerine inanacaklarını beklememeleri gerektiği de ifade edilmektedir. Dolayısıyla Allah'ın âyetlerini bile bile inkâr eden Yahudilerin iman etmelerinin beklenmesinin doğru olmadığı vurgulanmakta ve dolaylı olarak Yahudilerin inanç ve amelleri eleştirilmektedir. Böylece ilahi kelama yönelik tahrifin Yahudilere atfedildiği açık bir şekilde tespit edilmektedir.⁶² Diğer âyetlerde olduğu gibi burada da "onlardan bir zümre" ifadesiyle kasıtlı saptırma ve tahrif işi belirli bir kesimle ilişkilendirilmektedir. Bu kesimin Tevrat'ın hükümlerini değiştirmeye çalışan⁶³ Yahudi toplumu üzerinde yönlendirme nüfuzuna sahip din adamları olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴ Sonraki âyette yer alan "Allah'ın size açtıklarını (Tevrat'taki bilgileri)⁶⁵ rabbiniz katında sizin aleyhinizde delil getirsinler diye mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz? derler"⁶⁶ ifadesi onların birbirleriyle bir tartışma içinde olduğunu göstermektedir

İlahi kelamı dinleyip mahiyetini iyice kavramak, istenilen bir husus olmakla beraber sorumluluk gerektiren bir durumdur. Bu ilahi kelamın içerdiği emir, yasak vb. hükümlerle doğrudan ilgilidir. Ancak, ilahi kelama yönelik ihtiras kaynaklı, kasıtlı saptırmalar, bu hükümlerin gereğini yerine getirmemenin ötesinde bir nitelik taşımaktadır. Binaenaleyh âyette "iyice anlamış olma" ve "bile bile tahrif etme" ifadelerinin öne çıktığı görülmektedir. Bunun yanı sıra âyette Ehl-i kitabın "inanlarla karşılaşma" ve "baş başa kalma" gibi durumlar karşısındaki davranışları onların tabiatını ortaya koymaktadır. Yahudilerin vahiy içeriğine yönelik kasıtlı tahriflerinin bu âyette de eleştirildiği açıkça görülmektedir.⁶⁷ Bu eylem hakkında dünya ve ahiret müeyyidesine dair herhangi bir hüküm ve açıklama bulunmamakla beraber ilahi bir eleştirinin söz konusu olduğu müşahede edilmektedir. Konu daha sonraki âyetlerde Allah'ın âyetlerini az pahaya satma konusu ile bağlanmaktadır. Kur'ân'da Yahudilerin ilahi kitaba veya ilahi kelama yönelik saptırmaya ve tahrife dair tutumlarına benzer bir davranışın inananlar tarafından yapılmaması gerektiği

⁵⁹ el-Bakara 2/75.

⁶⁰ el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/1.

⁶¹ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzil fi tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü l-hyai't-Türâsi'l-Arabi, 1999), 1/135.

⁶² Taberî, *Tefsirü't-Taberî*, 2/244; Maverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 1/147.

⁶³ Necmettin Gökçür, "Kur'ân-ı Kerîm Açısından İlâhî Kitapların Tahrîfi Meselesi", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi* II/19,20,21 (1999), 223.

⁶⁴ Maverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 1/147; Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, 1/84.

⁶⁵ Ebü'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1987), 1/156.; Neseî, *Medârikü't-tenzil ve hakâikü't-te'vil*, 1/103; el-Cezâirî, *Tefsirü'l-Cezâirî*, 1/73.

⁶⁶ el-Bakara 2/76.

⁶⁷ "İnananlarla karşılaştıklarında "İman ettik" derler. Birbirleriyle baş başa kaldıkları vakit ise: Allah'ın size açtıklarını (Tevrat'taki bilgileri), Rabbiniz katında sizin aleyhinize hüccet getirmeleri için mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz? derler." el-Bakara 2/76.

hususlu vurgulanmaktadır. Bu itibarla bahsedilen eleştirinin sadece Yahudilere yapılan bir eleştiriden ibaret olmadığı açıkça görülmektedir. Bu bakımdan ilahi kelama muhatap bütün insanların ilahi kitabı anlama ve yorumlama konusunda sapırma ve tahriften uzak durmaları son derece titiz ve duyarlı olmaları önem arz etmektedir.

Kur'ân, ilahi kelamın tahrif edilmesini büyük bir suç olarak nitelendirmekte ve bu fiilin ilahi lanet ve şiddetli azaba yol açtığını belirtmektedir. Bu tahrifatın, tahrif yapanları imandan uzaklaştırdığını vurgulamaktadır. Yahudilerin, Hz. Muhammed'e indirilen vahyi kabul edebileceğini düşünenler eleştirilmekte ve ayrıca bilerek hakka tabi olmayanların da bu eleştirilerin hedefi olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ilahi kitaplarda Allah'ın kelamının nasıl değiştirildiğine dair konuyu ele almak yerinde olacaktır.

4. İlahi Kitaptaki Allah'ın Kelamını Değiştirme

Kur'ân, daha önce indirilen ilahi kitaplardaki tahrifatı ortaya koymaktadır. Beşeriyetin Allah, peygamber ve ilahi kitapla olan ilişkilerini belirleyen kuralları bildirmektedir. İlahi dinlere mensup toplulukların tahrifatla ilgili tutum ve davranışlarını sebep, sonuç ve müeyyide şeklinde ele almaktadır. Bu tutum ve davranışları eleştirel ve sert bir üslupla dile getirmektedir.

İlahi dinlere mensup topluluklar arasında tespit edilen tahriflerden biri olarak ilahi kelamı değiştirme girişimleri de söylenebilir. Bu ise Ehl-i kitabın kendilerine bildirilmiş ilahi bir ifadeyi başka bir sözle değiştirmesi anlamına gelmektedir. Haliyle muhatap topluluk ilahi din dairesindedir lakin beşerî çıkar ve eğilimleri sebebiyle heva ve hevesleri doğrutusunda ilahi kelamı değiştirme çabasında bulunmaktadır.⁶⁸

Allah, Yahudileri işledikleri günahları sebebiyle cezalandırdıktan sonra bir lütuf ve nimet olarak vatan ve barınma yeri edinecekleri, bol rızık elde edecekleri bir kasabaya girmelerini istemektedir. Bu kasabaya cismen ve kavlen Allah'a boyun eğerek alçakgönüllülükle girmeleri emredilmektedir. Bu emirle onlardan huşu ve tevazu beklenmektedir. Lakin görülen odur ki şükürlerini ve tevazularını göstermek için kapıya vardıklarında kendilerinden secde etmek talep edilmekte iken, onlar kapıdan girerken başlarını eğmemekle kalmayıp, kalçalarının üzerinde sürünerek girmeyi tercih etmektedirler. Yahudilerin kapıdan giriş şeklini değiştirmekle kalmayıp söylemeleri emredilen sözleri de değiştirdikleri görülmektedir. Allah'ın kendilerinden söylemelerini istediği sözle alay etmekte, ilahi buyruğa muhalefette bulunmaktadırlar. 'Hıtta' (bağışla) demeleri emredildiği halde, onlar 'Hinta fi şair' (arpa içinde buğday) diyerek emredilen sözü değiştirmektedirler. Kur'ân'da bu tutumları fisk ve zulüm olarak ifade edilmektedir. Burada fisk, emrin dışına çık-

⁶⁸ "Fakat zalimler, kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdiler. Bunun üzerine biz, yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle zalimlerin üzerine gökten acı bir azap indirdik." el-Bakara 2/59.

mak; zulüm ise bir şeyi yanlış yere koymak anlamına gelmektedir. Yahudilerin bu davranışlarının her iki kavramın kapsamında yer aldığı görülmektedir. Yahudilerin, Allah'ın kendilerine söylemelerini emrettiği sözleri değiştirerek söylemeleri "zalimlik" olarak belirtilmektedir. Bu durumun, Kur'ân'ın Yahudilere yönelik eleştirel yaklaşımının belirgin örneklerinden birini teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Yahudiler bu davranışları ile ilahi buyruklara karşı saygısızlık, isyan ve itaatsizlikte bulunmuş olmaktadır. Bu âyetlerde hitap çevresinin İsrailoğulları olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre İsrailoğulları "kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirme yoluna gitmekte ve ilâhi kelamı değiştirmelerine rağmen, dindar bir profil çizmektedirler. İsrailoğullarının Allah'ın kelamını başka kelimelerle değiştirme girişimleri, ilahi kelama yönelik olumsuz tavırlarını göstermektedir. İlgili âyetlerde Kur'ân'ın, geçmişte yaşanmış bir durumu sadece olayın anlatımı amacıyla detaylandırmadığı, inananların öncelikli hitap ve hedef kitlesi olması nedeniyle Müslüman toplum için ilahi kitap, ilahi kelam ve ilahi buyruklar açısından bir çerçeve belirlediği görülmektedir. Bu çerçevenin aşılması, ilahi kelamın bozulmasına yönelik eylemlere dâhil olma riskini taşımaktadır, binaenaleyh ilahi kelamda sapma ve saptırma risklerinin tüm inançlı insanlar için geçerli olabileceği de bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu bağlamda, ilahi kitaptaki kelimelerin yerlerini değiştirme konusunun da ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

5. İlahi Kitaptaki Kelimelerin Yerlerini Değiştirme

Kur'ân'da, üç farklı yerde, ilahi kitaplarda kelimelerin yerlerinin değiştirilmesi suretiyle yapılan tahriften bahsedilmektedir.⁶⁹ Bu tahrif Kur'ân'da çeşitli açılardan tenkit ve değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Âyetlerdeki tespitlerin değerlendirme ve tenkit niteliği kadar Kur'ân muhataplarına yönelik mesajlar da belirgin olarak görülmektedir. Kur'ân'ın ilahi kitaplarda yapılan tahrifleri ele alması, insanların bu metinlere yönelik müdahalelerini ve Kur'ân'a karşı sergiledikleri yaklaşımları ortaya koymayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

Mâide suresinde "... Onlar kelimelerin yerlerini değiştirirler (kitaplarını tahrif ederler). Kendilerine öğretilen ahkâmın (Tevrat'ın) önemli bir bölümünü de unuttular..."⁷⁰ beyanında ilahi kitapta kelimelerin yerlerini değiştirmek suretiyle yapılan tahrife dikkat çekilmektedir. Bu tahrif âyetlerin indirilme sebeplerinin dışında bir manaya yorumlanarak⁷¹ beşer amaçlarına hizmet eden kelimelerle değiştirilip sömürüye uygun hale getirilerek yapılmaktadır.⁷² Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine işaret eden âyetlerin keyfi yorumlanması bunun örneklerindedir.⁷³ Allah'ın kelimelerini değiştirip kendi uydurduklarını Allah'ın kitabı olarak sunmaya çalıştıkları müşahede edilmektedir.⁷⁴

⁶⁹ en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/13; 41.

⁷⁰ el-Mâide 5/13.

⁷¹ Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, 1/434.

⁷² Maverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 2/21.; Zuhayli, *Tefsirü'l-Münir*, 6/125.

⁷³ el-Cezâirî, *Tefsirü'l-Cezâirî*, 1/608.

⁷⁴ Said Havva, *el-Esâs fi't-tefsîr* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2004), 2/804.

Nisâ Sûresi'nde, "Yahudilerden bir kısmı kelimeleri yerlerinden değiştirirler" buyrulmaktadır. Bu ifade, tahrif edilen ilahi kelamın Tevrat olduğunu ortaya koymaktadır. Tevrat'ın tahrifi, metnin amacından saptırılmasını ve böylece insanların yanıltılmasını hedeflemektedir. Yahudilerden bazıları, Tevrat'taki âyetleri Allah'ın belirlediği konumdan çıkararak yerine başka bir şey koymakta veya istedikleri şekilde yorumlamaktadır. Bu durum, ilahi mesajın amacından saptırıldığını göstermektedir. Bu bağlamda, Yahudilerin bu tutumunun kasıtlı olduğu ve arzu ve isteklerini vahyin üstünde tuttukları anlaşılmaktadır.⁷⁵ Âyetin Anlatım akışında Yahudi çevrelerin Hz. Muhammed'e ve İslâm'a karşı aşırı düşmanlıklarının dil oyunları ile tezahürü ortaya konmaktadır. Kur'ân onların ikinci yaklaşımlarının dillerine yansımalarını "dillerini eğerek, bükerek ve dine saldırarak (Peygambere karşı) 'İşittik ve karşı geldik, dinle dinlemez olası', 'râinâ' derler." şeklinde çok açık ve yalın bir şekilde ifade etmektedir.⁷⁶ Böylece Kur'ân onların kin ve düşmanlığını itiraz edemeyecekleri şekilde ortaya koymakta, kendilerine söylenen kelimeleri söylememeleri ve değiştirmelerini eleştirmekte,⁷⁷ tutumlarını küfür ve inkâr olarak değerlendirmektedir.

İlahi kelamda kelimelerin yerlerini değiştirerek yapılan anlam saptırmasını detaylandıran anlatımlardan bir diğeri yine Mâide suresinin kırk birinci âyetinde yer almaktadır.⁷⁸ Âyetin siyakında, kalpleriyle inanmadığı halde ağızlarıyla "iman ettik" diyenler ve Yahudilerden küfürde yarışanların tutum ve söylemlerine atıf yapılmaktadır. Bunlardan bir kısmının Hz. Muhammed ile temas içinde olmakla beraber onun öğretilerine değil, Hz. Muhammed ile temas kurmayan kesimlerin yalın söylemlerine itibar ettikleri vurgulanmaktadır. Bu kesimlerin içinde, toplumun Hz. Muhammed ve İslâm'a yönelmesine karşı fikir ve söylem düşmanlığı yürüten bazı mihrakların varlığı ortaya konulmaktadır. Bu mihraklar ise "kelimeleri yerlerinden kaydırıp değiştirenler" olarak ifade edilmektedir. Bu kesimin "Eğer size şu verilirse hemen alın, verilmezse sakının" şeklinde insanları tahriflerine yönlendirdikleri görülmektedir. İlahi kelama ve ilahi hükümlere karşı saptırma ve tahrif eylemi bu âyetin son ifadesinde cezai müeyyide ile hüküm altına alınmaktadır. Bu hükümde "Onlar için dünyada rezillik, ahirette onlara mahsus büyük bir azap vardır"⁷⁹ buyrulmaktadır tahrifin dünyevî ve uhrevî cezası beyan edilmektedir.

Kur'ân, Yahudilerin Tevrat'taki kelimelerin yerlerini değiştirerek anlamlarını çarpıtmalarını ve bu yolla dine yönelik saldırılarda bulunmalarını çeşitli âyetlerde

⁷⁵ "... dine bir kin ve hınc besleyerek..." en-Nisâ 4/46.

⁷⁶ en-Nisâ 4/46.

⁷⁷ Ebu's Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 2/184.

Ey Resûl! Kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla 'inandık' diyen kimselerden ve Yahudilerden küfür içinde koşuşanlar(ın hali) seni üzmesin. Onlar durmadan yalana kulak verirler ve sana gelmeyen (bazı) kimselere kulak verirler kelimeleri yerlerinden kaydırıp değiştirirler. 'Eğer size şu verilirse hemen alın, o verilmezse sakının!' derler. Allah bir kimseyi şaşkınlığa (fitneye) düşürmek isterse, sen Allah'a karşı, onun lehine hiçbir şey yapamazsın. Onlar, Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir. Onlar için dünyada rezillik vardır ve ahirette onlara mahsus büyük bir azap vardır." el-Mâide 5/41.

⁷⁹ el-Mâide 5/41.

eleştirmektedir. Ayrıca, kendilerine öğretilen ilahi hükümleri unutmış olmaları ve sürekli olarak hainlik yapmaları da kınanmakta; yalana kulak verip, Peygamberi muhatap kabul etmeyen kimselerin sözlerine itibar etmeleri ve ilahi kelamı saptırmaları da bu bağlamda ele alınmaktadır. Bu durum, ilahi kitaptan olmayan unsurların kitaptanmış gibi sunulmasının da detaylı bir şekilde incelenmesi gereken bir konu olduğunu ortaya koymaktadır.

6. İlahi Kitaptan Olmayı Kitaptanmış Gibi Gösterme

İlahi kelamın insanın tahrifine maruz kaldığı alanlardan biri, beşer tarafından üretilmiş ve uydurulmuş içeriklerin Allah'a nispet edilmesidir. İlahi din topluluklarında bu tür girişimlerin varlığına dair Kur'ân'ın tespitleri, ilahi ve beşerî alanla ilgili önemli bir risk ve tehlike alanına dikkat çekmektedir.⁸⁰ Din alanının tarih boyunca hem itibar vesilesi hem de iktidar, güç ve hâkimiyet aracı olarak kullanıldığı müşahede edilmektedir. Bu bağlamda ilahi kelamın inanlar üzerindeki belirleyici ve bağlayıcı niteliği, inanmış bireyler üzerinde nüfuz ve hâkimiyet kurmak isteyenlerin istismarına yol açmaktadır. Bu sebeple, ilahi alan insan tahrifatının çeşitli biçimleriyle karşı karşıya gelmiştir ve gelmektedir.

İlahi kelamın inananlar üzerinde kayıtsız bir teslimiyet oluşturma niteliği bulunmaktadır. Bununla beraber ilahi kelam ve hükümlerin anlaşılması ve özellikle uygulanması hususunda bir içtihat ve tevil alanı da yer almaktadır. Bu durumun insan kaynaklı düşünce ve yaklaşımların ilahi alana sirayeti kolaylaştırdığı müşahede edilmektedir. İlahi bilginin gücüne dair farkındalık ise, kendi söylem ve taleplerinin aynı nitelikte karşılık bulmasını isteyen güç odakları için cazip bir araç haline gelmektedir. Bu bağlamda, ilahi niteliği olmayan beşerî sözlerin ilahi kelam olarak sunulmaya çalışıldığı girişimlere tanıklık edilmektedir.⁸¹ Bu tür girişimlerin failleri, "Ehl-i kitap'tan bir grup" ifadesiyle açıkça belirtilmektedir.⁸² "Ehl-i kitap" kavramının âyetteki anlamı açısından, tarihsel ve kültürel güçlü göstergeler mevcuttur. Kültürel açıdan, "kitap" ve "okuma" geleneğinin temsilcisi Yahudilerdir. Tarihsel olarak ise Kur'ân'ın indiği dönemde bu geleneğe sahip olup Müslüman toplumla muhatap olanlar da Yahudilerdir.⁸³ Bu girişimin nispet edildiği "*Ehl-i kitap'tan bir grup*" beyanı, Yahudi toplumunun ilahi bilgi alanında söz ve nüfuz sahibi kesimini işaret etmektedir.⁸⁴ Bu topluluğun, mimikler ve okuma oyunlarıyla bazı ifadelerine "ilahi kelam" statüsü kazandırma girişimleri, "*okuduklarını kitaptan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip бүkerler*" ve "*Bu Allah katındandır, derler*" beyanıyla tespit edilmektedir. Okuduklarının kitap içeriğiyle ilgisinin bulunmadığı da "*Halbuki okudukları Kitap'tan değildir*" beyanıyla kesin bir şekilde reddedilmektedir. Onların bu girişimleri ve tasarrufları "*Onlar bile bile Allah'a iftira*

⁸⁰ "Ehl-i kitap'tan bir grup, okuduklarını kitaptan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip бүkerler. Halbuki okudukları Kitap'tan değildir. Söyledikleri Allah katından olmadığı halde: Bu Allah katındandır, derler. Onlar bile bile Allah'a iftira ediyorlar." Âl-i İmrân 3/78.

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/376.; el-Cezâirî, *Tefsirü'l-Cezâirî*, 1/335.

⁸² Âl-i İmrân 3/78.

⁸³ Zuhayli, *Tefsirü'l-Münir*, 3/272.

⁸⁴ el-Beyzâvî, *Tefsirü'l-Beyzâvî*, 2/24.

*ediyorlar*⁸⁵ hükmü ile iftira kapsamında değerlendirilmektedir. Âyette bu tasarru-
fun “bile bile” niteliğinin belirtilmiş olması insan hırsının ilahi kelimada konusunda
aklı zorlayıcı cüretine işaret etmektedir.⁸⁶

Buradaki tespit ve değerlendirmeler, Yahudi toplumunda bazı kesimlerin
kendi hırs ve tamahlarını içeren talepleri topluma kabul ettirmeye çalıştıklarını
ortaya koymaktadır. Bu kesimlerin, ilahi kelamı ve din alanını kullanarak toplumu
yanıltma ve yönlendirme girişimlerinde buldukları anlaşılma, bu tür girişim-
lerin pratikte uygulandığı görülmektedir. Bu uygulama biçimlerinden biri olarak
kendi hedefleri doğrultusunda uydurdukları söz ve söylemlere kıymet ve itibar
kazandırmak amacıyla bu sözleri ilahi kelam iddiasıyla topluma sundukları görü-
lmektedir.⁸⁷ Bu sunumu ilahi kitabı saygı ve hürmetle okudukları gibi okuyarak
yaptıkları anlaşılmaktadır.⁸⁸ Müslüman toplumun muhatap olduğu Yahudi kesim-
de, yaygın olan beşer üretimi sözlerin ilahi kelam olarak kabul ettirilme girişimle-
rinin Kur’ân tarafından ele alınması birçok açıdan önemli bir konu olarak değer-
lendirilmektedir. Bunun faili, Yahudi din adamlarının ilahi vahiy içeriği üzerinde
gerçekleştirdiği tahrifat formlarından biri olarak ortaya konulmakta ve ilahi kayıt
ile tespit ve tescil edilmektedir.⁸⁹

İlahi kelama yapılan müdahaleler, değiştirme, çarpıtma, saptırma ve ilahi ke-
lam olduğu iddia edilen uydurmaları kapsamaktadır. Din âlimi olarak kabul edilen
kesimin bu tür girişimleri, tahrifin boyutlarını ve insanların ilahi kelama yönelik
tutum ve davranışlarının potansiyelini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Kur’ân’ın
eleştirel yaklaşımı, hem Kur’ân’ın muhatapları için Kur’ân âyetleriyle metin ve an-
lam bakımından bir ilişki ve iletişim seviyesi belirlemede hem de bütün ilahi din-
lere mensup topluluklar açısından tehlikeli bir alanın varlığını işaret etmektedir.

Sonuç

Kur’ân’da, Ehl-i kitabın ilahi kitapları tahrif etmesine dair birçok eleştiri yer
almaktadır. Bu konuda ilahi kelamın tahrifine yönelik uyarılar dinin asli unsurun-
un korunması noktasında büyük önem arz etmektedir. Kur’ân’da, ilahi kelamın
tahrif edilmesinin yalnızca Yahudi toplumuna özgü bir sorun olmadığı, kitap ehli
olan tüm müntesipler için tehdit oluşturduğu tespit edilmektedir. Bu bağlamda,
Kur’ân, ilahi kitaplara yönelik beşerin tahrif tasarruflarını şiddetle eleştirip birta-
kım müeyyideleri dile getirmektedir. İlahi kitabın tahrifi konusunda Müslüman
toplumu uyanık ve dikkatli olmaya da çağırılmaktadır. Bu noktada Kur’ân’da, Ehl-i
kitabın bir kısmının ilahi kitabı keyfi olarak tatbik ettiği belirtilmektedir. Yüce Al-
lah’ın bazı emir ve yasaklarını insanlardan gizledikleri ifade edilmektedir. İlahi

⁸⁵ Âl-i İmrân 3/78.

⁸⁶ Ebu Zehra, *Zehretü't-Tefâsîr*; 3/1288.

⁸⁷ Sa’dî, *Tefsîru's-Sa’dî*, 136.

⁸⁸ el-Mâtürîdî, *Te’vilatu ehli's-sünne*, 2/413.

⁸⁹ Kutub, *Fî zilâli'l-Kur’ân*, 1/418-419.; Zuhayli, *Tefsîrü'l-Münir*, 3/272.

kelamın bir kısmını asıl mecrasından kasıtlı olarak saptırdıkları bildirilmektedir. İlahi kitaptaki birtakım lafızları başka sözlerle tebdil ettikleri dile getirilmektedir. İlahi kitaptaki birçok kelimenin yerlerini değiştirdiklerine yer verilmektedir. İlahi kitapta olmayan bazı sözleri ilahi kitaptanmış gibi takdim ettikleri de görülmektedir.

Kur'ân, önceki ilahi kitaplarda yapılan tahrifleri eleştirip ilahi vahyin lafız ve manasının orijinal haliyle korunmasının önemine dikkat çekmektedir. İlahi kitapların tahrif edilmesinin Kur'ân'da eleştirilmesi sadece tarihsel bir tenkit değil, Müslüman topluma yönelik önemli uyarılar içermekte, ilahi kelamı koruma ve ona sadakat gösterme konusundaki sorumluluğunu da hatırlatmaktadır. Kur'ân'ın bu eleştirileri, Müslümanların ilahi kitaba karşı titiz ve saygılı bir yaklaşım sergilemelerini teşvik etmekte, âyetlerin hepsine aynı şekilde bir bütün olarak teslimiyetini istemektedir. Bu teslimiyet inanan toplumda adaletin, huzur ve mutluluğun sağlanması için büyük önem arz etmektedir. Bu itibarla Kur'ân'da yapılan eleştiriler, geçmişte yaşanmış olayların anlatılmasının ötesinde, günümüz ve gelecekteki tüm insanlara yönelik bir öğüt ve uyarı niteliğindedir. Bu öğüt ve uyarı, muhatap olan herkesin ilahi kelama son derece titiz ve duyarlı olmasını vurgulamaktadır. Kur'ân, ilahi kelamın insanlar üzerindeki etkisini kullanarak çıkar elde etmeye çalışan her türlü girişimi kınamakta ve inananları bu tür yanlış yönlere gitmeye ve yönlendirmeye çalışan kimselere karşı daima teyakkuz halinde olmalarını talep etmektedir. Kur'ân'da ilahi kelama yönelik her türlü beşerî müdahalenin dünyada rezillik, ahirette de ağır bir azapla karşılık bulacağı belirtilmekte, inananlara lafız ve mana itibarıyla onu doğru bir şekilde izah etme görevi yüklenmektedir.

Kaynakça

- Akdemir, Hikmet. Hz. Peygamber ve insan sevgisi [Kutlu Doğum Sempozyumu (I : 2007 : Şanlıurfa)]. Hz. Peygamberin Beşer Olduğunu Vurgulayan Âyetler Üzerine Bir Değerlendirme. : 2007.
- Atalay, Orhan. "Ahbâr ve Ruhbân (Kur'ân'ın Din Adamlarına Yönelik Eleştirisinin İkili Örneği". Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 25 (30 Haziran 2006), 27-40.
- Bayram, Enver. "Kur'ân'da Yahudilere Lanet Edilme Meselesi". Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15 (2020), 11-42.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-. Meâlimü't-Tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1. Basım, 1999.
- Beyzâvî, Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-. Envarü't-tenzîl ve esrarü't-te'vîl. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1997.
- Bursevi, İsmail Hakkı b. Mustafa el-İstanbulî el-Hanefî el-Halvetî. Tefsîrü ruhi'l-beyân = Ruhü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.
- Cezâirî, Cabir b. Mûsa b. Abdilkâdir b. Cabir Ebu Bekr el-. Eysarü't-tefsîr li kelâmi'l-aliyyi'l-kebîri. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 5. Basım, 2003.
- Ebu Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed. Zehretü't-Tefâsîr. 10 Cilt. Dârü'l-Fikir'l-Arabi, ts.
- Ebu's Suûd, el-İmâdi Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm. 9 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Gökkır, Necmettin. "Kur'ân-ı Kerîm Açısından İlahî Kitapların Tahrîfi Meselesi". Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi II/19,20,21 (1999), 210-223.

- Harman, Ömer F. "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler". İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IX/[Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı] (1995), 127-161.
- İbni Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi. Tefsîrû't-Tahrîr ve't-tenvîr. 30 Cilt. Tunus: et-Dâru't-Tunisiyye, 1984.
- İbn-i Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. Muhtasar tefsîrû İbn Kesir. thk. Muhammed Ali Sâbûnî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981.
- İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2001.
- İşliyen, Burhan. "Kur'ân-ı Kerîm'in Din Adamlarını Dünyevîleşmeye Karşı İkazı". Diyanet İlmi Dergi 57/2 (15 Haziran 2021), 499-524.
- Kahraman, Ferruh. "Tefsîrde Kitab-ı Mukaddesin Tahrîfî Meselesi: II (Tahrîf Kelimesinin Müradifleri Bağlamında)". Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi I/41 (2015), 213-242.
- Karsli, İbrahim Hilmi. "Kur'ân'da Yahudi Din Adamlığı -Yahudi Geleneğiyle Mukayeseli Bir Çalışma". Milet ve Nihal (Dergi) VII/1 (2010), 61-93.
- Kaya, Osman. Kur'an'ın Nüzûlu Sürecinde Müslümanlarla Diğer Dinî Guruplar Arasındaki İlişkilerin Kur'an'a Yansıması. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2004.
- Kaya, Remzi. "Müslüman Ehl-i Kitap İnanç Esaslarının Karşılaştırılması". Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Din Boyutu (Sempozyum), 299-329.
- Kiraz, Celil. "Hz. Muhammed (Sav)'in Önceki Kutsal Kitaplarda Müjdelmesi (Tebşirat)". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10/1 (2001), 231-260.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-. el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'ân. 20 Cilt. Kahire: Dâru Kütübî'l-Mısıryye, 1964.
- Kutub, Seyyid b. Kutub b. İbrâhim Seyyid. Fî zilâli'l-Kur'ân. 6 Cilt. Beyrut: Dâru's-Şürûk, 17. Basım, 1985.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî el-. Te'vilatü'l-Kur'ân/Te'vilatu ehli's-sünne. thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Maverdi, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. en-Nüket ve'l-uyûn tefsîrû'l-Kur'ân. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1997.
- Merâğî, Ahmed b Mustafa el-. Tefsîrû'l-Merâğî. 30 Cilt. Şirketü Mektebetü ve Matbatü Mustafa el-Babî el-Halebi, 1946.
- Nesefî, Ebû'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1998.
- Râzî, Ebû Abdillâh Ebû'l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî er-. Mefâtîhü'l-Gayb. 32 Cilt. Beyrut: Daru't-Türâsi-l Arabi, 3. Basım, 1999.
- Reşid Rıza, Muhammed Reşid b. Ali Rıza b. Muhammed Şemsu'd-Din Bahau'd-Din Munla Ali Halife Kalamuni el-Hüseyini. Tefsîrû'l-Kur'âni'l-hakim. 12 Cilt. El Heyetu'l-Mısıryyetu'l-Âmmetu'l-Kitâb, 1990.
- Sa'dî, Ebu Abdurrahman b. Nâsir b. Abdullah b. Nasır. Teysirü'l-kerîmî'r-Rahman fî tefsîri kelami'l-Mennan. thk. Abdurrahman b. Mualla el-lüveyhik. Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2000.
- Said Havva. el-Esâs fî't-tefsîr. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 2004.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-. Bahrû'l-'ulûm. thk. Ali Muhammed Muavviz vd. Beyrut: Daru'l-kütubi'l-ilmiyye, 1. Basım, 1993.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-. ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikir, ts.
- Taberî, Ebû Cafer b Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2000.
- Uzun, Ayşe. "Tefsirde Tahsis: Mukatil b. Suleyman'ın Kitab-ı Mukaddes'in Tahrifine Dair Âyetleri Hz. Muhammed'in Tebşiri Özelinde Yorumlaması = Takhsis in the Tafsir: Mukatil b. Sulayman's

Interpretation of Verses Regarded with Falsification of Bible in the Context of Muhammad's Tabshir". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi = Cumhuriyet Theology Journal XXV/3 (2021), 1001-1020.

Vâhidî, Ebu Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Neysabûri eş-Şâfiî el. Esbabü'n-nüzul'l-Kur'ân. thk. Âsım b Abdu'l Muhsin el Humejdâni. ed-Dammâm: Dâru'l-Islâh, 1412.

Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 3. Basım, 1987.

Zuhayli, Vehbe. et-Tefsîru'l-münîr fi'l-'akîdeti ve's-şerî'ati ve'l-menhec. 30 Cilt. Şam: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 2. Basım, 1997.